

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАСИЛЬЧУК ВІТАЛІЯ АНДРІЇВНА

УДК

161.1(091)+378.016:1(091)(477]:
378.4(477.411)КУ"1834/1917"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЛОГІКА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834-1917 РОКИ)

Спеціальність 033 «Філософія»

Галузь знання 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____
(В.А. Васильчук)

Науковий керівник — Хоменко Ірина Вікторівна
доктор філософських наук, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Васильчук В. А. Логіка в Університеті Св. Володимира (1834-1917 роки). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 «Філософія» (03 — «Гуманітарні науки»). — Філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2026.

Дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню логіки в Університеті Св. Володимира у XIX — на початку XX століттях. У дослідженні вказана проблематика розглядається в історико-культурному контексті, для кращого розкриття теми та головних чинників, які вплинули на формування логічної традиції в Університеті Св. Володимира.

У дисертаційній роботі сформовано головний корпус праць, які складають джерельну базу дослідження. Для аналізу цієї теми використовувалися матеріали не тільки логічного та філософського спрямувань, а й історичні джерела, для цілісного розуміння контексту. Важливе місце у дослідженні посідають архівні матеріали, які поділені на організаційні матеріали (листи, накази, довідки, програми) та рукописні лекції та конспекти викладачів Університету Св. Володимира та Київської духовної академії. Найвні джерела стосуються розгляду логіки, історії логіки, української історії філософії, філософії у Київській духовній академії, філософії Університету Св. Володимира. Проте, комплексне дослідження логіки в Університеті Св. Володимира від початку його створення до 1917 року пропонується вперше.

Таким чином, метою дисертаційного дослідження є реконструкція еволюції логіки як науки та навчальної дисципліни в Університеті Св. Володимира в історико-культурному контексті. Опираючись на мету, в дисертаційній роботі запропоновано п'ять завдань, які були розв'язані відповідно до запропонованого методологічного інструментарію у дисертації.

Джерельна база розділена за такими типами для зручнішого огляду: 1. друковані праці та підручники викладачів Університету Св. Володимира; 2. архівні матеріали (2.1. організаційні архівні матеріали, 2.2. рукописні матеріали викладачів

КДА та Університету Св. Володимира); 3. друковані праці та лекції викладачів КДА; 4. праці науковців, які досліджували логіку та історію в Університеті Св. Володимира та КДА; 5. праці фундаторів сучасної логіки; 6. інші підручники та праці з логіки у Російській імперії поза Університетом Св. Володимира; 7. історичні та історико-філософські джерела для порівняння освітніх та навчальних процесів у Австро-Угорській імперії та Російській імперії.

На підставі порівняльно-історичного методу було здійснено співставлення наукових та освітніх процесів на землях, які, на період ХІХ століття, входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій. Для порівняння використовувалися наступні ознаки: українська мова в освітньому та наукових процесах; вплив духовенства на освітній та науковий процеси; стан освіти та науки загалом і розвиток логіки зокрема. Відтак, на теренах Російської імперії спостерігається тотальна русифікація та асиміляція населення в усіх сферах; заборони української мови; значний вплив духовенства на університетську освіту; законсервованість освіти та науки у межах імперії, наслідування німецької традиції у логіці.

З іншого боку, у Австро-Угорській імперії спостерігається тенденція підтримки української мови з боку австрійського уряду, але супротив зустрічається зі сторони польської шляхти. Вплив духовенства на світські заклади освіти незначний, хоч і у початковій та середній школі важливу роль відіграє греко-католицька церква. Щодо розвитку науки, то дослідники проходили стажування в університетах як і у межах імперії, так і за її межами.

У контексті порівняння наукових процесів, у дисертаційній роботі розглянуто праці логіків, які були написані на українських землях, що входили до Австро-Угорської імперії. Серед них праці Т. Мандибура, Г. Костельника, С. Балея, І. Копача.

Ґрунтуючись на архівних матеріалах, при аналізі логічної спадщини Київської духовної академії, у дисертаційній роботі з'ясовано, що логіка розглядалася у тандемі з психологією та / або ґносеологією. У дисертаційній роботі розглядаються лекції та конспекти таких викладачів: В. Карпов, Й. Міхневич, П. Юркевич, П. Ліницький, С. Остроумов. Аналізуючи структуру лекцій викладачів академії можна

сказати, що логічним ідеям притаманні відголоски «вольф'янської» системи в логіці, а розгляд логічної проблематики зумовлений пошуками відповідей на богословські питання.

Використовуючи хронологічний метод у дисертації реконструйовано список викладачів з логіки в Університеті Св. Володимира: О. Новицький (~ 1834 - 1850); П. Авсенєв (~ 1838 - 1844); С. Гогоцький (~1845 - 1850; 1862- ~1876); І. Скворцов (1850 - ~1859); Н. Фаворов (1859 - ~ 1895); О. Козлов (1876 - 1887); О. Гіляров (~ 1887 - 1892); Г. Челпанов (1892 - 1907); П. Тихомиров (1907 - ~1917); В. Зеньковский (~ 1912/15 - ~1917).

При аналізі навчальних програм з логіки, з'ясовано, що вони були сформовані за класичними схемами, які зустрічаються у німецьких підручниках XVIII-XIX століть (Х. Зігварт, Т. Ліппс). Певні положення у програмах та планах лекцій могли змінюватися, але основу становили такі теми: визначення логіки, поняття, судження, логічні закони, умовивід, дедукція, індукція.

Системне дослідження праць та архівних документів викладачів логіки в Університеті Св. Володимира показує, що можна виокремити такі напрямки, які формували логіку як навчальну дисципліну в Університеті Св. Володимира. На початку логіка орієнтувалася на рецепцію німецької традиції і відтворення її головних положень (О. Новицький). Продовжуючи традицію Київської духовної академії, логіка є частиною філософії (С. Гогоцький) або виступає спільно із гносеологією. Пізніше створюються самостійні підручники логіка відділяється від психології (Г. Челпанов) і починається критика гносеологізму у логіці (П. Тихомиров).

Отримані результати дослідження розкривають специфіку викладання логіки в Університеті Св. Володимира з 1834 року по 1917 років. Дисертаційне дослідження може використовуватися при формуванні навчальних курсів з історії логіки та історії філософії для студентів гуманітарних спеціальностей університетів і виступати підґрунтям для подальших досліджень.

Ключові слова: логіка, історія логіки, історія логіки в Україні, історія філософії в Україні, філософія, історія філософії, Університет Св. Володимира,

Київська духовна академія, логічна методологія історико-філософського дослідження, викладачі логіки в Університеті Св. Володимира, викладачі логіки в Київській духовній академії.

ABSTRACT

Vasylchuk V. A. «Logic at the St. Volodymyr University (1834-1917)» — Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for acquiring the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 033 «Philosophy» (03 — Humanities). Taras Shevchenko National University of Kyiv. — Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2026.

This dissertation offers a detailed study of the development of logic at St. Volodymyr University in the nineteenth and early twentieth centuries. It examines the subject within its historical and cultural context to clarify the main factors shaping the institution's logical tradition.

The dissertation outlines the core works used as sources. Drawing from logical, philosophical, and historical materials, the analysis provides context. Archival documents — letters, decrees, reports, curricula — as well as handwritten lectures and notes from professors at St. Volodymyr University and the Kyiv Theological Academy, play a key role. This broad source analysis shows the topic has received limited scholarly attention in Ukraine and situates this research within both existing studies on logic and philosophy, emphasising its unique contribution: the first comprehensive study of logic at the St. Volodymyr University from its founding to 1917.

The central objective of this dissertation is to delineate the historical trajectory of logic as both a scientific discipline and an academic field at the St. Volodymyr University, and to explicate the predominant trends characterising its development during the late nineteenth and early twentieth centuries. Five research aims are articulated and systematically addressed in accordance with the methodological principles established herein.

For enhanced academic clarity and coherence, the source base is organised into the following categories, providing the foundation for subsequent analysis: printed works and textbooks authored by professors of the St. Volodymyr University, the Kyiv Theological Academy and the St. Volodymyr University.

1. Printed works and lectures by professors of the Kyiv Theological Academy.

2. Works by scholars who investigated logic and its history at the St. Volodymyr University and the Kyiv Theological Academy.
3. Works authored by the founders of modern logic.
4. Other textbooks and works on logic were produced within the Russian Empire but outside the St. Volodymyr University.
5. Historical and historical-philosophical sources are employed to deepen the comparative analysis of educational and academic processes in the Austro-Hungarian and Russian Empires, directly informing the discussion that follows.

The dissertation uses the comparative-historical method to analyse scholarly and educational processes in nineteenth-century Austro-Hungarian and Russian imperial territories. The analysis is guided by three criteria: Ukrainian language use in education and scholarship, clerical influence, and the overall state of education and science. For the Russian Empire, it examines russification and assimilation policies, including language bans, clerical influence in universities, and a conservative, tradition-bound approach.

In contrast, the analysis of the Austro-Hungarian Empire examines how the Austrian government typically supported the use of Ukrainian in education, despite opposition from segments of the Polish nobility. The extent of clerical influence on secular educational institutions was limited, though the Greek Catholic Church played a significant role in primary and secondary education. The comparative analysis also notes that scholars in these territories participated in practical training both within and beyond the Empire, reflecting differing state policies and academic opportunities.

Within the comparative analysis of scholarly processes, the dissertation examines works by logicians from Ukrainian territories under the Austro-Hungarian Empire, including those authored by T. Mandybur, H. Kostelnyk, S. Baley, and I. Kopach. In tandem, analysis of the logical heritage of the Kyiv Theological Academy demonstrates that logic was often studied alongside psychology or epistemology, as evidenced by the lectures and notes of professors such as V. Karpov, Y. Mikhnevich, P. Yurkevych, P. Linytskyi, and S. Ostroumov. The structure of their lectures reveals the influence of the Wolffianism and shows how logical discussions were shaped by theological questions.

Applying the chronological method, the dissertation reconstructs a list of professors who taught logic at the St. Volodymyr University, including O. Novytskyi (~1834–1850), P. Avsenev (~1838–1844), S. Gogotskyi (~1845–1850; 1862–~1876), I. Skvortsov (1850–~1859), N. Favorov (1859–~1895), O. Kozlov (1876–1887), O. Hiliarov (~1887–1892), H. Chelpanov (1892–1907), P. Tikhomirov (1907–~1917), and V. Zenkovsky (~1912/15–~1917).

A systematic study of the works and archival documents of logic professors at the St. Volodymyr University reveals several key patterns. Logic was first oriented toward the German tradition and its main ideas (O. Novytskyi). Continuing from the Kyiv Theological Academy, logic was seen as part of philosophy (S. Gogotskyi) or as part of epistemology. Later, independent textbooks were developed, logic was separated from psychology (H. Chelpanov), and critiques of epistemologism in logic appeared (P. Tikhomirov)

The findings reveal the distinctive characteristics of logic instruction at the St. Volodymyr University from 1834 to 1917. The dissertation may inform the development of university courses on the history of logic and the history of philosophy for humanities students, and may serve as a foundation for future research.

Key words: logic, history of logic, history of logic in Ukraine, history of philosophy in Ukraine, philosophy, history of philosophy, St. Volodymyr University, Kyiv Theological Academy, logical methodology of historical and philosophical research, logic teachers at St. Volodymyr's University, logic teachers at the Kyiv Theological Academy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Мироняк, В. "Георгій Челпанов: традиціоналіст чи психологіст у логіці?" *Actual Problems of Mind*, т. 25, № 1, груд. 2024, с. 74–90, <https://doi.org/10.55056/apm.7728>.
2. Мироняк, В. "Логіка у навчальній літературі XVII і XIX сторіччя". *Actual Problems of Mind*, № 24, груд. 2023, с. 61–74, <https://doi.org/10.31812/apm.7681>.
3. Мироняк, В. "Логічна проблематика у рукописах лекцій П. Ліницького". *Actual Problems of Mind*, т. 27, груд. 2025, с. 63–81, <https://doi.org/10.31812/apm27.dxz26816>.

Тези конференцій

1. «Дні науки філософського факультету – 2023», Міжн. Наук. Конф. (2023; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2023», 11-12 трав. 2023р.: [Аналіз праць: «Логіка, або мистецтво мислити» А. Арно, П. Ніколя та «Логіка» К. Зігварта] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2023. 477 с.
2. «Дні науки філософського факультету – 2024», Міжн. Наук. Конф. (2024; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2024», 18-19 квіт. 2024р.: [Особливості викладання логіки в Університеті Св. Володимира] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2024. 1000 с.
3. «Дні науки філософського факультету – 2025», Міжн. Наук. Конф. (2025; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2024», 24-25 квіт. 2024р.: [Тренди логічного знання в Україні наприкінці XIX – початку XX століть] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2025. 1049 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	17
1.1. Джерельно-методологічна база дисертаційного дослідження	17
1.2. Архівні джерела і специфіка їхнього використання	24
Висновки до першого розділу	29
РОЗДІЛ 2. АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ VS РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: МІСЦЕ ЛОГІКИ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ РЕАЛІЙ.....	31
2.1. «Поблажлива» політика Австро-Угорської імперії і роль польської шляхти у формуванні освітнього процесу	31
2.2. Виховання «благонадійних» студентів за статутами у часи Російської імперії	43
Висновки до другого розділу	52
РОЗДІЛ 3. ЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ КДА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА ..	54
3.1. Особливості викладання логіки в КДА	54
3.2. Хронологія викладання логіки ва Університеті Св. Володимира: проблема систематизації викладацького складу.....	83
3.3. Програмні матеріали з логіки	108
3.4. Нові тенденції у логіці ХІХ століття — початку ХХ століття і стан логіки в Університеті Св. Володимира	124
Висновки до третього розділу	144

РОЗДІЛ 4. ЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ ЛОГІКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА	148
4.1. О. Новицький та його рецепція підручника Ф. Фішера.....	148
4.2. Укладач першої енциклопедії з філософії в імперії — С. Гогоцький та його погляд на логіку	162
4.3. Г. Челпанов: між психологією та логікою	166
4.4. П. Тихомиров: логічний аналіз екзистенційних суджень.....	180
Висновки до четвертого розділу	184
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	199

ВСТУП

Сьогодні гостро постають питання ревізії та глибокого дослідження наукової спадщини минулих століть. Особливо тих наукових та освітніх ідей, які поширювались на землях, що входять до складу сучасної України. Відтак, дисертаційне дослідження спрямоване на аналіз розвитку логіки як навчальної дисципліни і як наукового напрямку в Університеті Св. Володимира. Хронологічно визначаючи межі дослідження береться до уваги час між 1834 роком — час офіційного відкриття університету, і до початку ХХ століття, а саме — 1917 року.

Актуальність дослідження полягає у можливості глибше дослідити історію розвитку логічного знання в Україні загалом, зокрема в Університеті Св. Володимира. Дослідження у сфері історії логіки є важливою складовою формування цілісного історичного бачення філософії на українських землях у різний період часу. Друга половина ХІХ століття — початок ХХ століття насичені низкою подій, які відбувалися на теренах українських земель, що були розділені між двома імперіями і керувалися з різних центрів управління — Відень, Будапешт, Бухарест, Санкт-Петербург.

Зважаючи на складнощі та виклики, які зумовили зміни у культурному житті людей, важливо відновлювати та досліджувати ті процеси. У дисертації здійснено не просто аналіз логічної проблематики в Університеті Св. Володимира з 1834 року по 1917 рік, а розглянуто ці явища в історичному та культурному контекстах. У дисертаційному дослідженні порівнюються освітні та наукові процеси, які відбувалися в Австро-Угорській та Російській імперіях. Вказується на відмінні риси у формуванні освітніх та наукових процесів загалом і в логіці зокрема. Розглядаються причини появи Університету Св. Володимира у Києві та зв'язок нового вищого навчального закладу із Київською духовною академією (далі — КДА).

У дисертації пропонується розглянути логічну проблематику в Університеті Св. Володимира цілісно, у контексті тих подій та культурних практик, які мали місце у вказаний період.

Ступінь розробки проблематики. Питання, які пов'язані із розвитком логічного знання в Україні досліджували багато науковців, серед них І. Бичко, О. Гончаренко, В. Горський, Н. Козаченко, А. Конверський, Н. Мозгова, І. Огородник, М. Попович, М. Плахтій, М. Ткачук, О. Щербина, І. Хоменко та інші. Натомість проблеми, які стосуються історії розвитку філософії в Університеті Св. Володимира були розглянуті Г. Апанасенко, І. Печеранський, М. Тельвак, А. Синиця, В. Нападиста та інші. Проте, наразі немає системного дослідження, яке б стосувалося розвитку логіки в Університеті Св. Володимира.

Метою роботи є реконструкція еволюції логіки як науки та навчальної дисципліни в Університеті Св. Володимира в історико-культурному контексті.

Задля досягнення мети дисертаційного дослідження відбувається розв'язання таких **завдань**:

1) Сформуванню джерельну та теоретичну базу дисертаційного дослідження для аналізу історико-логічного доробку викладачів кафедри філософії в Університеті Св. Володимира.

2) Провести порівняльний аналіз освітніх та наукових тенденцій, пов'язаних із логічним знанням, на українських землях, що входили до Австро-Угорської та Російської імперій.

3) Базуючись на архівних джерелах, з'ясувати особливості викладання логіки у КДА як осередку формування майбутніх викладачів цієї дисципліни в Університеті Св. Володимира.

4) Виявити традиції викладання логіки в Університеті Св. Володимира в історико-культурному контексті.

5) З'ясувати специфіку витлумачення логіки в навчальних курсах викладачів Університету Св. Володимира

Об'єкт дослідження — історія логіки.

Предмет дослідження — історія розвитку логіки в Університеті Св. Володимира.

Методи дисертаційного дослідження. Підґрунтя методологічного дослідження становить низка загальнонаукових та спеціально-наукових методів

пізнання.

Описовий метод, насичений опис (Thick description). Метод насиченого опису запропонований антропологом К. Гірцом використовується для опису контексту та культурних проявів тих чи інших явищ, де аналізуються не тільки факти, а й їхні інтерпретації. Такий метод використовується при аналізі передумов створення Університету Св. Володимира, а також під час розгляду факторів впливу на функціонування логіки в Університеті Св. Володимира. Такий опис передбачає емпіричну повноту, точність, верифікованість.

Історична реконструкція. Метод історичної реконструкції вказує на історико-культурний аспект тих чи інших явищ та їхнього прояву.

Порівняльно-типологічний та порівняльно-історичний методи. Ці методи використовується при зіставленні різних явищ і пошуку відмінних рис, які вирізняють ці явища чи об'єкти. Застосовуються при порівнянні освітнього та наукового процесів на українських землях, що входили до Австро-Угорської та Російської імперій. Окрім цього, порівняльно-типологічний метод допомагає аналізувати логічні доробки викладачів із КДА та Університету Св. Володимира, а також зіставлення цих праць з іншими роботами в імперії та за межами. А порівняльно-історичний метод сприяє порівнянню та розрізненню історичних впливів.

Функціональний аналіз. Це загальнонауковий метод, який сприяє розгляду явищ з точки зору їхнього застосування та функції, яку вони виконують та відіграють у контексті подій.

Герменевтичний метод. Оскільки дослідження пов'язане із інтерпретацією текстів логіків, то будемо опиратися на загальні принципи філософської герменевтики як однієї з універсальних методологій гуманітарного знання (історичність інтерпретації, неперервність традиції, невичерпність автентичного складу тексту).

Наукова новизна дослідження полягає в реконструкції еволюції логіки в Університеті Св. Володимира в історико-культурному контексті, на основі архівних матеріалів та ґрунтується на таких основних положеннях.

Уперше:

- проаналізовано логічні доробки викладачів з логіки в Університеті Св. Володимира у контексті впливу на формування логічної дисципліни в університеті;
- виявлено головні традиції викладання логіки в Університеті Св. Володимира: 1) наслідування німецької традиції (О. Новицький); розгляд логіки як частини філософії та гносеології (С. Гогоцький); презентація логіки як самостійної навчальної дисципліни (Г. Челпанов); критика гносеологізму у логіці (П. Тихомиров);
- на підставі аналізу рукописних лекцій викладачів КДА П. Ліницького та С. Остроумова реконструйовано їхні витлумачення логіки як навчальної дисципліни;
- систематизовано та класифіковано архівні документи, які стосуються логіки в Університеті Св. Володимира, зокрема вперше досліджено лист П. Тихомирова до П. Кудрявцева щодо його викладання логіки в Університеті Св. Володимира.

Удосконалено:

- розглянуто праці та лекції з логіки викладачів КДА у контексті формування впливу на освітній та науковий процеси в Університеті Св. Володимира. Виявлено зв'язок у логічних традиціях КДА та Університеті Св. Володимира;
- на підставі порівняльного аналізу співставлено навчальні програми з логіки, які були затверджені в Російській імперії і виявлено їхню головну особливість — тяжіння до німецької традиції в логіці;
- досліджено відмінності у навчальних та наукових процесах Австро-Угорської та Російської імперій за ознаками мови, церкви та розвитку науки й освіти. Обґрунтовано складнощі розвитку логіки в Університеті Св. Володимира через тиск Російської імперії.

Отримали подальший розвиток:

- за допомогою аналізу хронологічного методу та історичної реконструкції, а також за допомогою архівних джерел та друкованих праць за часів ХІХ століття, отримано найповніший список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира;
- проаналізовано підручники з логіки, які були видані в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. З'ясовано, що розглянуті підручники майже нічим не відрізнялися від затверджених програм з логіки в Російській імперії;
- розкрито головні аспекти формування сучасної логіки у Європі та проаналізовано критику викладачів Університету Св. Володимира сучасних підходів. У результаті з'ясовано, що математичний підхід не цікавив викладачів з логіки.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися у курсах з історії філософії та історії логіки. А також матеріали даного дослідження можуть стати підставою для подальших досліджень у царині історії логіки.

Апробація результатів дисертації та публікації. Апробація результатів наукового дослідження відбулася на міжнародних конференціях «Дні науки філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка» (Київ, 2023, 2024, 2025). Окремі результати дослідження викладені у 6 наукових публікаціях: 3 статті у наукових фахових виданнях; 3 тези доповідей.

Структура дисертації відповідає вказаній меті та завданням дослідження. Відтак, робота складається із трьох розділів, висновку та списку джерел. Загальний обсяг дисертації – 213 сторінок, кількість джерел – 179.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений розгляду джерельної бази, яка сформувала дослідження, а також систематизуються основні джерела, які використовувалися у дисертаційній роботі. Розглядаються використані архівні матеріали, які складають основу дисертаційного дослідження і аналізуються питання складнощів роботи із архівними матеріалами.

1.1. Джерельно-методологічна база дисертаційного дослідження

Насамперед варто зазначити, що у дисертаційній роботі використовується низка підходів та методів, для різностороннього аналізу логіки в Університеті Св. Володимира. Як зазначається, метою роботи є «реконструкція» еволюції логіки в Університеті Св. Володимира. Під реконструкцією мається на увазі відновлення, відтворення процесів та явищ, які пов'язані із становленням логіки як навчальної дисципліни та науки в Університеті Св. Володимира. Під реконструкцією у роботі розуміється:

1. реконструкція текстів рукописних лекцій. Дослідження рукописних лекцій другої половини XIX – початку XX століття вимагає комплексного підходу для аналізу тексту. Виклики при дослідженні полягають у тому, що частина текстів не збереглася у тому вигляді, у якому вони створювалися. Окремо варто зауважити складність інтерпретації окремих слів у лекціях. Проблема полягає як і у технічних пошкодженнях, так і у складних почерках авторів текстів. Прикладом може слугувати лист П. Тихомирова до П. Кудрявцева, де П. Тихомиров при написанні використовує у словах літери як і з латиниці, так і з кирилиці. Відтак, з одного боку, можна говорити про об'єктивність роботи з текстами при перекладі та розгляді, а з іншого боку – важливою є також особиста інтерпретація та вибір того, хто аналізує. Стикаючись із проблемою перекладу того чи іншого слова авторка упускала це слово,

заміняючи його квадратними дужками, таким словам не підбиралися ймовірно схожі слова, щоб не змінити суть тексту. У цьому і полягає реконструкція тексту у дисертаційній роботі;

2. реконструкція списку викладачів з логіки в Університеті Св. Володимира. Також під реконструкцією розуміється відновлення списку викладчів у хронологічному порядку. З метою формування найповнішого списку викладчів з логіки в Університеті Св. Володимира використовувалися біографічний та хронологічний методи;
3. реконструкція історичного тла та соціо-культурних процесів. За допомогою реконструкції історичного тла та соціо-культурних процесів у дисертації можна відслідкувати впливи тих чи інших подій на формування традиції викладання логіки в Університеті Св. Володимира.

Відтак, під реконструкцією у дисертації розуміється, по-перше, відновлення рукописів; по-друге, хронологічне упорядкування списку викладчів в Університеті Св. Володимира; по-третє, відтворення історичного тла та соціо-культурних процесів для кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків.

Дослідження з історії логіки в Україні сьогодні є актуальними і з кожним роком зростає їхня кількість. Хоча системного дослідження, яке б стосувалося реконструкції еволюції логіки в Університеті Св. Володимира з 1834 року до 1917 року немає, але є низка тем, які допомагають розкрити тему дисертаційного дослідження. Відтак у роботі використовуються дослідження, які стосуються аналізу логіки та філософії у КДА; історії Університету Св. Володимира; логіки у Львівсько- Варшавській школі та інші теми.

Пропонуємо звернутися до огляду праць, які використовуються у роботі. У дисертаційній роботі зосереджено увагу на порівнянні навчальних процесів на українських землях, які у XIX столітті були розділені між двома імперіями — Австро-Угорщиною та Росією. Для аналізу історичного та навчального контексту використовувалися як історичні праці, так і праці з логіки. Серед істориків важливою є праця українського дослідника, професора Альбертського університету в Канаді І. Лисяка-Рудницького «Історичне есе»[68] у двох томах, де

досліджено українсько-російські та українсько-польські відносини. Також у дисертаційному дослідженні згадується праця іншого українського історика Я. Грицака «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX - XX століття» [26], де науковець аналізує витoki української ідентичності у часи колонізації українських земель. Ці та інші праці у дисертаційній роботі надають відповіді на питання, які пов'язані із історичним контекстом того часу, в якому формувалися ті чи інші філософські та логічні погляди.

Для аналізу освітнього процесу в Україні використовувалася праця українського історика освіти С. Сірополка «Історія освіти в Україні» [111], друге видання за науковою редакцією Ю. Вільчинського, вперше опублікована у 1937 році. Історик розкриває основні проблеми освітнього процесу на українських землях під час окупації, окремо аналізуючи освіту Надніпрянщини, Галичини, Буковини та Закарпаття. За допомогою такого аналізу ми можемо побачити основні виклики та відмінності у навчальних процесах на теренах українських земель, що знаходилися під різними центрами впливу. У контексті польських революцій важливими стали праці дослідника Д. Бовуа «Битва за землю України 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» [8] та «Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр.» [9].

Окрім цього, у роботі використовуються інші праці та статті, які розкривають навчальний процес у контексті логіки на землях, що входили до Австро-Угорської імперії, згадуються праці М. Тельвака [115], А. Синиці [111], О. Гончаренко [23;160]. Для аналізу основних питань логіки на українських землях, що входили до Австро-Угорської імперії використовувалися праці тогочасних дослідників: І. Копача «Що таке людське думанє»[54]; Т. Мандибура «Логіка для VII класу гімназійного» [73]; С. Балея «Нарис логіки» [6]; Г. Костельника «Три розправи про пізнання»[56], «Ordo logicus» [57].

Друга частина підрозділу вибудовується навколо проблематики освітнього процесу на українських землях, що були у складі Російської імперії. Основними документами виступають статuti та накази. Статuti, які впливали на навчальний процес виходили у 1804, 1833, 1835, 1842, 1863, 1884 [55]. Також окремо потрібно

згадати наказ за 1850 рік «Про обмеження викладання філософії в Університетах і Рішельєвському Ліцеї логіки та філософії, з покладанням читання їх на професорів богослов'я» [33; 91], згідно з яким відбулася ліквідація кафедр філософії в університетах та поширилася заборона викладати логіку філософам, а натомість нею опікувалися богослови.

Для аналізу статутів використовувалася праця українського історика В. Короткого «Статути Київського університету» [55], де дослідник аналізує кожний Статут окремо і наголошує на тому, що Статути 1833 та 1842 років були розроблені спеціально для Університету Св. Володимира, що стало прецедентом, адже це був єдиний університет в імперії, який мав окремі статuti. У контексті освітнього процесу важливими також були Валуєвський циркуляр [10] та Емський указ, які вводили строгі обмеження щодо навчання українською мовою, які зумовлювали неможливість використання цієї мови в освітньому та науковому процесах.

У другому розділі використовувалася низка джерел. У підрозділі, який присвячений основним аспектам освіти та науки у КДА ключовими були праці української дослідниці та науковиці М. Ткачук «Київська академічна філософія ХІХ — початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження» [124], «Проблеми філософської освіти у творчості київських духовно-академічних мислителів ХІХ — початку ХХ століття» [127], «Як вивчали історію філософії в Університеті Св. Володимира» [133], «З історії університетської філософії в Києві; психологічна семінарі Г. І. Челпанова» [121], «Філософська проблематика в рукописах кандидатських творах студентів Київської духовної Академії (1819-1924)» [131] та інші праці. Також потрібно згадати спільні монографії, де також є потрібні для дисертаційної роботи матеріали М. Ткачук «Філософська освіта в Україні: історія і сучасність» [129]. А також М. Ткачук упорядкувала енциклопедію у двох томах «Київська Духовна Академія в іменах: 1819-1924» [45; 46], яка використовувалася у дисертаційному дослідженні при описі біографічних відомостей викладачів КДА та при аналізі основних філософських ідей у Академії.

Праці ще однієї української дослідниці Н. Мозгової. становили фундамент підрозділу про освітній та науковий процеси КДА. Насамперед — дисертація на

здобуття наукового ступеня доктора філософських наук «Київська духовно-академічна філософія: аналіз логіко-гносеологічних тенденцій» [84], дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук «Гносеологічна проблематика у творчості П. І. Ліницького» [82] та монографія «Київська духовна академія, 1819 — 1920: Філософський спадок» [83]. Окрім цього, у дисертаційному дослідженні використовувалися й інші праці науковиці.

При аналізі логічної проблематики, яка поставала у КДА використовувалися праці викладачів академії. Праці В. Карпова «Систематичні виклади логіки» [43]; Й. Міхневича «Досвід поступового розвитку головних дій мислення як керівництво з першопочаткового викладання логіки» [81]; П. Юркевича архівні конспекти лекцій з логіки; П. Ліницький архівні конспекти лекцій з логіки [62]; С. Остроумов архівні конспекти лекцій з логіки» [60].

У другому підрозділі розглядалося питання викладачів логіки в Університеті Св. Володимира. Для того, щоб визначити хронологічні межі викладацької діяльності професорів використовувалися архівні документи, спогади очевидців та історичні матеріали. Відтак, джерельну базу для вирішення цієї проблеми склали праці В. Іконникова «Бібліографічний словник професорів і викладачів імператорського Університету Св. Володимира» [40], де до 1884 року зібрана інформація про викладацький склад та навчальні програми; праця М. Володимирського-Буданова «Історія імператорського Університету Св. Володимира» [13] також розкриває глибше персоналії викладачів логіки в університеті; нариси колишнього студента Університету Св. Володимира В. Шульгіна «Історія Університету Св. Володимира» [144], який відвідував лекції першого викладача з логіки О. Новицького; а також праця ще одного студента університету Г. Шпета «Нарис розвитку російської філософії» [143], яку він написав у 1922 році.

Окрім цього, до визначення хронологічних меж та біографічних описів викладачів Університету Св. Володимира використовувалися сучасні праці українських дослідників. Допоміжними стали праці уже згаданих М. Ткачук та Н. Мозгової. Також у своїй статті питання викладачів логіки досліджувала І. Хоменко

«З історії викладання логіки в Університеті Св. Володимира» [139]. Окремо варто згадати монографію ще однієї української дослідниці — М. Плахтій «Логіка в Україні у другій половині XIX — на початку XX століття: напрями розвитку» [99], яка аналізувала стан логіки у вказаний період загалом в Україні і зокрема в Університеті Св. Володимира.

Вузькими дослідженнями, які пов'язані із персоналією О. Новицького займалася українська дослідниця Г. Апанасенко «Орест Новицький про сутність предмету філософії та проблему періодизації історико-філософського процесу» [3], де стверджується, що О. Новицький один з перших українських філософів, який підійшов до аналізу філософських проблем через синтез ідей німецької класичної філософії. Також варто згадати працю українського дослідника В. Нападисти «Забуте ім'я: Назарій Антонович Фаворов» [87], який вказує на основні проблеми, які цікавили професора Н. Фаворова у сфері моралі та свободи волі. Інший український дослідник І. Печеранський зосереджувався на дослідженнях, присвячених П. Тихомирову «П. В. Тихомиров як історик філософії» [97], де у своїй праці виділяє три аспекти творчості філософа: логіко-гносеологічний, філософсько-релігійний, історико-філософський.

У контексті аналізу основних ідей викладачів логіки в Університеті Св. Володимира використовувалися безпосередньо праці професорів. Відтак, йдеться про викладачів, які згадуються у дисертаційній роботі: О. Новицький, С. Гогоцький, І. Скворцов, Н. Фаворов, О. Козлов, О. Гіляров, Г. Челпанов, П. Тихомиров, В. Зеньковський. Більшість викладачів не мали написаних чи опублікованих праць з логіки, адже логіка не була їхнім основним науковим інтересом. Однак, у третьому розділі ми здійснюємо аналіз тих праць, які сьогодні є доступними та відомими.

У третьому підрозділі другого розділу зосереджено увагу на аналізі навчальних програм з логіки та рекомендованій літературі для вивчення логіки в Університеті Св. Володимира. Про курси на філософському факультеті ми дізнаємося від тогочасних істориків, яких ми уже згадували вище, а також зі Статутів. З архівних матеріалів ми дізнаємося про викладання логіки також через

програму П. Юркевича за 1863 рік «Програма логіки складена для загальноосвітніх воєнних закладів» [135], в архіві знаходимо ще одну програму «Програма для занять професорських стипендіатів по кафедрі філософії» [103], яка датується кінцем 19 століття. Окрім цього, український дослідник, філософ Л. Губерський у спільній праці з іншими дослідниками «Гене́за філософських студій у Київському університеті», наводить програму за 1911 рік [16].

Щодо рекомендованої літератури, то її віднайдено у лекціях та працях викладачів, а також у навчальних програмах. Деякі з підручників були проаналізовані у дисертаційному дослідженні, серед них підручник, який згадувався майже в усіх працях — «Логіка» [177] відомого німецького філософа Х. Зігварта, перша частина вийшла у 1873 році, а друга — 1895 році. Згаданий підручник був перекладений російською мовою у 1908 році. Також використовувався підручник шотландського філософа В. Мінто «Дедуктивна та індуктивна логіка» [76; 168], написаний у 1893 році. Підручник іншого німецького філософа часто зустрічається в рекомендаціях та згадках — «Основи логіки» Т. Ліпса [67; 164], який виданий також у 1893 році, а вже у 1902 році перекладений на російську. Останньою працею є чи не найвідоміша англійська праця того часу — «Система логіки силогістичної та індуктивної» [167] Дж. Мілля, яка написана у 1843 році.

У останньому підрозділі другого розділу ми здійснили огляд тогочасного стану логіки у світі, щоб проаналізувати основні тенденції у логіці і порівняти їх із основними напрямками, які переважали у дослідженнях та працях викладачів логіки в Університеті Св. Володимира. Відтак, у контексті появи нового напрямку у логіці, який сьогодні ми називаємо сучасною класичною логікою, помітним був математичний напрям, який відомий такими працями: «Математичний аналіз логіки» Дж. Буля [148]; «Begriffsschrift» Г. Фреге [158]; «Principia Mathematica» Б. Рассела та А. Вайтхеда [157]. Також для тлумачення логічних термінів використовується праця І. Алексюка [1].

Окрім цього були окремо розглянуті тогочасні підручники та праці, які виходили в Російській імперії у вказаний період часу. Серед розглянутих праць

варто виділити «До питання про реформу логіки» М. Грота [27], яка була написана як дисертаційне дослідження та захищена у 1883 році, де філософ критикує математичний підхід у логіці, стверджуючи, що він є створений математиками і не має нічого спільного із філософією та логікою. У дисертаційному дослідженні розглядалися й інші підручники, де основна проблематика залишалася навколо гносеології та психології, серед них: «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництво для першопочаткового викладання логіки» Й. Міхневича [80; 81]; «Підручник логіки» М. Владислав'єва [14]; «Підручник з логіки із детальними інструкціями на історію і сучасний стан цієї науки у Росії та інших країнах» М. Троїцького [134]; «Елементарний курс логіки, для застосування при викладанні теорії словесності з приєднанням коротких психологічних відомостей» Н. Баталін [7]; «Логіка, як частина теорії пізнання» А. Введенський [12]; «Лекції по логіці, прочитані професором Г. Струве у 1892/3 академічному році» Г. Струве [114]; «Підручник з логіки» І. Продан [104].

Останній розділ присвячений аналізу праць викладачів логіки в Університеті Св. Володимира. Відтак, розглядається підручник О. Новицького «Керівництво з логіки» [90], який частково є перекладом підручника німецького філософа Ф. Фішера «Підручник з логіки» [155]. А також ще одна праця «Керівництво до досвідної психології» [89]. У наступному підрозділі аналізується короткий опис логіки у «Філософському словнику» С. Гогоцького [18; 19; 20; 21; 22], а також використовується критична література (М. Плахтій, Н. Мозгова). Третій підрозділ присвячений аналізу «Підручника з логіки» Г. Челпанова [141], де здійснюється огляд основних ідей філософа у логіці. У останньому підрозділі аналізується праця П. Тихомирова «Логічний характер екзистенційних суджень» [116].

1.2. Архівні джерела і специфіка їхнього використання

При написанні дисертаційної роботи архівні джерела відігравали важливе місце, формуючи велику частину джерельної бази. З методологічної точки зору у дисертаційній роботі систематизовано архівний інструментарій за такими

ознаками:

- а) Організаційні архівні матеріали — постанови, накази, програми, повідомлення, запрошення (Центральний державний історичний архів України, Державний архів міста Києва, Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського);
- б) Рукописні матеріали викладачів КДА та Університету Св. Володимира — їхні рукописи лекцій та наукові статті (Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського).

До першої групи, організаційних архівних матеріалів входять письмова згода професора І. Скворцова читати курси з логіки та психології в Університеті Св. Володимира [36]; прохання О. Новицького до Ради Університету Св. Володимира про зарахування його викладачем філософії [34; 102; 113]; дві програми з логіки написані П. Юркевичем; «Програма для занять професорських стипендіатів по кафедрі філософії» [103]; конспект праці Х. Зігварта написаний П. Юркевичем [135]; «Записка ординарного професора Київської Академії Петра Ліницького з приводу перегляду правил для тих, хто навчається в Академії» [66]; лист П. Тихомирова до П. Кудрявцева 1910 року [117]; «Справа про покладання викладання логіки і досвідної психології на професорів богослов'я або учителів закону у вищих навчальних закладах» [33; 91]; «Справа про складання програми логіки, психології та ін. богослов'я для викладання у вищих навчальних закладах» [35]; «Огляд уроків з логіки, які прочитані студентам ХХІ курсу (Київська духовна академія) [92]; «Проект Статуту Університету Св. Володимира, прийнятий 25 грудня 1833 року» [105]; «Формулярний список про службу ординарного професора Університету Св. Володимира, дійсного Статського Радника Сильвестра Сильвестровича Гогоцького» [137].

До рукописних матеріалів викладачів КДА та Університету Св. Володимира входять такі праці як «Філософські лекції і записки П. Д. Юркевича» [135, 38], яка складається з декількох частин лекцій з психології, есею «Психологія та психіатрія», лекції «Елементарні учення логіки», лекції «Логічна проблема», «Лекції з логіки (у скороченому виді)». У архівах також було знайдено «Курс

систематичної логіки», який написав С. Остроумов [60]. Окрім цього є записи П. Кудрявцева, який написав бібліографічну замітку про П. Авсенєва «Авсенєв Петро Семенович. Біографія та діяльність» [58]. Лекції П. Ліницького з логіки у п'яти зошитах, які законспектував його студент П. Кудрявцев [62]. Також серед архівних матеріалів є лекції з логіки латиною, які ймовірно можуть належати І. Скворцову «Logica. Prolegomena», лекції з логіки за 1864-1865 роки [61], Конспект лекцій [11]. Архіви відіграють важливу роль у дослідженнях, адже через архівні матеріали ми взаємодіємо із клаптиками культурних практик певних періодів. Архіви постають як авторитетні джерела, які надають неспростовні докази тих подій чи явищ, які відбувалися. Однак, історик І. Рів, який працює у «Архівумі» — Архіві відкритого суспільства імені Блінкенів при Будапештському Центрально-Європейському університеті [41] пропонує розглянути роботу з архівами з іншої сторони, де виникає низка викликів. У своєму есеї «Наскільки можна довіряти архівам» дослідник піднімає тему вразливості архівів до змін. Відтак, в історії є моменти, коли архівні матеріали підробляли і змінювали або цілеспрямовано нехтували одними матеріалами на користь інших, щоб підлаштували архівні дані під свою точку зору [41].

З одного боку, можна зазначити, що такі прояви суб'єктивності зустрічаються не тільки у роботі з архівами, але, з іншого боку, архіви сприймаються як авторитетне джерело інформації, яке складно спростовувати чи ігнорувати.

«Історик не може знати всіх релевантних фактів. Деякі важливі подробиці ніколи не буде розкрито, деякі ніколи не було записано, а деякі й у наявних джерелах було цілком хибно інтерпретовано», — пише І. Рів [41]. Цю проблему варто розглянути і у контексті запропонованого дослідження, адже окрім того, щоб об'єктивно трактувати наявні матеріали, потрібно зважати на те, що важливою є і відсутність тих чи інших матеріалів. Таким чином, ми не можемо стверджувати, що не існує лекцій з логіки Н. Фаворова, адже відсутність таких матеріалів в архіві не дає можливості стверджувати про відсутність таких матеріалів взагалі або їхнє неіснування у наш час, або у час їхнього створення.

Ще однією проблемою є питання довіри до архіву, адже при записі чи переписі могла бути зроблена помилка, де праця одного філософа записана під іменем іншого. Схоже питання у дисертаційній роботі виникло під час дослідження творчої спадщини П. Юркевича, де п'ять зошитів лекцій з логіки [135] відрізняються почерком від усіх інших наявних матеріалів філософа [135]. Можна було б вважати, що це є конспекти лекцій одного із студентів П. Юркевича, але подібних відміток немає і конспект написаний від першої особи. Втім, зважаючи на архівні записи, у дисертації ми хоч і згадуємо про цю плутанину, але все одно записуємо ці лекції до авторства П. Юркевича. Адже, як пише І. Рів: «...питання до архіву має і епістемологічний, і етичний аспекти: робота з архівними документами потребує певного способу аргументації й специфічної авторської функції» [41].

Інша проблема, з якою ми стикнулися під час роботи з архівами — це нумерація аркушів та сторінок. Нумерація джерел могла здійснюватися у різні часи, під час фактичного створення матеріалу у другій половині XIX століття, пізніше це могло бути у Радянському союзі у середині XX століття, і уже за часів відновлення незалежності України у XXI столітті. Відтак, деякі джерела мають подвійну або потрійну нумерацію. Одне джерело може бути пронумеровано як і за аркушами, так і за сторінками. Окрім цього, проблематичним був аналіз лекцій П. Ліницького, які законспектував П. Кудрявцев, адже лекції складаються з п'яти зошитів, де у кожного окрема нумерація, яка починається з «1», а джерело записується як одне, а не як п'ять окремих зошитів. Окрім цього, нумерація у деяких зошитах починається із титульної сторінки, а у деяких із першого аркуша, де безпосередньо є текст. Цю проблему було описано у статті В. Мироняк «Логічна проблематика у рукописах лекцій П. Ліницького» [79]. Відтак, при цитуванні може виникнути складність запису, а при прочитанні — плутанина із зошитами. Таким чином, у дисертаційному дослідженні розділено п'ять зошитів із лекціями, щоб можна було віднайти потрібну інформацію у першоджерелах.

Окремо варто виділити, що архівні матеріали піддаються впливам навколишнього середовища, що спричиняє руйнування як фізичне, так й інтерпретаційне. І. Рів пише щодо цього: «Саме тому, що архівні документи завжди

були вразливими як до матеріального, так і до текстуального руйнування, їх доводилося переміщувати, перекладати з полиці на полицю, з коробки в коробку, переписувати, коригувати, переатрибувати — а відтак змінювати контекст, у якому вони перебувають. Цифровізація тільки погіршила проблему» [41].

Хоч історик І. Рів вважає, що цифровізація погіршила проблему, варто зазначити, що завдяки цифровізації стали можливі більш точні дослідження, а також матеріали, які було складно віднайти у архівних записах, тепер зноходяться у швидкому доступі. Окрім цього, цифровізація може спричинити новий перепис архіву, що у свою чергу може вплинути на віднайдення нових матеріалів, які загубилися або з тих чи інших причин приховувалися. Одним з таких проєктів, який активно займається цифровізацією архівів є «Archivum Sententiarum» [32]. Це науково-архівний центр, створений у 2024 році з метою дослідження історії української філософії ХХ століття. Один із засновників проєкту та головний редактор І. Давіденко пише про такі етапи роботи у контексті сайту-агрегату «Archivum Sententiarum»: «...1) пошук (опубліковане/неопубліковане, архівні документи); 2) оцифрування; 3) науковий опис; 4) цифрове розміщення описаних видань і документів для фасилітації досліджень; 5) створення енциклопедичних наукових матеріалів щодо видань і документів» [32,231]. Пріоритетними є дослідження, які «сприятимуть широкій філософській дискусії щодо відповідних історико-філософських проблем» [32, 231]. Такі проєкти сприяють розвитку історії філософії зокрема та філософії загалом.

Висновки.

У цьому підрозділі окреслено основні праці, які склали джерельну базу дисертаційного дослідження. Проаналізувавши низку джерел, пропонуємо розділити їх таким чином:

- 1) джерела, які використовувалися при аналізі освітніх та наукових джерел на теренах українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття) та Російської імперії;
- 2) джерела, які використовувалися для розгляду праць викладачів КДА та критична література;

- 3) праці та лекції викладачів КДА;
- 4) джерела для аналізу навчальних програм та рекомендованої літератури з логіки в Університеті Св. Володимира;
- 5) корпус праць дослідників та фундаторів математичного підходу в логіці;
- 6) тогочасні підручники та праці з логіки на теренах Російської імперії;
- 7) праці та підручники викладачів Університету Св. Володимира;
- 8) архівні матеріали:
 - а) організаційні архівні матеріали;
 - б) рукописні матеріали викладачів КДА та Університету Св. Володимира.

Останнє питання підрозділу стосувалося роботи з архівними матеріалами, де вказано важливість та цінність використання при дослідницькій роботі архівних матеріалів. Окрім цього, фокус зміщувався і на складнощі, які виникають при роботі з такими матеріалами. Серед викликів можна вказати невірні записи архівних матеріалів, а також проблему нумерації джерел, яка може бути незручною або здійсненою декілька разів. Однак, незважаючи на проблеми, сьогодні ми спостерігаємо важливу тенденцію збереження та поширення архівних матеріалів, яка відбувається завдяки цифровізації. У цьому контексті було наведено приклад українського проєкту «Archivum Sententiarum», який створений у 2024 році і вже налічує більше 300 цифровізованих матеріалів на своїй платформі, які стосуються історії української філософії.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертаційного дослідження було розглянуто теоретичну та джерельну бази дослідження. Перший підрозділ присвячений основним працям, які використовувалися у дисертаційній роботі та архівним матеріалам і особливостям роботи з ними. Внаслідок аналізу основних джерел, які склали теоретичний корпус дисертаційного дослідження виокремлено вісім типів джерел, які використовувалися у роботі: 1) джерела для порівняння освітніх та навчальних процесів у Австро-Угорській імперії та Російській імперії; 2) критична література

для розгляду праць викладачів КДА; 3) праці та лекції викладачів КДА; 4) джерела для аналізу навчальних програм та рекомендованої літератури в Університеті Св. Володимира; 5) праці засновників математичного підходу у логіці; 6) інші підручники та праці з логіки у Російській імперії поза Університетом Св. Володимира; 7) праці та підручники викладачів Університету Св. Володимира; 8) архівні матеріали (організаційні архівні матеріали та рукописні матеріали викладачів КДА та Університету Св. Володимира).

У контексті аналізу архівних матеріалів, звернули увагу на переваги та виклики при використанні архівних матеріалів у роботі. Серед переваг було визначено підкріплення інформації достовірними фактами, що сприяє покращенню дослідження та більшу його авторитетність. Щодо викликів, то серед них є проблеми з можливими помилками у записах матеріалів, а також проблеми із нумерацією, які спричиняють плутанину. Окремо звернули увагу на зростання цифровізації архівних матеріалів і виділили український проєкт «Archivum Sententiarum», який уже розмістив більше 300 цифровізованих матеріалів на своїй платформі, які пов'язані з історією філософії у ХХ столітті.

РОЗДІЛ 2. АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ VS РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: МІСЦЕ ЛОГІКИ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ РЕАЛІЙ

Перед тим, як перейти безпосередньо до аналізу освітнього процесу, що панував на території тогочасної України, землі якої перебували у складі Російської імперії, варто розвернутися на захід з метою подальшого порівняння освітнього середовища. Традиція викладання логіки, яка буде розглядатися у наступних розділах, формувалася під впливом низки історичних та соціально-політичних подій. Відтак, у цьому підрозділі будемо акцентувати увагу на історичному контексті: відмінністю між соціальним життям загалом та освітніми процесами зокрема на теренах українських земель, що розділилися між двома імперіями. Окрім цього, проаналізуємо виклики з якими стикнулася логіка на теренах Австро-Угорської імперії та які відмінності були між викладанням, дослідженням логіки по різні боки імперій.

Відомий історик Іван Лисяк-Рудницький пропонує розглядати ХІХ століття не календарно, а історично. Отже, тоді ми не говоримо про початок у 1800 та кінець у 1900. На думку історика найкраще розглядати феномен ХІХ століття у межах від 1780-х до 1914-го, – «Іншими словами, українське 19 ст. охоплює час приблизно 130 років, від кінця козацької державности до Першої світової війни» [68; 256]. Тому, окреслюючи хронологічні межі, потрібно зважати на особливість конкретної доби та низку подій, які формують цю добу, не завжди прив'язуючись до конкретних цифр. Як уже згадувалося, у дисертаційній роботі нас насамперед буде цікавити середина ХІХ століття, безпосередньо час від заснування Університету Св. Володимира, а саме – з 1834 року до 1917 року.

2.1. «Поблажлива» політика Австро-Угорської імперії і роль польської шляхти у формуванні освітнього процесу

Західні землі управлялися з різних осередків. Частина земель увійшла до австрійської імперії будучи у складі Угорщини (Підкарпатська Русь, Закарпаття) і фактично управління здійснювалося Будапештом. Ще частина отримала статус

окремої провінції (Буковина у 1849 році), а інша частина — разом із польськими землями — увійшла до імперії під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії» (Галицько-Волинське князівство) [26;46]. Дослідник історії Я. Грицак пише про ситуацію з управлінням зазначеними землями: «Як і у випадку з підросійською Україною, в українських землях Австрії етнічні відмінності накладалися на різницю в соціальному статусі. У Галичині панівним класом була польська шляхта, у Буковині — румунські бояри, а в Закарпатті — угорські пани [26; 46]. Відтак, рішення, які стосувалися освітніх процесів, могли відрізнятись. Це стосувалося мови викладання, кількості українських студентів на курсах і матеріалу викладу.

Галичина.

Стан освіти на Галичині під час прилучення до Австрії у 1772 році був низьким. Одна з небагатьох верств населення, яка отримувала освіту — українське духовенство, однак і цього не було достатньо, адже вимоги до священників були невисокими. Таким чином була відкрита «генеральна духовна семінарія» у Відні за сприяння Марії Терезії, скорочена назва — «Barbareum»¹ [111; 489-491]. Ця подія показує зацікавлення та сприяння у розвитку освіти на Галичині тогочасною австрійською владою. Семінарія була тільки початком, пізніше уже за ініціативи Йосипа II у 1784 відкривається Львівський університет, а у 1787 починає функціонувати інститут «studium ruthenum», де викладання проходило українською мовою². Але і це не сприяло національному піднесенню студентів. Дослідник освіти в Україні С. Сірополко наводить п'ять основних проблем, які стали перепорою для студентів та викладачів: 1) українська мова, якою викладали, була поєднанням «живої мови» та церковнослов'янської, ця мова була складною для розуміння; 2) не усі професори отримали дозвіл на викладання українською і натомість викладали польською; 3) деякі професори не володіли українською і відповідно вели курс польською; 4) деякі професори нехтували важливістю проводити курс українською мовою; 5) професорів і студентів, які відносилися до

¹ Семінарія була відкрита при церкві св. Варвари, звідси і назва. Відкриття відбулося 15 жовтня 1775 року (у день іменин Марії Терезії).

² Попередньо навчання відбувалося латинською та німецькою мовами.

«studium ruthenum» відносили до нижчої верстви, ніж професорів і студентів «studium latinum» і не відзначали академічними почеснями [111; 493-494]. З одного боку, ми бачимо сприяння австрійської влади до залучення українських студентів до освітнього процесу, але фактично це відбувається здебільшого на папері, коли у реальності професори та студенти стикаються із низкою перешкод, яка буде тільки підсилюватися.

У рік створення Університету Св. Володимира під егідою російської імперії у сусідній імперії у Львові, ректор семінарії забороняє «руській трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) видавати збірник «Зоря», «який зложений в «мужицькій» мові та писаний фонетикою», а на декілька років пізніше у 1837 окрім заборони видавати «Русалку Дністровую» починає переслідування уже згаданої трійці [111; 499]. Увесь цей час відбувається протистояння у сфері освіти та науки між поляками та українцями. Поляки, розуміючи можливі наслідки українізації Галичини та збільшення національної свідомості серед українців, намагаються завадити будь-яким поступкам чи преференціям від австрійської влади українцям. Відтак, друга половина XIX століття наповнена заборонами та утисками українських інтересів в університеті: «Полонізацію Львівського університету довершив міністерський декрет (1882), ...що викладова мова у Львівським університеті має бути польська, хіба що міністерство в окремих випадках постановить інакше [111; 562].

Як ми бачимо, здобувати освіту українською мовою було майже неможливо через постійні перешкоди та перипетії у науковому житті Галичини. Наслідком шкільної реформи у 60-х роках XIX ст. близько 720 українських шкіл на Галичині було замінено польськими, а також, як уже зазначалося вище, зменшувалися можливості і для здобуття вищої освіти, це можна простежити у співвідношенні студентів: «У Львівському університеті воно було дорівнювало 15,4 : 84,6 у 1896/97 навчальному році; на теологічному факультеті співвідношення складало 10 : 90 (330 українців та 3100 поляків) [99; 47]. Окрім цього, важливим фактором є й те, що затвердження на посаду викладача здійснювалося через переважно польську адміністрацію, яка у свою чергу надавала перевагу не українським професорам, а

польським. І, не зумівши отримати посаду на Галичині викладачі обирали інші університети Європи.

Промовистою є ситуація, яка відбулася у липні 1901 року і висвітлювалася у місцевій пресі. Декан К. Твардовський вимагав М. Грушевського виступати польською на засіданні кафедри, а той відмовився і залишив засідання кафедри, це було не вперше для українського вченого, він принципово виступав проти переходу на польську, адже по документах українська та польська є рівними в університеті [115; 28]. Пізніше у газеті «Діло» вийде пояснення від М. Грушевського: «Не маючи обов'язку уміти по-польськи, підписаний, моє заразом те переконання, що ідея рівноправності обох краєвих мов на львівським університеті ... не годиться з виключенням руської мови від уживання в конференціях і в зносінах поодиноких професорів з університетськими властями, і всяке обмеження в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають катедри руські» [28;1]. На цьому протистоянні М. Грушевського не закінчилося, а стосунки з іншими професорами тільки погіршувалися, адже спроби науковця та студентів утвердити український національний дух в університеті не припинялися.

Важливу роль також відігравала церква. Якщо ми пізніше побачимо, що залучення духовенства на теренах російської імперії гальмувало процес науки, то на українських землях³, що входили до Австро-Угорщини, духовенство підсилювало і спонукало розвиток. Знаковим роком для греко-католицької (уніатської) церкви став 1774 рік, коли, вже згадана вище, Марія Терезія ухвалила офіційний термін «греко-католики», чим наголосила на рівності між «грецьким» та «римським» віросповіданням, що заперечував попередній польський режим [68; 495]. Греко-католицьке духовенство у другій половині XIX століття всіляко долучало народ, з яким вони були досить близькі на відміну від римської церкви, до освіти. Подекуди навчали писемності та читання, обґрунтовуючи це тим, що так народ зможе бути ближчим до церкви. Окрім цього не залишалися осторонь польських конфліктів, а брали активну участь в обговореннях щодо змін у освітньому житті Галичини. Але

³ Йдеться про заборону 1850 року викладати логіку філософам, а натомість залучити до викладання професорів богослов'я.

коли йдеться про заклади вищої освіти, то їхнього впливу було недостатньо. Якщо вони могли замінити народу початкові та частково середні школи своїм навчанням у церкві, то цього рівня не завжди було достатньо, щоб молодь вступала до університету. Однак, вплив на становлення та подальше зародження національної свідомості через церкву заперечити складно.

Закарпаття.

Також варто звернути увагу на Закарпаття та Буковину, хоч основні процеси є схожими, але наявні певні відмінності. Більшість закарпатського шкільництва та студентства обирали навчання закордоном, адже заклади у Відні чи Будапешті були ближчими. Що стосувалися ситуації на місці, то тут ситуація подібна з Галичиною, тільки замість польської мови використовувалася угорська. Були також і позитивні тенденції, наприклад у 1868 році угорський шкільний закон постановив, що у державних школах має використовуватися угорська школа, але також надається право відкривати школи, де буде та мова, якою володіє населення на тій чи іншій території. Однак українці цим не скористалися, що призвело до таких подій: «... мадяризація школи йшла повним ходом. Уже р. 1895 міністр освіти виступив у парламенті, щоб з радістю проголосити, що в більшості мадярських шкіл мадярська мова заведена вчитися з достатнім успіхом» [111; 631].

Буковина.

У Буковині ситуація дещо відрізнялася, адже у 1849 році вона отримала автономію. Покращення у системі освіти відбувалися до листопада 1918 року, поки Буковина не була анексована Румунським королівством. Що стосується вищої освіти на теренах буковинських земель, то до заснування університету у 1827 було засновано Богословський інститут, який проіснував до 1875 року, до заснування Чернівецького університету. Що важливо, на філософському факультеті основною мовою була німецька і тільки одна кафедра послуговувалася українською — кафедра української мови і літератури.

Львівсько-Варшавська школа.

Вище ми згадували про К. Твардовського у контексті конфлікту з М. Грушевським, а зараз пропонуємо окремо звернутися до Львівсько-Варшавської

школи, яку у 1895 році заснував згаданий вище польський філософ. За час функціонування школи багато студентів змогли долучитися до її роботи, однак одними з найвідоміших є К. Айдукевич, С. Балей, В. Вітвіцький, З. Завінський, М. Зарицький, Т.-М. Котарбінський, С. Лесьневський, Я.-Л. Лукасевич, В. Татаркевич, А. Тарський та інші [71]. Серед наведених науковців також є й українці, але це не давало жодних переваг, а радше навпаки створювало певні труднощі, наприклад С. Балей друкувався польською, щоб стати учнем К. Твардовського, адже польський логік був зосереджений на створенні саме польської національної філософії.

Хоч і значний час у Львівсько-Варшавській школі приділявся аналізу вчення Ф. Brentano та феноменології, логіка не відходила на задній план і займала важливе місце серед інших наук, так наприклад К. Твардовський порівнював логічну освіту з загальною граматичною освітою, адже якщо людина не володіє базовими логічними поняттями, то вона не уміє правильно мислити [23;291]. Учні К. Твардовського слідували за своїм учителем і мали схожі погляди і пов'язували свої наукові інтереси безпосередньо із логікою. Насамперед не можна пропустити Я.-Л. Лукасевича із його «багатозначною логікою», яка мала на меті покращити метод аналізу філософських міркувань, що могло наблизити аналіз міркувань до більшої конкретності та однозначності. А. Тарський та С. Лесневський приділили увагу математичним розробкам у напрямку логіки, а у працях К. Айдукевича «започаткований логічний зв'язок речень та їх практичної конвенційності» [99; 48]. Як уже згадувалося, представники школи намагалися надати філософським міркуванням ясності та строгості, порівнюючи філософію із наукою.

У праці «Історія логічних досліджень у Львівському університеті (XVII — пер. пол. XX ст.)» А.Синиця виокремлює чотири важливі логічні ідеї, які запропонував К. Твардовський та його учні:

1) «розвиток логіко-психологічної теорії судження у вченні К. Твардовського». Тобто йдеться про те, що К. Твардовський відносив судження до психології, коли йшлося про психічний акт і до логіки, коли йдеться безпосередньо про результат. Судження вчений поділяв на алогенетичні (судження — комбінація понять) та ідіогенічні (судження — психічне явище);

2) початки багатозначної логіки у працях Я. Лукасевича («Про принцип виключеного третього», 1910 та «Про принцип несуперечності в Аристотеля», 1910);

3) «аналіз питань існування, майбутніх подій, істинності, принципів несуперечності і виключення третього в ранній («граматичний») період творчості С. Лесьневського ... який, безперечно, вплинув на формування оригінальних концепцій онтології (логіки імен), мереології (числення класів) та прототетики (числення висловлювань) цього польського мислителя»;

4) окрім того, четвертим пунктом автор наводить праці учнів К. Твардовського, які публікувалися на сторінках «Пшегленда філософічного» і «Руху філософічного»: «К. Айдукевича про відношення слідування («В справі оборотності відношення слідування», 1913); З. Завірського — про модальність суджень («Про модальність суджень», 1914); Ф. Смолки («Про деякі відомі парадокси», 1913) та Т. Чеховського («Деякі засадничі твердження теорії класів», 1914) — про логічні парадокси тощо» [110; 36-38]. У Львівсько-Варшавській школі досліджували актуальні на той час питання, а певні дослідження проклали шлях для майбутніх підходів у логіці та філософії⁴.

Представники Львівсько-Варшавської школи зробили великий внесок у розвиток логіки, семантики, семіотики та некласичної логіки. «Представникам школи належать цінні металогічні, математичні й методологічні дослідження (теорія індукції, будова і функції наукової теорії, розробка аксіоматичного методу, теорія ймовірностей, принципи побудови ієрархії формалізованих мов, доведення найважливіших теорем про повноту і можливість розв'язання для ряду числень), низка фундаментальних робіт з психології, соціології, наукознавства, історії філософії, етики, естетики» [145; 733]. Однак, Львівсько-Варшавська школа насамперед була осередком для польських науковців, які пізніше переїхали до Варшави, а з приходом Другої світової війни школа розпадається у 1939 році. Ідеї, які зародилися за сприянням К. Твардовського у Львівсько-Варшавській школі

⁴ Наприклад «багатозначна логіка» Я.-Л. Лукасевича.

активно розвиваються досі, а сама школа стала прикладом одного з найвпливовіших наукових осередків на території України у кінці XIX століття.

Логіки на теренах земель заходу України.

Окрім представників Львівсько-Варшавської школи ми можемо віднести й інших науковців, які досліджували питання, що стосуються логіки. М. Плахтій у своїй монографії «Логіка в Україні у другій половині XIX — на початку XX століття: напрями розвитку» згадує таких логіків: Т. Мандибура, І. Копача, С. Канюка, С. Балея та Г. Костельника [99; 47-54]. Пропонуємо коротко зупинитися на вченнях та головних ідеях кожного окремо.

Іван Копач.

У 1894 році І. Копач закінчив навчання у Львівському університеті, пізніше працював у академічних гімназіях у Львові та Тернополі. Під час викладання філософської пропедевтики написав у 1906 році свою працю «Що то таке людське думанє?». Автор зокрема пояснив мету написання цієї роботи, переглянувши велику кількість наявного матеріалу для викладання пропедевтики у гімназії він зробив висновок, що наявна тільки логіка укладу Т. Мандибура, про якого піде мова пізніше, і «з огляду на те мусів я пійти власною дорогою. А щоби йти певно, мусів я передвсім основно запізнати ся з дотичною науковою літературою» [54; 1]. Відтак, автор надає список літератури, де більшість з них написані німецькою мовою, зокрема є праці В. Вундта «Система філософії» (1889) та «Логіка» (1880-1883).

І. Копач пише, що логіка є частиною психології («науки про душевні прояви»), хоч і вказує, що логіка є наукою («наука про людське думанє»). Логіка та психологія разом є пропедевтикою філософії і формують фундамент для подальшого ознайомлення із філософією [54; 3]. Оскільки науковець поєднує психологію та логіку, то більша частина праці безпосередньо пов'язана із психологією та аналізом психологічних понять та явищ. І тільки на 37 сторінці праці у 18 розділі «Типові виображіння і поняття» курс повертається до логіки і автор пише про поняття: «...такі типові виображіння, що мають відповідати суцїй дійсности і мають мати для всіх людей однакове значінє — називають ся поняттями

(Begriffe). Наука — то збірник таких понять і їх получень [54; 39].

Насамкінець І. Копач звертає нашу увагу і на судження, визначаючи його таким чином: «Суд (Urteil), зложений з підмета і присудка, є отже основною формою людського думання» [54; 43]. Судження науковець розділяє на: спостереження, пригадування, очікування, поглядові, поняттєві, історичні [54; 43-44]. На цьому І. Копач закінчує основний виклад свого матеріалу. Можемо зробити висновок, що, говорячи на сучасний манір, автор був прихильником психологізму у логіці. Це пояснюється і тенденцією, яка тоді панувала у науці до приходу опонентів — антипсихологістів. Якщо порівнювати, то все ж таки розділів, які можна віднести безпосередньо до логіки меншість, але це могло бути зумовлено тим, що насамперед ця праця — матеріал для викладання у гімназії.

Тадей Мандибур.

Т. Мандибур також був викладачем у Львівській гімназії, а у 1895 році вийшла його робота «Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII», а пізніше, у 1902 році «Логіка для VII класу гімназійного», пізніше про цю працю буде писати І. Копач, який через брак матеріалів вирішить написати власну працю. Згідно з Т. Мандибуром логіка є наукою, яка має спрямовувати нас до правильного мислення, яке допомагає нам пізнавати істину. Ось що пише автор про предмет логіки: «Після цього безпосереднім предметом логіки є суди логіки; але оскільки судження залежні від зображень, то мусимо науку логіку почати від логічних зображень, котрі в логіці називаємо поняттями. Через злучення судів постають ключі. Ці три частини логіки (поняття, суди, ключі) становлять її елементарну частину. На неї опирається так звана наука про методу, котра становить другу загальну частину логіки» [73; 12]. Також можна додати, що і Т. Мандибур відносив логіку до частини психології.

Степан Балей.

Ми уже згадували С. Балаю у контексті Львівсько-Варшавської школи, але варто ще окремо згадати про його підручник «Нарис логіки» виданий у 1923 році. Варто зазначити, що перед тим, у 1912-1914 роках С. Балей проходив стажування у Берлінському університеті та Сорбоні. Завданням логіки автор вбачає вивчення

способів та методів контролю, якими керуються люди, осягаючи правду: «Вістка, яку нам хтось приносить, важна для нас лиш тоді, коли вважаємо її правдивою. Так само научні твердження мають вартість лиш під услівем, що закликають в собі правду. Що наука вчить нас тільки правда, се здаєть ся нам навіть так самозрозумілим, що ми присвоюємо собі часто ріжні твердження науки не відчуваючи потреби застанапляти ся над сим, чи вони згідні або незгідні з правдою» [6; 356]. Підручник побудований за принципом вчення Аристотеля і його класичного принципа викладення: поняття, судження, силогізми, умовиводи, теорія аргументації [2; 13]. Якщо порівнювати наприклад із працею І. Копача, яку ми розглядали вище, то у С. Балея ми бачимо більше структури та послідовності і менше акценту на психологію.

Гавриїл Костельник.

Богослов, церковно-громадський діяч, доктор філософії, письменник, мовознавець та історик — це усе характеристики Г. Костельника. Навколо його постаті точиться багато суперечок, які пов'язані здебільшого із псевдособором 1946 року⁵, але нас насамперед будуть цікавити дві його праці, які теж не залишають осторонь — «Три розправи про пізнання» (1925) та «Ordo logicus» (1931).

Перша праця «Три розправи про пізнання» більше перетинається із психологією та філософією, ніж із логікою. Автор розмірковує про свідомість та підсвідомість, а у другому розділі є окремий пункт про «психольогічний вплив понять та осудів на інші поняття та й осуди» [56; 103]. У цьому ж розділі автор визначає поняття таким чином: «Поняття — так само, як і осуди — діляться на признані в душі і непризнані. А непризнані поняття так само функціонують яко скорочені осуди... Поняття має зростися з почвою свідомости. Се значить, що кожде поняття (чи загалом усякий зміст свідомости) може увійти в душу тільки через призму свідомости, яка вже має свою готову (спеціальну) форму й

⁵ У 1946 році радянська влада провела операцію зі знищення греко-католицької церкви. Г. Костицький був одним з ініціаторів та організаторів цього. Пізніше буде писати у своїх спогадах «Перша зустріч із більшовиками»: «Наша зустріч з більшовиками, це була зустріч двох культур, двох світів, в яких діють інші моральні, політичні й економічні закони».

положення» [56; 104-105]. Варто окремо звернути увагу на те, якою мовою та у якому стилі написаний текст, автор використовує багато художніх зворотів та синонімів. Хоч це і не сприяє точному та послідовному викладу саме логічних понять, але вказує на зміни, які відбулися з початку XIX століття, коли українська мова перепліталася із давньоцерковною. Наприклад можемо побачити це збагачення мови, коли йдеться про зміст: «Зміст усіх понять дуже містерний: він може так субтельно змінитися, що ми сього й не закримітимо» [56; 106]. Пізніше, коли ми перейдемо до аналізу логіки в Університеті Св. Володимира це буде значним контрастом.

Інша праця — «Ordo logicus», зміст складається всього із трьох частин: різниця між логічним і «річевим»⁶ порядком; історичні приклади змішування логічного і «річевого» порядку; приклади змішування логічного з «річевим» у математиці. Г. Костельник починає одразу із понять і тут бачимо інше визначення: «Під поняттями тут треба розуміти тільки розумові чи то абстрактні поняття. Змислові зображення, особливо ті, котрі безпосередньо відбираємо під впливом ділань річий на наші змисли, безпосередньо сполучають нас з реальним світом і його порядком... Поняття мають вартість як «образи річий» у людській свідомості, а не як самі річи. Поняття представляє нам річ, і власне з того свого боку, з котрого воно є образом річи, має воно свою логічну вартість» [57; 1-4]. У праці здебільшого акцент зміщується до поняття, яке автор розглядає та аналізує як і з боку філософських аспектів, так і зі сторони історії філософії, шукаючи приклади понять та їх взаємодії.

Висновки.

Цей короткий огляд науковців, які дотичні до логіки на заході України кінець XIX століття — початок XX століття не є вичерпним і всеохопним, тут ми згадуємо тільки окремі персоналії, які можуть слугувати прикладом у даній проблематиці. З огляду на таку вибірку, можна зробити висновок, що хоч розвиток логіки на цих

⁶ Намагаючись перекласти слово «річевим» на сучасний манір можна зробити висновок, що йдеться про «реальний» (а також: «речовинний», «дійсний») завдяки згаданому у першому реченні латинському відповіднику «realis». Але у тексті залишаємо оригінал «річевий».

землях наявний, але він гальмувався через низку факторів. З одного боку, представники освітньої та наукової сфер отримували дозволи від австрійської влади на викладання та дослідження українською мовою, а з іншого боку, фактично — поляки намагалися всіляко протидіяти цьому, адже вважали Галичину безпосередньо частиною Польщі. Такі протистояння викликали конфлікти, можемо згадати про гучну суперечку між М. Грушевським та К. Твардовським.

Відповідно, така напружена атмосфера не могла не впливати на освітню та наукову діяльність. Також можемо згадати приклад С. Балея, який перейшов на польську мову у своїх наукових працях, адже його не приймали до Львівського університету. Такі обмеження починалися зі школи і закінчувалися вищими навчальними закладами. Схожі ситуації ми спостерігаємо і на території Буковини, і Закарпаття. І, якщо Буковина до Першої світової війни ще мала автономію і могла розвивати освіту рідною мовою, то Закарпаття повторювало долю Галичини, можливо навіть дещо гірше, адже більшість учнів уже зі шкільних років обирали навчання то у Відні, то у Будапешті. Що, звичайно, не є негативним у сенсі освіти, але погано відбилося на формуванні саме української науки загалом і філософії зокрема, однак нам важливо звертати увагу саме на функціонування філософії та у якому дискурсі воно відбувалося.

Розглянувши деякі праці з логіки, які були написані на теренах українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії можемо зазначити, що логіка сприймалася у контексті психології та філософії. Відтак у працях Т. Мандибуря, Г. Костельника бачимо значний зв'язок логіки з психологією. Таких проявів менше у праці С. Балея, який потім увійшов до Львівсько-Варшавської школи. Що стосується Львівсько-Варшавської школи, то вона, як уже було зазначено, орієнтувалася більше на польську традицію і функціонувала у польському дискурсі. Однак, представники Львівсько-Варшавської школи зробили значний внесок у розвиток філософії та психології.

2.2. Виховання «благонадійних» студентів за статутами у часи Російської імперії

Якщо землі на заході України були роздроблені між різними центрами впливу і управлялися фактично з різних осередків, то південно-західна частина Російської імперії отримувала вказівки з одного центру — Російської імперії. Традиційно ми можемо виділяти чотири регіони — Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережна Україна та Південна (Степова) Україна [46; 36]. Важливо зауважити, що розділення земель між двома імперіями було не суто географічним явищем, про це детальніше пише Я. Грицак: «...кордон між Росією та Австрією не був лише географічно-політичним поняттям. Він означав приналежність населення цих двох держав до двох відмінних суспільно-політичних систем.» [46; 36]. Періодизуючи⁷ XIX століття історик Іван Лисяк-Рудницький звертає увагу на схожість між сходом та заходом України, однак є і відмінності, які чітко прослідковуються, — «...паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні стверджує внутрішню єдність національності. Але ритм розвитку на Надніпрянщині був більш уривчастий, а цензури між епохами глибші й виразніші, ніж у Галичині. Абсолютично-бюрократичний режим Миколи I підрізав незалежність дворянсько-шляхетського стану, а остаточно зламали йому хребет звільнення селянства 1861 року та, на Правобережжі, польське повстання 1863 року» [68; 259]. Про стан населення на території підконтрольній Російській імперії, дізнаємося: «Підросійська Україна у XIX ст. становила близько 85% усієї української етнічної території. Решта 15% припадали на західноукраїнські землі, які були приєднані до Австрійської імперії.» [46; 46].

Правобережжя України зазнало значного зросійщення у 1830-1890 роках. «Київ до кінця XIX ст. перетворився на російський міський анклав серед українського сільського населення», — пише український історик Я. Грицак [46; 41]. У цей час тут конкурували між собою польські, російські та українські впливи,

⁷ Йдеться про поділ на три періоди: 1) від упадку козацької державності до 1840-х років (шляхетська епоха); 2) від 1840-х до 1880-х років (народницька епоха); 3) від 1890-х до Першої світової війни (модерністична епоха) [68; 258].

але перевагу отримували все ж таки російські через сприяння імперської влади. Тут уже можемо зауважити різницю із західною частиною України, де імперська влада не перешкоджала розвитку української мови в освіті так інтенсивно. Про це свідчать наприклад заборони української мови в освіті. Вони почалися ще із 17 століття, коли московський патріарх Філарет у 1620 році проголосив анатему на книги литовського видання (українські та білоруські) і відтоді ці заборони з кожним наступним століттям тільки збільшувалися.

Освітній процес.

Початок нового століття для освіти ознаменувався створенням у 1802 році міністерства освіти і пізніше, у 1804 році заснуванням Харківського університету, а також першого Стату. Перші студенти були набрані серед учнів харківських колегіумів. Навчання відбувалося пліч-о-пліч з релігійними настановами, так у 1821 році куратор З. Карнеєв у записці до правил студентів писав: «... студенти в поведінці та наукових своїх студіях обов'язково повинні за вдану засаду визнавати побожність і старанно вправлятися у всякого роду християнській доброчесності» [111; 236]. Водночас така політика супроводжувалася заборонами на викладання українською мовою. Підсилилося усе з повстанням декабристів, тоді російська влада вважала, що це є наслідком «фальшивого напрямку шкільної освіти» [111; 239]. Відтак, після цього, цар Микола I наказав міністру народної освіти графу С. Уварову розробити новий університетський Статут. Уже 23 грудня 1833 року Миколою I був затверджений Статут Університету Св. Володимира, «який офіційно іменувався «проектом» [55; 48]. Цей Статут ми розглянемо пізніше у контексті створення Університету Св. Володимира.

На декілька років пізніше було затверджено новий Статут у 1835 році, який частково опирався на попередній. Після цього у 1824 році було запропоновано новий Статут Університету Св. Володимира, який був затверджений 9 червня 1842 року. Наступним етапом була університетська реформа, яка вже назрівала з 1850-х років. Підготовкою наступного Статуту займався міністр народної освіти О. Головнін, відтак він був запропонований і введений у дію у 1863 році. Майже під кінець століття цей Статут був змінений з приходом нового міністра народної

освіти — Д. Толстого. Новий Статут затверджено у 1884 році [55; 54-217].

Відчутні зміни відбулися з 1833 року: «Новий дух університетського навчання незадовго перед тим визначив міністр освіти гр. С. Уваров у своїй промові до кураторів шкільних округ (21 березня 1833 р.), вказуючи, що вся освітня діяльність має базуватися на триєдиній формулі: «православ'є, самодержав'є, народность»), — «народність» у розумінні «російської», «великодержавницької». Так увійшла в життя бойова політична формула, що стала прапором міністерства освіти аж до кінця існування царської Росії» [111; 239]. З того часу відбувається низка утисків на освітнє та наукове життя, прикладом цього є заборона М. Костомарову захищати свою дисертацію, автору наказали знищити усі наклади дисертації і запропонували написати нову. «Одним з ініціаторів зняття дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. Його... неприємно вразило те, що автор дисертації нагадав про неморальність духівництва у Західній Русі перед унією, про тяжкі побори, які стягував із руських константинопольських патріарх. Книгу відправили на розгляд міністру народної освіти графу С. Уварову, який доручив професору С.-Петербурзького університету М. Устрялову написати відгук. Останній фактично дійшов висновку, що ця праця суперечить офіційній політиці та релігійній доктрині Російської імперії [98; 78]. У результаті увесь наклад був знищений окрім декількох примірників, які стали раритетними.

Російська влада побоювалася можливого супротиву селянства і всляко намагалася придушити будь-які національні рухи, тим самим першочергово реформуючи освіту і наповнюючи її цензурою та системою доган. «З часу освітньої реформи 1804 року аж до революції 1917 року українську мову було заборонено і як мову викладання, і як окремий навчальний предмет. Українські діти навчалися російською, не зовсім зрозумілою для них мовою, якою не розмовляли ані вдома, ані на вулиці. Це дуже впливало на ефективність навчання загалом» [46; 117]. Відтак, ми отримуємо селянство, яке не має повноцінного доступу до освіти, принаймні перший період, а у результаті уникаємо можливого національного конфлікту. Такий страх частково був зумовлений низкою польських постанов, які у кінцевому результаті і дали поштовх для створення Університету Св. Володимира.

Листопадовий заколот 1830 року вплинув не тільки на польський патріотизм безпосередньо, а й викликав «сильну націоналістичну реакцію з російського боку [100; 206-207]. Саме ці події частково сформували основи російської ідентичності, які, як ми уже згадували, у 1833 році висловив С. Уваров [100; 206-207]. У проміжок між 1830-1840-ми роками Київ став чи не найбільшим центром конспірологічного польського руху, це викликало занепокоєння у польській владі, відповідно і спричиняло нову хвилю репресій в усіх сферах життя (починаючи з ліквідації уніатської церкви, закінчуючи заборонаю української мови) [46; 70]. Наступною реакцією став псевдособор у 1939 році⁸, який мав на меті ліквідацію уніатської церкви. Ось, що про це пише історик С. Плохій: «Більш ніж 1600 парафій і, за деякими оцінками, понад 1,5 мільйона парафіян в Україні та Білорусі були «навернені» в православ'я в одну ніч. У Білорусі, на Волині, Поділлі та чималій частині Правобережної України православ'я та народність були об'єднані для служби самодержавству. Це був початок довгого процесу «оправославлення» колишніх уніатів, що супроводжувався їхньою культурною русифікацією. Оскільки православні семінарії використовували російську як мову навчання, церковна еліта наворачталася не лише від уніатства до православ'я, а й від української або русинської до російської народності» [100; 208]. Такий відкат від українського, від можливості формувати українське, самостійне якраз і є метою російської влади, якої вони досягли через численні заборони.

Створення Університету Св. Володимира.

Імперський Університет Св. Володимира — це наслідок боротьби із польськими впливами, які стрімко поширювалися разом із повстаннями. «Заснування нового університету в Києві (третього на українських землях після Львівського й Харківського) було важливим поворотним пунктом в історії регіону. Основною метою університету була підготовка місцевих кадрів для поширення російського впливу й пропаганди російської самосвідомості на Правобережжі» [100; 211]. Про це пише також І. Хоменко: «Однією з цілей створення Університету

⁸ Собор, про який ми згадували у попередньому підрозділі у контексті Г. Костельника.

в Києві як раз було подолання польського впливу на молодь і виховання її прихильності до політики та культури Російської імперії» [139; 90]. 8 листопада 1833 року виходить наказ «Про заснування у Києві Університету з іменуванням Імператорський Університет Св Володимира» [105]. Після цього міністру народної освіти С. Уварову було доручено розробити новий Статут. Ми не маємо на меті детально порівнювати Статути 1804, 1833, 1835, 1842, 1863, 1884. Це питання детально досліджують профільні науковці в Україні. Нас будуть цікавити певні положення із статутів, щоб у подальшому краще зрозуміти стан освіти та науки в Університеті Св. Володимира загалом і на філософському факультеті при викладанні логіки зокрема.

Створенню Статуту передувало розформування ліцею у Кременці. Ліцей був створений ще у 1805 році на Волині за сприянням Т. Чацького. Через велику бібліотеку ліцей часто називали «Волинськими Афінами» [46; 66]. Т. Чацький був інспектором з повноваженнями куратора для Волинської, Подільської та Київської губерній. Він не мав педагогічного досвіду та шкільної практики, але «він орієнтувався в доробку західної філософської і педагогічної думки. У зміненій політичній ситуації Чацький розумів важливість продовження польської освіти, культури й науки» [42; 2]. О. Карліна також наголошує: «З усіх навчальних закладів південно-західних губерній Російської імперії саме Кременецький ліцей відповідав тим вимогам, аби стати одним із провідних університетів на українських землях. Його закриття (або офіційне переведення до Києва) було пов'язане з боротьбою влади з польським культурним впливом у губерніях та посиленням русифікації краю. Іншість Кременецького ліцею добре розуміли в миколаївській Росії. Русифікація мала знищити цю іншість. Праця кременецьких викладачів у Києві, хоча й не тривала довго, заклала міцні підвалини високого освітнього рівня Університету Св. Володимира» [42; 5]. Про це пише й С. Плохій: «Серед вихованців Кременецького ліцею виникла так звана українська школа у польській літературі... Основу політичної ідеології цього гуртка становив міф про колишню Річ Посполиту як про нібито братній союз трьох народів — польського, литовського, й українського. Пам'ять про цей союз повинна була штовхати

українців до боротьби за відновлення Польської держави» [100; 67].

Поширення національних віянь серед польської шляхти було небезпечно й тим, що такі настрої перехоплювало місцеве населення, але уже не тільки з огляду на польську національну ідею, а й українську, яку підтримувало уніатське духовенство. Закриття Віленського університету це можливість зменшити та зупинити рухи, які спричиняли революції, але, як ми знаємо з історії, національна ідея все одно визрівала: «1832 року був закритий Віленський університет, що певний час змагався із Оксфордом за кількістю вступників. Уряд більше не збирався терпіти заклад, що розглядався ним як осередок польського націоналізму. Інші освітні заклади, засновані поляками в регіоні, також зачинили свої двері, серед них і ліцей у місті Кременець на Волині» [100; 210]. Уся бібліотека, а також скульптури, дерева та кущі з ботанічного саду були перевезені до Києва, де 1834 було офіційно відкрито новий «імператорський центр освіти».

Найбільше посад вихідці із Кременецького ліцею займали на фізико-математичному відділенні філософського факультету (С.Вижевський, Г.Гречина, Ф.Мехович, І. Абламович, С.Зенович, В. Бессер, А. Анджейовський). Ще частина викладачів долучилися до історико-філологічного факультету (М. Якубович, Ю. Коженювський, Ю. Микульський, А. Плансон, А. Лідл. На юридичному факультеті викладав брат А. Міцкевича — О. Міцкевич [74; 133-134]. Це не повний список викладачів, а тільки частковий. Щодо безпосередньо викладачів, які опікувалися курсами філософії та логіки, то вони перейшли із Київської Духовної Академії, що ми розглянемо у наступному пункті.

Відтак, Статут 1833 року містив 14 розділів: «... за Статутом 1833 року Університет Св. Володимира кваліфікувався лише як вищий навчальний заклад, що слугував потребам держави і надавав освіту переважно представникам дворянства. Значення університету як наукового осередку нівелювалося і проявлялося в новому Статуті лише в §31, за яким професори зобов'язані були надавати Раді Університету щорічні звіти про свою наукову роботу» [55; 50]. Це один із пунктів, які відрізняли запропонований Статут від попереднього, який був затверджений на хвилі реформ у 1804 році. І цей пункт увійде у майбутній Статут 1835 року.

Пізніше, у 1842 Університет Св. Володимира отримує ще один Статут, але нас більш цікавить те, що станеться через вісім років у 1850 році.

Вилучення філософії з університетів у 1850 році.

1850 рік для філософії та логіки зокрема є значним відкатом назад. 22 червня виходить постанова із обмеженням викладання філософії в університетах. Окрім цього, викладання логіки та психології переходить професорам богослов'я [33]. Про це пише науковиця та філософиня М. Ткачук: «У 1850 р. Російська влада, налякана поширенням «звabливих мудрувань» німецької філософії, що «має неодмінно посилити у зростаючому поколінні вже й тепер помітне охолодження до Віри, з якою нерозлучно поєднана... заснована на релігійному переконанні відданість престолу», вдалася до безпрецедентних санкцій, зліквідувавши університетські кафедри філософії, звільнивши їх викладачів і обмеживши філософські курси «найменш шкідливими» логікою і психологією, читання яких було доручено благонадійним професорам богослов'я. Припинили своє існування і «неблагонадійні», в очах уряду, філософські факультети — внаслідок їх реорганізації в російських університетах з'явилися факультети історико-філологічні та фізико-математичні» [129; 129].

Усі ці заходи робляться не просто щоб уникнути впливу польських настроїв, а з ціллю виховати покірне студентство, яке беззаперечно буде служити імперії. Історик В. Короткий пише про це так: «Нагадаємо, що від 1852 р. заборонялося запрошувати до російських університетів іноземних учених; у кінці 1849 р. припинилося викладання в університетах державного права європейських країн; така сама доля спіткала кафедри філософії. У 1850 р. філософію вилучили з університетської навчальної програми, а читання логіки і психології було доручено професорам богослов'я. Останні зобов'язанні були викладати ці дисципліни за програмами, встановленими духовним відомством, і під наглядом його представників. Використання філософських знань тоді розцінювалося як підрив авторитету влади та держави... Так зване «замирення» університетів призвело до їх повного занепаду» [55; 107].

Певні покращення відбулися зі зміною влади в імперії. З 1856 року студенти знову могли відправлятися на навчання для удосконалення своїх навичок, щоб пізніше повернутися і використати отримані знання уже в своїй імперії. Поліпшення згодом відбулися і для кафедр філософії у 1860 році. Певний час Університет Св. Володимира був єдиним університетом в імперії, де читали курс філософії [55; 108]. Наступні два Статути (1863 та 1884 років) ми не будемо розглядати, адже вони хоч і змінювали певні положення та правила, але не змінювали своєї мети — виховати «благонадійних», себто покірних студентів, які б не змогли повстати проти пануючої імперії. Останній Статут (1884 року) проіснував до 1917 року, але навіть він не зумів досягти поставленої мети. Радикальні ідеї, які поширювалися по імперії знаходили своїх adeptів і в університеті, адже «ніщо не зупинить ідею, час якої настав» (В. Гюго).

Також варто згадати Валуєвський циркуляр (детально досліджували у своїх працях А. Даниленко, Ф. Савченко, Д. Сондерс, О. Міллер, Р. Вульпіс) та Емський указ, коли йдеться про освіту в Російській імперії у другій половині XIX століття.

Валуєвський циркуляр.

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв надіслав комітетам таємний циркуляр, у якому йшлося про обмеження на публікації українською мовою [10]. Як пише у циркулярі П. Валуєв: «Вони [малоросіяни] досить ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоруської мови не було і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі; що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, що складається для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова» [10]. Тоді виникає справедливе питання: якщо немає проблем із малоруською мовою, «так званою українською мовою», тоді чому сам міністр внутрішніх справ таємно пише циркуляри. Звичайно, питання залишається риторичним. Адже на переконання автора цих слів, справа у політиці і тому, що більшість творів, які надходять на цензуру пишуть поляки. А, як ми пам'ятаємо, —

поляки є рушійним процесом націоналізму в очах Російської імперії, і не тільки польського, а й українського.

Закінчується згаданий циркуляр тим, що книги на духовну тематику, навчального змісту і «призначених для початкового читання народу» не будуть проходити цензуру. По суті, це унеможлиблює видання будь-яких книг українською, окрім тих, які не потрапляють у перелік «красного письменства». Хоч і численні заборони на видання українською мовою були й до цього часу, але певна частина книг все ж видавалася, а циркуляр мав на меті зупинити і ці мінімальні спроби.

Емський указ.

Емський указ був підписаний 18 травня 1876 року Олександром II у Бад-Емсі, звідси і пішла його назва. Фактично він є доповненням до Валуєвського циркуляру, який ми розглянули вище. Через «небезпечну діяльність українофілів» цар вирішив заборонити ввозити в імперії книги, які видаються на «малоросійському нарідчю» без дозволу. Окремо згадується і те, що навіть друк дозволених казок та пісень має бути за загальноросійською орфографією і без жодної «кулішівки». Окрім цього заборонено видавати газету «Київський Телеграф», адже там працюють не «благонадійні» люди у редакції на чолі із А. Сніжко-Блоцким [107].

Окремий блок в указі займають вказівки, які безпосередньо стосуються освіти. Забороняється будь-яке викладання українською, усі книжки, які будуть знайдені в освітніх закладах українською, мають бути ліквідовані. А також вимагається звернути увагу на викладачів у Харківському, Київському, Одеському округах і отримати від адміністрації висновок про тих, хто схильний до «українофільських тенденцій».

Висновки.

Українські землі, які входили до Російської імперії у другій половині XIX століття і першій половині XX століття зазнали значних утисків, які стосувалися безпосередньо освіти та науки. Метою царської влади було зросійщення населення і придушення можливих протестів та революцій. Для цього здійснювалась низка заходів, що були спрямовані на це. Початок покладений ще у 1804 році, коли

відбувалося реформування освіти і був запропонований перший Статут. Однак, заборони на українську мову в освітньому просторі були вже до того і посилювалися до другої половини XIX століття.

Однією з ключових проблем для безпеки імперії були польські повстання, які наростали з кожним роком і приєднували до себе і український національний рух, що несло загрозу імперії. Відтак, через такі побоювання у примусовому порядку припиняє свою діяльність Кременецький ліцей, який переносять до Києва і викладачі якого перші роки формують освітнє та наукове життя університету. Вони долучаються до нового університету, який створений зі спеціальною метою — виховання «благонадійних» студентів, які у подальшому зможуть працювати на імперію та сповідувати цінності цієї Російської імперії.

Університет функціонував згідно зі Статутом 1833 року, який пізніше стане фундаментом для Статуту 1835 року. Офіційне відкриття відбувається уже у 1834 році і це знаменує початок університетської епохи для Києва, який отримує свій перший університет після Львову та Харкова. Протягом усього часу до 1917 року університет функціонує за чітко прописаними правилами у Статутах. На відміну від сусідньої Австро-Угорської імперії, українська мова тут під строгою забороною. Ба більше, у 1850 році відбувається закриття кафедр філософії, а викладання логіки та психології переходить до професорів богослов'я, що значно гальмує розвиток у сфері логіки та філософії. Навчання відбувалося під егідою теологічних настанов. Хоч і згодом у 1856 році відбувається покращення у науковому та освітньому середовищі, але це не надає потрібної автономії, яка необхідна для розвитку науки. Пізніше також будуть видані та прийняті Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які забороняють видавати і зберігати будь-які наукові праці українською мовою. Однак, як і правильно підозрювала імперська влада, час революції був близько.

Висновки до другого розділу

З метою порівняння освітніх та наукових процесів на теренах українських земель, що у XIX столітті були розділені між двома імперіями, було розглянуто

основні соціо-історичних процеси, щоб аналізувати події невіддільно від історичного контексту. У результаті такого порівняння було визначено ряд відмінностей у освітніх та наукових процесах двох імперій. Австрійський уряд з початку 18 століття намагався сприяти розвитку української культури загалом і української мови зокрема, що в Російській імперії не мало місця бути. Адже відбувалася тотальна русифікація населення, яка супроводжувалася низкою обмежень та утисків. Це ми побачили безпосередньо у контексті освітнього та наукового процесу, Статутах та наказах. Одним з найбільш обмежуючих був наказ 1850 року, де йдеться про ліквідацію кафедр філософії і передання викладання логіки професорам богослов'я.

Окрім цього, у дослідженні ми також прийшли до висновку, що хоч ситуація із освітнім процесом на території Австро-Угорщини була кращою, але це більше відповідало правді юридично, ніж фактично. Адже центр керування залишався у польської шляхти, яка розглядала Галичину як частину Польщі і, за спиною Австрійської влади, впроваджувала свої правила, що здійснювало утиск україномовного населення. Однак ці утиски бути не такими жорстокими, як у сусідній Російській імперії, де навпаки намагалися позбутися польських впливів, які переростала у повстання. Боротьба з польськими утисками відтак привела до закриття Кременецького ліцею у Кременці і перенесення його до Києва і за Статутом 1833 року створення на базі перенесеного ліцею Університету Св. Володимира, де мали виховуватися «благонадійні» студенти та майбутні чиновники Російської імперії.

Також у цьому розділі було розглянуто праці логіків, які були опубліковані на українських землях, що входили до Австро-Угорської імперії. Серед них Т. Мандибур, Г. Костельник, С. Балей, І. Копач. У працях філософів переважали зв'язки логіки із психологією та філософією. Відтак, логіка розглядалася у тандемі із психологією і відповідала на основні питання теорії пізнання. Однак, у праці С. Балея ми бачимо відхід логіки від психології та більш структурований виклад основних ідей логіки, що нагадує сучасні підручники із традиційної логіки.

РОЗДІЛ 3. ЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ КДА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Третій розділ дисертації складається із чотирьох підрозділів. У першому підрозділі аналізуються логічні напрацювання викладачів КДА, які пізніше увійдуть до викладацького складу Університету Св. Володимира. У другому підрозділі сформовано список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира у хронологічному порядку і розглядаємо їхні основні ідеї філософії. Третій підрозділ складається із розгляду навчальних програм та рекомендованої іноземної літератури. Останній підрозділ вибудовується навколо нового підходу у логіці — математичної логіки та реакції викладачів Університету Св. Володимира на нові реформи логіки.

3.1. Особливості викладання логіки в КДА

Київська духовна академія прийшла слідом за закриттям у 1817 році Київсько-Могилянської академії. «Історія цього першого і тривалий час єдиного не лише на українських, а й на східноєвропейських теренах православного вищого навчального закладу сягає жовтня 1615 р. — часу заснування на київському Подолі братської «греко-словенської» школи, пізніше об'єднаної митрополитом Петром Могилою із заснованим ним 1631 р. Лаврським латиномовним училищем у славнозвісній Києво-Могилянській колегіум (згодом — академію), що розпочав свою освітню діяльність восени 1632 р.» [45;9]. Однак, 1817 року за рішенням Комісії духовних училищ при Св. Синоді Києво-Могилянську академію вирішують тимчасово закрити, а вже 28 вересня 1819 з урочистостями було відкрито Київську духовну академію. З приводу закриття академії та подальшого розвитку її в іншому напрямі ректор Києво-Могилянської академії В. Брюховецький у своїй вступній статті «Заповнення лакуни» до енциклопедії «Київська духовна академія в іменах: 1819-1924: енциклопедія в 2 т.» пише: «Тимчасове припинення діяльності Київської Академії та її переведення в лоно богословської освіти і науки зовсім не означало цілковитого знищення її багатих європейських потенцій... Важливим є й те, що всупереч тиску офіційної ідеології саме в Київській духовній академії

зміцнювався корінь сучасної української літератури, і саме в діяльності її кращих випускників зростало мовне самоусвідомлення нації» [45;7].

Одна з відмінностей Київської духовної академії від Києво-Могилянської академії полягала у тому, що перша стала «спеціальним вищим становим духовно-навчальним закладом», тут навчалися здебільшого діти духовенства, які були випускниками семінарій [106; 134]. Н. Мозгова також зазначає це у своїй книзі «Київська духовна академія, 1819-1820: філософський спадок»: «...КДА стала принципово становим навчальним духовним закладом. Адже більшість її студентів були дітьми священнослужителів, що зумовлювалося спеціальним указом Св. Синоду та Київської консисторії, згідно з яким священники зобов'язувалися віддавати своїх дітей на навчання під загрозою штрафу, позбавлення парафії і навіть переведення у селянський стан» [83;23]. Таким чином, академія завжди мала достатній потік студентів, які здобували освіту, щоб пізніше зайняти важливі посади або стати викладачами у майбутньому університеті, який виступав проєктом виховання «благонадійних» громадян.

З початку створення академії серед студентів більшість були українцями, але це змінилося із рішенням Св. Синоду запрошувати студентів з інших семінарій. Відтак, серед студентства згодом почали переважати росіяни. Щодо дисциплін, які викладалися у академії, то вони також передбачалися Статутом 1814 року. Відтак, академічний курс тривав чотири роки і поділявся на два відділення — вище і нижче. Розклад студентів на тиждень мав такий вигляд: нижче відділення — Святе Письмо (2 години), філософія (10 годин), загальна словесність (6 годин), цивільна історія або математика (на вибір студента, 8 годин), грецька мова (4 години), гебрейська (2 години), мова на вибір (німецька або французька, 2 години); вище відділення — Святе Письмо (2 години), богослов'я (12 годин), церковна словесність (6 годин), церковна історія (6 годин), грецька мова (4 години), гебрейська (2 години), мова на вибір (2 години). Курс філософських наук складався з логіки, психології, метафізики, моральної філософії та історії філософії. Філософії за кількістю годин відводилося друге місце після богослов'я. Щодо штату, то на момент 1820 року у

Київській духовній академії були такі посади: ректор, 6 професорів, 12 бакалаврів [83;25].

Окремо регулювалося питання книг та підручників, якими могли користуватися при викладанні. У архівах академії навіть зберігалася інструкція від 12 червня 1825 року «Визначення книг, якими виключно мають керуватися у викладанні уроків наставники в академіях, семінаріях і нижчих училищах, із заборonoю писати власні свої уроки». Тут згадуються класичні уже підручники Хр. Баумейстра, Г. Вінклера, Я. Бруккера. Такий «вольфганський набір» пропонували до початку 1830-х рр студентам усіх духовних академії [129; 70]. Слідування «вольфганським» традиціям до підходу викладання логіки було досить притаманним для багатьох закладів у ті часи. Наприклад, якщо ми звернемося до традиції викладання філософії у Києво-Могилянській академії, то там загалом виділяють два періоди: слідування схоластиці та слідування філософії Хр. Вольфа. Відтак, ще до 1826 року нормативним підручником у Київській духовній академії була логіка Хр. Баумейстра, а з 1826 — підручник І. Вінклера, вони були у свій час послідовниками Г. Ляйбніца. Їх відносили до представників вкрай формального напрямку логіки, їхні підручники відрізнялися «заформалізованістю» [84; 67,73].

Філософські науки, згідно зі згаданим Статутом, займали важливе місце – їх випереджали тільки дисципліни богословського спрямування. Вивчали ці науки протягом двох навчальних років (10 годин на тиждень). «У перший навчальний рік студентам читалася історія давньої філософії, метафізика, моральне богослов'я. А в останній (четвертий) рік навчання в КДА читалася ще й педагогіка» [84; 64]. Однак, філософія також слугувала інструментом для потрібного виховання студентів, які б могли бути корисними імперії. «Усвідомлюючи неунікність і необхідність філософської підготовки майбутніх служителів Слова Божого, керманічі російської просвіти опікувалися не так вільним розвитком філософської думки, як утвердженням і поширенням «здорової філософії», відповідної постулатам православного віровчення» [129; 70]. Відтак, хоч філософія і становила ядро навчального процесу академії, вона все одно була «підлеглою наукою щодо

богословських дисциплін» [83; 29]. Отже, вона відповідала ключовій місії Київської духовної академії і забезпечувала освіту в руслі виховання та богослов'я.

Що стосується безпосередньо логіки, то, на думку дослідниці Н. Мозгової, київські академісти були добре ознайомлені з результатами зарубіжних логіків щодо спроб об'єднати логіку та теорію пізнання і шукали своїх власних підстав розв'язання логіко-гносеологічних проблем [84; 98]. Дослідниця у своїй дисертації «Київська духовно-академічна філософія: аналіз логіко-гносеологічних тенденцій» пропонує розглядати розвиток логіки в академії якраз у тандемі з гносеологією, адже логічні ідеї, які сповідують та висловлюють академісти, часто перетинаються саме із питаннями пізнання. Відтак, Н. Мозгова виділяє дев'ять «фігурантів» логіко-гносеологічного процесу у академії: І. Борисова, І. Скворцова, В. Карпова, Й. Міхневича, П. Авсенєва, Ор. Новицького, С. Гогоцького, П. Юркевича, П. Лінницького [84; 14]. Усі, окрім І. Борисова, мали друковані чи рукописні праці з логіко-гносеологічної проблематики.

Науковці Київської духовної академії пропонували такі підходи до вирішення проблематики логіки та гносеології:

1) вони виходили із «беззаперечного» авторитету логіки в освіті, який ще був закладений фундаторами релігійних закладів за часів середньовіччя;

2) науковці спробували закріпити освітньо-методологічний авторитет логіки за рахунок виходу поза «формальний у широкому значенні» напрямок у сферу метафізичного напрямку;

3) пошуки зв'язків логіки та гносеології зійшлися на суб'єктивному факторі мислення та пізнання [84; 98].

Загострення зв'язку логіки та гносеології на початку XIX століття можна пояснити необхідністю реформувати традиційну формальну логіку. «Перед обличчям все більше розгалуженої науки з її опорою на емпіричні засади, стара, гранично формалізована лямбніцеанцями логіка на витримала скепсису щодо її пізнавальної цінності. Вона, звичайно, зберігала за собою дидактичне, виховне значення. Завдяки цьому їй вдалося так довго утримуватися у незмінному вигляді у вищих навчальних закладах» [84; 95].

Перед тим, як перейти до аналізу праць окремих представників Київської духовної академії з логіки, варто вказати три групи, які у підсумку виділяє Н. Мозгова, що стосуються логіко-гносеологічних проблем і включають групу питань, які виносили на обговорення та аналіз науковці.

1. Перша група стосувалася формальної логіки — дисципліни, яка займала почесне місце у навчальних планах. «Чи можна на кшталт І. Канта реформувати предмет логіки, включивчи до нього оживлюючий змертвілі форми, суб'єктивний момент? Чи може формальна логіка (у дусі Г. Гегеля) включити до свого предмета рефлексію? Яким чином взагалі можуть функціонувати закони формальної логіки у якості дієвого засобу (методу) продуктивної пізнавальної діяльності?» [84; 315].

2. Друга група питань уже відноситься безпосередньо до гносеології. «Яким має бути предмет теорії пізнання, здатної визнати і всупереч І. Канту сприйняти формальну логіку у ролі засобу продуктивного мислення? Чи має трансценденталістська гносеологія певні розумні альтернативи, окрім традиційних — емпіристичного реалізму і раціоналістичного ідеалізму? Якщо має, то якою повинна бути парадигма пізнавального відношення, здатного застосувати формально-логічну методологію?» [84; 315-316].

3. Третя група відноситься до питань єдності логіки з гносеологією в методології пізнання. «Як бути з метафізним Аристотелевим «Органом» успадкованим київськими академістами через лейбніце-вольфганські підручники? Як ставитися до розмаїття методологічних течій, пропонованих європейськими філософами, зокрема, до трансценденталізму, діалектики, феноменології, герменевтики, не говорячи вже про емпіризм з індуктивною та раціоналізм з дедуктивною методологією?» [84; 315-316].

Такі спроби розділення логіки та гносеології також можуть бути спричинені схожими тенденціями у Європі. Особливу роль відіграє необхідність розділити методи та закони кожної науки. Пропонуємо коротко окреслити погляди академістів на основні питання у сфері логіки, а також на проблеми, які їх цікавили. Тут ми будемо розглядати: В. Карпова, Й. Міхневич, П. Юркевич .

Василь Карпов.

В. Карпов народився у селі Хренове Воронежської губернії у сім'ї священника. У 1821-1825-х роках навчався у Київській духовній академії. Одразу по закінченню навчання розпочав свою педагогічну діяльність. З 1855 читав логіку у Санкт-Петербурзькій духовній академії і основні думки виклав у праці «Систематичний виклад логіки». Помер у віці 70-ти років, він залишив значну наукову спадщину, що стосується філософії, логіки, психології, моральної філософії. У своїй монографії «Вступ до філософії (1840) намагався представити філософську систему «синтетизму». Окрім цього переклав деякі праці Платона з оригіналу з власними коментарями, на що пішло приблизно 30 років [45; 668-670].

Вважається, що найповніше уявлення про логіку В. Карпова представлені у праці «Систематичні виклади логіки» (1856). Ще у вступі автор ставить питання про природу логіки і окреслює, що вона може або виходити із готових психологічних начал і має будуватися «синтетично» (тому входить до філософії), або вона спостерігає за появою думки (міркування), виходить до їх начал і шукає закони, тоді вона підпадає під аналітичний метод (і може бути самостійною наукою) [43; 3]. Таким чином, автор шукає найкращий варіант викладання і сприйняття логіки. Окрім цього, вказує на те, що в імперії усюди, де викладається логіка, її викладають спільно із психологією. Далі автор пояснює, що «єдинство» із психологією є необхідним для логіки, адже вони аналізують спільний об'єкт — людську душу [43; 5].

В. Карпов пропонує таке визначення логіки: «...це наука, що показує які форми може приймати наше мислення при всякій даній матерії, щоб потім побачити, які із можливих форм воно [мислення] має прийняти у даному випадку — відповідно з направленими силами душі, які прагнуть пізнати який небудь предмет і проявити своє пізнання про нього» [43; 4]. Варто зазначити, що «матерія мислення» — це те, про що ми розмірковуємо, а «формою мислення» — те, як саме ми розмірковуємо. Звичайно, таке визначення логіки є дещо незвичним саме за формою, але за змістом воно перетинається із центральними ідеями автора, де логіка залежна від психології.

Науковець відносить логіку до формальних наук, а також вказує, що логіка відноситься до «орудних» вчень і є «формальним органом пізнання» [43; 5]. Н. Мозгова пише про погляди В. Карпова: «...не викликає сумніву, що вчений стоїть на позиціях психологізму, визначаючи психологію корінною та основною наукою в усій системі філософського знання. Водночас слід підкреслити, що психологізм Карпова має не емпіричний, а теологічний характер!» [83; 76].

Праця В. Карпова досить добре структурована і нагадує класичний підручник з логіки, який ми можемо побачити наприклад у Хр. Зігварта («Логіка»). Після питань про визначення та місце логіки автор переходить до пояснень основних законів логіки і розмірковувань про форми мислення. Відтак, В. Карпов виділяє три форми мислення — поняття, судження та умовивід [43; 83]. І присвячує цьому наступні розділи свого викладу.

Під поняттям автор розуміє знання (сознаніє) багатьох ознак речі, які об'єднані її ім'ям. Відтак. Щоб мати поняття про щось, то необхідно:

- 1) мати поняття тільки про ті речі, які містять у собі множину ознак;
- 2) мати поняття тоді, коли ознаки поняття входять до нашої свідомості;
- 3) щоб поняття усвідомлювалися та сприймалися об'єднаними [43; 84].

Темі поняття В. Карпов приділяє багато уваги і аналізує поняття з точки зору його сприйняття (ясне, роздільне), а також аналізує окремі поняття: буття та відношення.

Темі судження автор приділяє не менше уваги. Судженням, на думку В. Карпова є положення взаємного відношення понять між собою [43; 121]. Для судження необхідні, відповідно, самі поняття, їх відношення і положення певного відношення. Наступною великою частиною є питання, що стосуються умовиводу, де умовивід є поєднанням суджень різного вмісту через їхні форми [43; 162]. Також автор вказує, що умовивід ми називаємо «силлогізмом» (що, по суті, означає сумування, додавання міркувань). Окрема частина розділу приділяється фігурам силлогізмів, які автор аналізує детально із великою кількістю прикладів. Важливо підкреслити, що більшість прикладів відповідають теологічній тематиці.

Програма, яку пропонує В. Карпов, є досить об'ємною і включає багато

важливих пунктів. Автор поділив працю на три великі частини, а також вступ, де визначає основні поняття. Перша частина відповідає питанням про мислення і їхнім законам, друга вибудовується навколо поняття, судження та умовиводу. Остання частина приділена проблемі «системи», де якраз В. Карпов викладає свої ідеї щодо синтетичного методу і порівнює його з аналітичним.

Йосип Міхневич.

Й. Міхневич народився у селі Локачі, що відносилися до Волинської губернії у сім'ї священника. У 1833 закінчив навчання у Київській духовній академії зі ступенем магістра богослов'я і словесних наук [46; 220]. У 1839 був призначений на посаду професора філософії у Рішельєвський ліцей, що знаходиться в Одесі. Хоч його науковий доробок не є таким великим, як у В. Карпова наприклад, але серед праць можна вказати такі: «Про успіхи грецьких філософів у теоретичному і практичному відношеннях» (1839), «Про достоїнство філософії, її дійсне буття, зміст та частини» (1840), «Завдання філософії» (1842), «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництво з першопочаткового викладання логіки» (1847), «Досвід простого викладу системи Шеллінга, яка розглядається у зв'язку із системами інших германських філософів» (1850).

Щодо філософських поглядів Й. Міхневича, то вважають, що на нього значний вплив справили німецькі філософи Г. Гегель, Ф. Шеллінг і Й.Фіхте. У такому контексті його згадує і Д. Чижевський у своїй праці «Нариси з історії філософії на Україні», одна він вказує на значний вплив саме О. Новицького, через якого Й. Міхневич перехопив захоплення Г. Гегелем [142; 82]. З іншого боку, дослідник В. Горський вказує на вплив саме Ф. Шеллінга на Й. Міхневича [24; 135]. Пише про це і Н. Мозгова: «У творах Міхневича відчувається вплив і Шеллінга, і Фіхте, і Гегеля, але ідеї німецьких філософів трансформуються в творчості Міхневича крізь призму вітчизняної філософської традиції, а саме, крізь призму ціннісних орієнтирів християнської духовної традиції» [83; 95].

Щодо питань логіки, то найповніше вона представлена у праці «Досвід поступового розвитку головних дій мислення як керівництво з першопочаткового викладання логіки», яка була написана у 1847 і видана вже в Одесі. Ще зі вступу

автор представляє логіку у тандемі з граматиною, відтак, граматика відповідає за правила, які регулюють те, як ми говоримо. А правила, які ми використовуємо коли думаємо (міркуємо) є логікою: «Ці науки названі так [γραμμα — буква, письмо; λόγος — слово] бо перша з них вчить вимовляти і з'єднувати букви так, щоб з них склалися слова і вирази, за допомогою яких ми могли б передавати іншим свої думки усно і письмово, тобто могли б говорити і писати. Друга показує, як складати, видозмінювати і поєднувати думки для того, щоб наші слова виражали те, що ми хочемо сказати, щоб ми говорили і писали розсудливо і розумно. Граматика вчить нас правильно говорити і писати, а логіка наставляє «здорово» мислити і чітко виражати свої думки» [142; 111]. Таке визначення є досить цікавим, адже логіка тут радше зміщується у бік риторики чи то, на сучасний манір, навіть теорії аргументації (argumentation theory). Однак, рухаючись далі по тексті, можна зрозуміти, що автор все ж таки має на увазі інше.

Далі автор пропонує звернути окрему увагу на природу мислення і зародження думок. Також розкриває зв'язок предмету і відчуттів (зір, слух, свідомість, смак і нюх). Окремі параграфи присвячує враженню, увазі, самопізнанню, спогадам та уявленням. У другому розділі фокус зміщується до основних законів мислення, де окремо Й. Міхневич виділяє закон протиріччя. «Як перешкода мислення, протиріччя непритаманне природі нашій думаючій душі. Вона потребує не протиріччя, а згоди у думках. Ця потреба складає основний закон мислення. Відомий під назвою закон протиріччя (principium contradictionis)» [142; 128]. Протиріччя бувають явні та приховані. Явні – це коли протиріччя очевидне, тобто коли наприклад про відому усім річ ми висловлюємо суперечливі думки. Автор вважає, що такі суперечності не співвідносяться з «природою нашого мислення» [142; 127]. Відтак, приховані – це менш очевидні протиріччя, для таких автор приводить приклад з людиною, коли хтось вказує, що вона бідна і багата. У такому випадку ми будемо покладатися на досвід та спілкування з цією людиною, щоб зрозуміти про що насправді йдеться.

У третьому розділі Й. Міхневич аналізує поняття. Під поняттям автор розуміє: «Поєднання багатьох уявлень в одне» [142; 134]. Поняття є чотирьох видів —

тотожні, подібні, погоджуючі і протилежними [142; 139]. Далі автор переходить до судження, яке пояснює через співставлення з предметом його прикмет [142; 141]. Закінчує свій виклад Й. Міхневич розмірковуваннями про способи поєднання думок. Намагаючись охарактеризувати погляди Й. Міхневича варто повернутися до самого початку, де автор своєю ціллю ставить поступовий виклад проблем, опираючись на закон «розвитку наступного із попереднього і пояснення одного іншим» [142; 110]. Одне з центральних місць у логіці Й. Міхневича займає мислення. Мислення, про яке пише автор частково виходить за межі сучасного визначення «міркування», яке вивчає логіка і може сприйматися у більш широкому сенсі, зачіпаючи інші напрями у філософії.

Памфіл Юркевич.

П. Юркевич народився 16 лютого 1826 року у селі Ліплява Золотонівського повіту у Полтавській губернії (сьогодні — Черкаська область). Освіту здобував у церковнопарафіяльній школі, яку очолював його батько, священник Д. Юркевич [46; 831]. Після закінчення школи у Ліпльаві П. Юркевича віддають до Переяславського повітового духовного училища, а у 1841 хлопець вступає до Полтавської духовної семінарії, де серед предметів уже була філософія (логіка та психологія) [83; 190]. У 1847 П. Юркевич вступає до КДА, де стає досить успішним студентом, про що свідчать такі знахідки з дослідження Н. Мозгової: «Досить швидко П. Юркевич набув репутації найобдарованішого студента академії. Із сорока дев'яти студентів вищого відділення він мав найкращу успішність. Як свідчить атестат про закінчення курсу академії, виданий 14 листопада 1852 р., знання Памфіла майже з усіх предметів характеризуються як «відмінні» або «відмінно добрі»» [83; 191].

У 1861 П. Юркевич отримує звання ординарного професора, хоча, ще до свого першого атестату був призначений на посаду викладача філософських наук. П. Юркевич був популярним серед студентів: «Вже до кін. 1850-х зажив слави видатного професора і лектора, слухати якого приходили не лише академісти, а й студенти Університету Св. Володимира (захоплення київ. студенства змістовними і живими лекціями Ю. відбилося у низці спогадів, а також у повісті І. С. Нечуя-

Левицького «Хмари» (1874), де Ю. постає в образі професора Дашкевича» [46; 831].

Хоч і П. Юркевич залишився у спогадах студентів видатним лектором, однак щодо виданих праць – то їх небагато. Про це пише у своїх замітках «Про філософські праці П. Д. Юркевича» учень П. Юркевича В. Соловйов: «У розумовому характері його, чудовим чином поєднувалися, самостійність та широта поглядів зі щирим визнанням історичного приданого, глибоке сердечне співчуття усім суттєвим інтересам життя — з тонкою проникливістю критичної думки. Залишені ним філософські праці не є багаточисельними і обширними» [112; 171]. Серед відомих праць П. Юркевича можемо вказати такі: «Ідея» (1859); «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням Слова Божого» (1860); «Із науки про людський дух» (1860); «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта» (1866).

Окремих праць, які б стосувалися безпосередньо логіки, у П. Юркевича немає. Хоча нам і відомо, що професор читав лекції з логіки, але у друковане чи рукописне видання філософ не виклав свої ідеї щодо логіки. Це може бути зумовлено тим, що П. Юркевич цікавився більше педагогікою, філософією, історією філософії і відомий своїми розвідками у напрямку «філософії серця». Однак, в ІР НБУ у фонді ДА 352Л (од.зб.1-22) знаходимо рукописні лекції П. Юркевича, які охоплюють психологію, психіатрію та логіку [135]. Окрім лекцій, у фонді ДА 352Л (№13) є окремо програма з логіки, яка датована квітнем 1863 року [135]. Оскільки програм з логіки залишилося небагато з другої половини ХІХ століття, пропонуємо окремо її розглянути.

Програма складається з чотирьох частин: вступні пояснення; теорія пізнання; теорія судження; теорія силогістики [135; 13-18]. Вступні пояснення автор починає із розмірковувань про сумніви і суперечності, які зустрічаються нам у повсякденному житті. У третьому пункті П. Юркевич пропонує коротке визначення логіки як науки, яка може упорядкувати наші сумніви, про які йшлося вище. Відтак, логіка — це наука, яка проголошує норми правильного мислення [135; 13]. Однак, автор продовжує, що слідування цим нормам є несвідоме

підпорядкування законам і умовам правильного мислення. Також говорячи про логіку автор згадує про розрізнення поняття, судження та умовиводу [135; 14].

У розділі програми про теорію пізнання йдеться про «предуявлення» (предуявлення) [135; 14]. У програмі йдеться, що «предуявлення» є першопочатковим ідеальним мисленням. Ці предуявлення є образами предмета. Таким чином, можемо сказати, що тут вбачаються впливи платонівської філософії щодо відображення ідей «ейдосів» [173]. Далі філософ поєднує предуявлення із поняттями, щоб вказати на те, що поняття є ідеальними для вираження предуявлень. Продовжуючи тему понять у наступному розділі П. Юркевич зауважує, що поняття є з однаковим і різним вмістом. Зв'язок понять є випадковим, він проявляється через ствердження або заперечення, а логічними елементами судження П. Юркевич виділяє: суб'єкт, предикат і поєднання їхнього зв'язку [135; 15]. Останні помітки у цьому розділі своєї програми професор робить щодо умовиводу, але окремо на цій темі не зупиняється. Останній розділ стосується силогістики. Автор поділяє силогізми на категоричні, умовні та розділові.

Однак, варто ще раз зауважити, що це не є повний виклад думок щодо логіки П. Юркевича, адже це тільки програма, яка складається із десяти сторінок. У ІР НБУ ми можемо знайти безпосередньо і лекції філософа з логіки. У тому ж фонді ДА, 352Л, №16 є лекції з логіки, які прочитані у 1864-1865 академічному році. М. Плахтій у своїй дисертаційній роботі вказує, що ці лекції належать П. Юркевичу [99; 174], але варто звернути увагу на те, що почерк у цих лекціях відрізняється від почерку, який ми бачили у програмі та інших лекціях професора, які стосувалися психології та логіки. Можемо припустити, що вони записані кимось іншим, але це питання потребує окремого, детального дослідження. Пропонуємо звернути увагу на основні пункти з лекції, які виділяє для студентів П. Юркевич.

Розпочинається конспект лекції з роз'яснення місця логіки у системі наук: «Логіка є наукою основною не тільки для наук умоглядних, але і для описових(?). Ідею логіки, я вважаю, зручніше пояснювати вказуючи на безсумнівні факти, які дані науками позитивними, і на факти, які дані у наявності інших [наук]» [135; 763]. Відтак, П. Юркевич починає свій виклад із пояснення фактів.

Перший факт. Автор лекцій виділяє для себе, що у кожній науці форми зв'язку понять є однаковими. Наприклад, якщо аналізувати два судження, які є протиріччями, то вони одночасно не можуть бути істинними. І так працює для усіх наук, таким чином, автор продовжує, що у з цього випливає основна задача логіки: «...задача логіки — співставити відношення і форми зв'язку понять, знайти, вказати, пояснити всезагальні закони, під які пропонуються форми понять, незалежно від спеціального вмісту науки» [135; 763]. Пояснюючи свою точку зору автор наводить приклад із природним правом. Логіка для нього виступає законодавством для усіх наук, неначе інструментом цих наук «як взагалі природне право є законодавством всякого народу, так і логіка є законодавством усяких наук» [135; 763]. Означивши місце логіки у системі наук, П. Юркевич переходить до наступного факту.

Другий факт. Кожна наука базується на якихось загальних поняттях, без яких ми її не мислимо. І якраз логіка не просто вказує на ті загальні поняття для наук, а показує за якими законами створюються ті загальні поняття, без яких неможлива жодна наука [135; 763].

Третій факт. Цей факт вказує на важливість розрізнення наук. Таким чином, автор вказує, що необхідно розрізнити фізику від наук описових, адже фізика є наукою, яка пояснює, вони із простих принципів висновує твердження а рїогї [135; 764]. Цікавим тут є те, як саме автор пояснює це, наводячи приклади моряка в океані, який тільки завдяки загальним міркуваннями / роздумам (соображеніямъ) може дістатися іншого берега. І тут, автор порівнює, що так а рїогї Галілей у свій час відкрив закон інерції. Наскільки приклад є доречним, залишимо на аналіз фізикам, але варто зазначити, що автор у своїй лекції використовує багато різних прикладів для пояснення, що могло допомагати краще сприймати матеріал студентам.

Четвертий факт. Факт під номером чотири перегукується із другим фактом, про важливість логіці розкривати закони на яких базуються загальні поняття науки, але додається важливість розрізнення істини та хиб: «Таким чином, задача логіки

— знайти ті закони і норми, у яких розкривалася б ідея істини, яким законам слідуючи, ми будемо робити ствердження або заперечення...» [135; 764].

П'ятий факт. Останній факт, який виділяє автор, починається зі слів «що немислимо, те не існує» [135; 764]. І, пояснюючи свою думку через приклад з геометрії П. Юркевич знову вказує, що на всі ці питання має відповідати логіка. Підсумовуючи останній факт він пише: «Ця наука універсальна, яка дає законодавства іншим наукам, незалежно від їх спеціального вмісту. Логіка говорить про умови істини взагалі, про норму, яку потрібно слідувати, щоб судження були істинними» [135; 765].

Цікавим є те, що нижче, після п'яти фактів, автор виділяє суб'єктивні факти, які ми отримуємо через внутрішній досвід. У результаті такого досвіду формується три форми: знання, відчуття, прагнення (воля) [135; 765]. Автор лекцій детально описує кожен форму, аналізуючи більше з точки зору гносеології, цьому присвячена його перша лекція. Наступна лекція розпочинається із висновків попередньої, які варто зазначити, адже вони розкривають зміст логіки: «Із фактів науки і внутрішнього досвіду я вказав, що є загальні форми і закони для зв'язку наших думок, незалежно від спеціального їхнього вмісту, що є закони, за допомогою яких ми можемо знати а priori щось, і, нарешті, є відмінності між фактом і думкою (ідеальним зв'язком)» [135; 768]. Таким чином, П. Юркевич пропонує розкривати зміст логіки таким чином:

- а) загальні форми і закони;
- б) ідеальні направлення думки.

Продовжуючи розвивати свою думку, автор наголошує, що логіка є наукою, яка безпосередньо будується на нормах і законах мислення [135; 769]. І тут, згадуючи Г. Гегеля, філософ критикує його твердження щодо даремності та марності Аристотелівської логіки [15]. Загальні закони логіки або норми істини є однаково формальними, вони концентруються навколо правильності мислення, прослідковуючи хід думок П. Юркевича, можна вказати навіть «міркування», але ці закони та норми не впливають і не беруть до уваги істину вмісту наших міркувань [135; 770]. Саме через це логіка зазнає критики зі сторони німецького

філософа Г. Гегеля, але П. Юркевич з цим не погоджується, адже саме у цьому і проявляється строгість логіки, порівнюючи з іншими науками. І тут знову згадується математика, яка може зрівнятися своїми основними принципами до логіки, адже вона, як зазначає філософ: «...є наукою про поєднання чисел без всякого відношення до змісту, який обчислюється, до самих чисел» [135; 770].

Окрім цього, автор лекцій згадує монади Г. Ляйбніца [72], також зазначає важливість «англійської школи» логіки і аналізує ідеї Дж. Мілля та Д. Г'юма [135; 777-783]. Окремо варто звернути увагу на коментарі, які стосуються філософії, адже відомо, що П. Юркевич читав лекції з психології та психіатрії. І згадує психологію також у контексті логіки, де пропонує розглянути «закон асоціацій». «Закон асоціацій діє у нас, він — причина багатьох оман, божевільностей, а деколи і причина добра, яке залишається у нас назавжди» [135; 783]. Таким поетичним описом автор у своїх роздумах наближається до того, що логіка відрізняється від психології своєю строгістю та нормативністю, які не притаманні психології. Про зв'язок логіки та психології у П. Юркевича пише також М. Плахтій: «Відокремлюючи логіку від психології, П. Юркевич вказував, що у наших думках потрібно розрізняти зв'язок фактичний та ідеальний. Перший, реальний зв'язок, є задачею психології, а другий, ідеальний зв'язок того, що повинно бути, — задача логіки» [99; 20].

П. Юркевич пропонує план логіки, який варто розглядати та аналізувати. Він складається з трьох компонентів:

- 1) закони мислення;
- 2) форми мислення (елементарна логіка);
- 3) методологія або прикладна логіка. [135; 788].

Розпочинаючи з широкого аналізу першого пункту — законів мислення, автор вказує, що говорячи про закони мислення ми наближаємося до суперечки між емпіризмом та раціоналізмом. Де автор більше прихильний до останнього. Раціоналістична філософія поділяє закони мислення на такі чотири закони:

- 1) закон тотожності ($a=a$);

2) закон протиріччя («а не є в і не-в, а не є с і не-с, білий не є червоним, хороший не є дурним») [135; 789],

3) закон виключення третього;

4) закон достатньої підстави («відкритий Ляйбніцом») [135; 789].

У контексті емпіризму автор згадує англійського філософа Дж Локка. Окрім цього, у лекції, де йдеться про закони мислення, автор також звертається до великої кількості давньогрецьких філософів: Аристотеля, Сократа, Протагора, Геракліта, Епікура, Парменіда, Демокріта. Ми не будемо наводити окремо згадки кожного філософа, які витлумачує П. Юркевич щодо законів мислення, а одразу перейдемо до наступного пункту плану логіки — форм мислення.

Форми мислення складаються із поняття, судження, умовиводу [135; 803]. Автор вказує, що деякі логіки вважають судження основою мислення і починають з аналізу саме судження. Але П. Юркевич не погоджується з цим і вважає, що першочергово слід розглядати саме поняття. Поняття виступає «логічним ідеалом для уявлення» [135; 804]. Автор наводить приклади визначення поняття І. Кантом та Платоном, з якими не до кінця погоджується і пропонує розглядати поняття через зміст поняття. Вмістом поняття є те, завдяки чому ми мислимо поняття. Через зміст автор розрізняє прості і складні поняття: «Тут відбувається розрізнення понять простих і складних. Прості поняття можуть мислитися через себе — ми не в стані розкривати його сутність; складні поняття можуть мислитися через інші поняття. Ці інші поняття називаються ознаками. Коли приходить з'єднувати ознаки понять у складні поняття, то варто мати на увазі не частини, тобто зміст, а способи і образи їхнього поєднання у мисленні» [135; 806-807]. Відтак, ці способи поєднання, на думку автора, є формою змісту понять. Розглядаючи тему поняття автор знову звертається до Аристотеля та І. Канта. Останнього згадує у контексті судження.

П. Юркевич не погоджується з тим, що судження можуть виступати зв'язком понять, адже тоді має місце змішування фактів логічних з психологічними [135; 821]. У судженні також наявна метафізична основа на думку філософа: «При судженні ми обов'язково користуємося ідеєю речі або суцього, як суб'єкта, та ідеєю

властивості, як предмета. Ця діяльність є метафізичною, яку не дає досвід або в досвіді нема ані суб'єкта, ані предиката. Таким чином, окрім матеріалу, який даний у формі судження ми розрізняємо логічний зв'язок понять і метафізичну основу...» [135; 822]. Отже, на думку автора, суб'єкт і предикат є метафізичними формами. Основою судження, головною метою є те, що судження вирішує стверджувати чи заперечувати зв'язок понять. Судження у нашому мисленні завжди виникає із питання [135; 823].

Що стосується останньої форми мислення — умовиводу, то П. Юркевич, вважає, що умовивід є виводом, який ми робимо із суджень «не тому, що так диктує нам досвід, а на основі необхідного логічного зв'язку між судженнями» [135; 840]. Також одразу після свого визначення автор критикує емпіриків, які, на його думку, «принижують перевагу умовиводу», вважаючи умовивід тавтологією, простим повторенням. І тут ми зустрічаємо важливий момент, який зазначила у своїй роботі і М. Плахтій: «У його роботі можемо знайти міркування про виведення індукції із силогізму, що нами ніде більше не зустрічалось у працях українських логіків. П. Юркевич вказує, що, на відміну від першої фігури, друга та третя необов'язково повинні мати два засновки, можна їх збільшувати при потребі» [99; 94]. Але, міркуючи безпосередньо про умовивід, П. Юркевич вказує, що хоч індукція і дала нам десять понять, це не означає, що ми маємо знання, яке можна отримати з цього поняття: «Задача мислення заключається саме в тому, щоб зважити усі відношення між поняттями і, таким чином, отримати нові пізнання, які, звичайно, дані у цих поняттях, але не дані ще для нашого мислячого розуму. Тільки мислення можна знайти умовиводами» [135; 840-841].

Підсумовуючи викладене вище, можемо стверджувати, що хоч П. Юркевич не спеціалізувався конкретно по логіці і не мав окремих праць, які б стосувалися логічного знання, він залишив багато записаних лекцій, які вказують на його обізнаність у темі і глибокий аналіз логічних процесів. Автор вибудовує свої пояснення спираючись на історію логіки та філософії, згадуючи Платона, Аристотеля, Г. Ляйбніца, Дж. Локка, Ф. Бейкона, І. Канта, Г. Гегеля та інших. Його пояснення вибудовуються на аналізі праць попередників і їхній критиці. Таким

чином, хоч філософ і спирається на основні ідеї аристотелівської логіки, але намагається пояснити їх через призму своїх поглядів, підкріплюючи своїми прикладами.

Незважаючи на те, що П. Юркевич викладав і цікавився психологією, філософ розділяє психологію та логіку. Однак, у поясненні логічних процесів ми вбачаємо зв'язок із гносеологією, що зустрічається у багатьох філософів того часу. З особливих моментів можемо виділити застосування кіл Ейлера для пояснення судження [135; 860]. А також П. Юркевич, постійно звертаючи до ідей німецького філософа Г. Ляйбніца зауважив важливий момент, який пізніше стане фундаментом формування модальної логіки. Йдеться про пояснення одного з аргументів Г. Ляйбніца на захист Бога, який він виклав у своїй «Теодіцеї». «У Ляйбніца у формі дилеми існує доказ, що цей світ найкращий. Він говорить: якщо цей світ не є найкращим, то це означає, що Бог — або не має ідеї кращого світу, або не вибрав цей світ своєю волею, або не має сили виконати цю ідею; але не можна визнавати ні першого, ні другого» [135; 863]. П. Юркевич не просто пропонує у лекції традиційний виклад логіки, а поєднує його із великою кількістю згадок та прикладів з історії філософії, з фізики, з гносеології, метафізики та онтології. Однак, за цим не губиться і суть викладу логіки, хоч філософ і не розкриває усіх важливих аспектів традиційної логіки, але наш аналіз зумовлений збереженими матеріалами, які можуть бути неповними.

Петро Ліницький.

Народився П. Ліницький у місті Лебедині Харківської губернії (сьогодні — місто Лебедин, Сумська область). Закінчив духовне училище в Охтирську, а пізніше — Харківську духовну семінарію. У період з 1861-1865 був магістром у КДА, а вже з 1865 став викладачем філософських наук у КДА [83; 210]. З 1876 року стає ординарним професором філософії, а у 1890 році уже заслуженим ординарним професором філософії КДА.

Можемо сказати, що усе подальше життя філософа пов'язане із викладацькою діяльністю у КДА. Його студент П. Кудрявцев у некролозі своєму викладачеві пізніше напише: «Зовнішня сторона життя покійного професора не складна, тому

що його громадська діяльність протягом сорока з чимось років, від шкільних років і до могили, повністю зосереджувалась у Академії, і це — головна риса його зовнішньої біографії, яка в значній мірі характеризує його цілісну, послідовну натуру» [59; 737]. За увесь час викладання у КДА П. Ліницький читав курси з історії філософії, педагогіки, метафізики, а також логіки. Його часто називали відлюдником, який завжди залишався у Києві, він тримав дистанцію зі студентами та іншими викладачами, не любив зайвої фамільярності [83; 215].

Однак, П. Ліницький не завжди залишався осторонь виховного процесу. Це можна побачити у його записці щодо перегляду правил для студентів, яку можна знайти в архів ІР НБУВ (Ф. 160, №1650) «Записка ординарного професора Київської Академії Петра Ліницького з приводу перегляду правил для тих, хто навчається у цій Академії». У записці йдеться про те, що потрібно збільшити кількість наглядців для студентів та за можливості контролювати не тільки їхню наукову діяльність, а й побут: «...прийшли до твердого переконання у крайній і невідкладній необхідності значно посилити нагляд над студентами і для того збільшити число тих, хто займається цією справою» [65; 1].

Відтак, П. Ліницький пропонує залучити більше інспекторів, щоб «була повна можливість вчасно попередити і відхилити усяку спокусу, підтримати тих, хто вагається і взагалі відгородити молодих людей від шкідливих впливів, приборкати у них усвідомлення важливості їх майбутнього смирення церкви і батьківщині...» [65; 2]. Хоч ці настанови і були нав'язані можливим страхом бунтів, їх все одно не вдалося уникнути. У жовтні 1905 року в приміщеннях університету відбувається низка мітингів: «Маніфестації на Подолі, на Бібиковському бульварі, на Хрещатику. В листопаді — повстання саперів та бій з урядовими військами на Галицькій площі, виступи студентів у рідній академії» [83; 218]. Після цього, у січні 1906 року, П. Ліницький засудив участь студентів академії у мітингах, як ми можемо припускати, це якраз те звернення про яке йшлося вище. Це вплинуло на відношення студентів до професора і погіршило між ними стосунки.

Науковець залишив значну творчу спадщину, яка налічує близько 20 фундаментальних праць і велику кількість статей, які можна знайти у академічному

часописі «Труди КДА», а також у часописі «Віра і розум», окрім цього, автор писав також французькою та німецькою мовами [79]. Одні з основних праць: «Про умозріння і відношення умоглядного пізнання до досвіду (теоретичного і практичного) (1882); «Про форми і закони мислення» (1895); «Про необхідність метафізики» (1897); «Основні питання філософії. Досвід систематичного викладу філософії» (1901).

Щодо філософських поглядів, то П. Ліницького складно віднести до одного конкретного напрямку. Науковиця Н. Мозгова, яка досліджувала філософську спадщину П. Ліницького вважає, що: «Філософські погляди П. І. Ліницького важко приєднати до якоїсь певної та окремої традиції, чи до якогось історично визначеного стилю філософствування, позаяк його філософія була в своїй основі поєднанням різних філософських течій та тенденцій» [82; 171]. Відтак, авторка зазначає, що погляди філософа формувалися під впливом української традиції і релігійної російської філософії, у цьому, на думку авторки і проявляється оригінальність П. Ліницького, з-поміж інших філософів того часу [82; 171-172]. Інший дослідник філософії, В. Горський у свою чергу відносить П. Ліницького до «релігійно-теїстичної філософії» [24; 217].

Повертаючись до важливого для нас питання логіки, то П. Ліницький вважає логіку необхідною для вивчення, адже «з одного боку, це є одним із завдань філософії, а з іншого боку — логіка може виступати інструментом для врегулювання співвідношення віри та знання» [79; 66]. Ці думки автор висловлював у праці «Про форми і закони мислення», яка була написана у 1895 році, однак, це не перший системний виклад поглядів науковця щодо логіки. У своїй статті «Логічна проблематика у рукописах лекцій П. Ліницького» розглядаємо рукописні лекції з логіки П. Ліницького, які записав, його студент, уже згаданий вище, П. Кудрявцев у період з 1889 року по 1890 рік [79; 68].

Згадані рукописи лекцій знаходяться у ІР НБУВ у Фонді 160, №815 — це п'ять зошитів з сумарною кількістю — 134 сторінки [62]. У своїй статті, яка присвячена аналізу лекцій П. Ліницького я виділяю три проблеми при опрацюванні рукописних матеріалів. Перша полягає у неточностях щодо дат, які проставлені

у лекціях. Відтак, спочатку можуть йти записи за «20 вересня», а нижче за «13 вересня». Друга проблема, яка зумовлює певні складнощі при аналізі, — це, звичайно, особливість почерку П. Кудрявцева, що спричинило необхідність пропускати деякі слова при перекладі. І остання проблема пов'язана з першою і стосується проблем перекладу, які виникають через а) складність розшифрування; б) специфічні форми слів, які час-від-часу використовує автор конспекту, що може бути спричинено тим, що студент не переписував свій конспект, а ми бачимо його в оригінальному виді, відповідно, невстигаючи записувати інформацію П. Кудрявцев пропуская слова або змінював форми [79; 70]. Однак, викладені вище складнощі є радше особливостями роботи з рукописами, а не перешкодами. Пропоную детальніше ознайомитися із логічними ідеями П. Ліницького через конспект його лекцій П. Кудрявцевим.

У першому зошиті ми бачимо, що філософ розпочинає свою лекцію з питання «Як вивчати логіку?» [62; 1]. Для того, щоб дати відповідь на це питання, автор вказує, що потрібно знайти джерело логіки: «Джерело логіки, як науки про мислення, полягає у філософських системах, як продуктах мислення [62; 1]. Відтак, лектор переходить до важливості філософської критики, яка по суті своїй не може бути упередженою і є відповіддю на питання, які нас цікавлять [62; 7]. Така критика, на думку автора є доброякісною.

П. Ліницький вказує, що у філософії ми маємо два основних принципи. Перший — ідеалістичний, де існує дух як абсолютне начало; а другий — матеріалістичний, де дух не існує, а існує матерія, яка є цим абсолютним началом [62; 14]. Одразу нижче автор робить висновок: «Отже, усі філософські системи можуть бути зведені до двох типів — 1) спіритуалізму або ідеалізму і 2) до матеріалізму або релятивізму» [62; 15-16]. Ці питання П. Ліницький розглядав для того, щоб показати, що якщо логіка залежить від філософської системи, то у логіці, як і у філософії, ми маємо два напрямки — «ідеалістичний або раціоналістичний» [62;16].

Далі автор пропонує розглянути форму мислення, судження та силогізм. Формою мислення виступають поєднання уявлень, відповідно судження — це

поєднання двох таких уявлень. Силогізм у свою чергу є уже поєднанням цих суджень. Відтак, П. Ліницький робить висновок, що силогізм відрізняється від судження тим, що у його склад входить більше складних суджень [62; 28]. Це є сприйняття сенсуалістичної логіки, з яким автор не до кінця погоджується.

Розділяючи судження та силогізми автор продовжує міркувати про ідеалістичну логіку, у якій мислення не виступає механізмом уявлень, які створюються із сприйнятих уявлень, які ми можемо отримувати та сприймати: «...мислення — це діяльність, яка властива людині за її природою, дана їй, отже, скільки б уявлень ми не сприймали і не накопичували, якість нашого мислення залишиться незмінною» [79; 72].

Повертаючись до того, як форми мислення бачить сенсуалістична логіка, з якою автор на лекції не погоджується, на противагу ми маємо ідеалістичну логіку: «... вона [ідеалістична логіка] бачить у кожній формі мислення віднайдення даного акту думки: щоб висловити судження, має відбутися акт думки, так що форма мислення — це відмінності віднайдення дій думок мислення, які ми здійснюємо достатньо вільно, усвідомлено і тим правильніше, чим ясніше усвідомлюємо правила, які мають слідувати мисленню, щоб досягати правильних результатів» [62; 30-31]. Таким чином, філософ приходить до висновку, що якщо ми можемо мислити вільно та усвідомлено, то мають бути закони, які б керували цим мисленням, як уже було сказано, щоб досягати правильних результатів. Цікаво, що спочатку у конспекті, який писав П. Кудрявцев було використано саме слово «правила» [62; 31], яке автор конспекту закреслив і виправив на «закони».

Переходячи до питання законів П. Ліницький зазначає, що ідеалістична логіка не визнає закон асоціацій, оскільки цей закон є психологічним, а логічні закони мають дещо інші характеристики, які автор, як не дивно, порівнює із законами моральними: «Логічні Закони відрізняються іншими характеристиками, вони схожі із Законами моральними: як свідомість моральних законів робить людину стійкішою у її діях, сприяє її моральному розвитку, так свідомість законів логічних у значній мірі обумовлює собою правильність дій мислення і сприяє розумовому розвитку» [62; 31-32]. Саме таким способом ідеалістична логіка встановлює свої

закони.

У протистоянні між ідеалістичною та сенсуалістичною логікою згадуються індуктивний та дедуктивний методи. Не складно здогадатися, що сенсуалістична логіка визнає єдиним правильним методом саме індуктивний, тоді як ідеалістична логіка послуговується дедуктивним [62; 33]. П. Лвіницький підсумовує, що якраз дедукцію потрібно вважати найголовнішим і найважливішим методом мислення.

Однак, як зазначає професор, шальки терезів змінилися, і останнім часом ми бачимо, як сенсуалістична логіка замінює ідеалістичну. Для підкріплення своєї думки автор згадує відому працю М. Грота «До питання про реформу логіки» підкреслюючи: «... цей твір представляє спробу побудови логіки на сенсуалістичних началах» [62; 2]. Це твердження – відповідь М. Гроту на те, що він пробує показати нову теорію розумових процесів, але П. Лвіницький зазначає, що ці процеси не є новими, наприклад сенсуалістичний напрям давно порядкує у Англії. Також автор наводить у приклад підручник М. Троїцького, який теж спирається на сенсуалізм [62; 2].

У третьому зошиті П. Лвіницький переходить до аналізу «елементарних форм мислення», де аналізує судження. Варто зазначити, що так чи інакше, але усі наступні зошити будуть так чи інакше стосуватися саме питань та проблем, які панують навколо судження. Відтак, судження є першопочатковою елементарною формою мислення. П. Лвіницький зазначає, що на перше місце ми могли б поставити і поняття, але воно підпорядковується судженню. Схожі міркування ми уже зустрічали вище у П. Юркевича, який розпочав свій аналіз безпосередньо із поняття, хоча судження на його думку є першочерговим.

Щодо визначення судження, то автор лекцій тут також покладається на традицію та історію логіки і вказує, що визначення буде залежати від того, яку сторону ми приймаємо. Окремо складність полягає у тому, що визначення буде залежати від того, що судження можуть розглядатися як об'єктивно, так і суб'єктивно, тобто «зі сторони відношення до буття і зі сторони відношення до пізнавальних здібностей» [62; 3]. Для того, щоб краще визначити судження автор наводить приклади визначень Аристотеля, Г. Лотце, Х. Зігварта, І. Канта, В.

Вундта. Визначення судження, яке П. Ліницький у підсумку виводить формулюється так: «Судження є порухом⁹ про будь-який предмет відомої ознаки» [62; 5-6]. Це визначення у зошиті П. Кудрявцева є окремо підкресленим, а після нього йде коротке пояснення: «Нашим визначенням судження є і те визначення, що воно [судження] є поєднанням уявлень, але тільки ця остання риса вважається несуттєвою» [62; 6]. Схоже визначення ми зустрічали і у П. Юркевича.

У свою чергу, П. Ліницький виділяє, що судження складається із суб'єкта та предиката. «Суб'єкт вказує на предмет, про який сказано щось, а предикат вказує на те, що вказано про предмет» [79]. Важливо, що саме є сказано, на думку філософа. Окремо приділяється значна увага поділу судження, який автор також показує через призму історії, пропонуючи поділ за Аристотелем, І. Кантом, В. Вундтом [62; 17-18]. Опираючись на розглянуті поділи П. Ліницький пропонує розділяти судження таким чином: предмет судження; зміст судження; форма судження [62; 2].

Окремо варто згадати працю П. Ліницького «Мислення наукове і ненаукове», яка була опублікована у 1894 році. Тут автор висловлює свою думку про те, що мислення є органом філософії, але саме наукове мислення, адже тільки тоді філософія буде науковою [62; 1]. Вмістом наукового мислення є те, що є спільним в усіх науках і є зв'язком, яким у поєднанні робить з них одне ціле. [62; 5]. Далі автор пропонує звернутися до пізнання, адже наука насамперед є наукою про пізнання і згадує термін «гносеологія» [62; 6]. Проблеми пізнання ми могли прослідковувати і у проаналізованих конспектах, коли автор визначав логіку частково інструментом філософії, який розкриває пізнання.

Окрім цього, у своїй роботі, автор також зачіпає питання методів, які аналізувалися у конспектах. «При цьому важлива особливість сучасної логіки полягає у тому, що розгляду елементів логічного цілого, якими тепер визнаються не силогізми, а методи (в основному індуктивний), відводиться не головне, або

⁹ У оригіналі зустрічається слово «впраження», що може означати «упражнения», яке відповідно можна перекладати як «вправи», але тут перекладається автором як «порух» (рух), який акумулює, приводить у рух розумовий процес. Однак, переклад є неточним і потребує окремого обговорення.

принаймні, самостійне, а підпорядковане і другорядне значення... Колись так звана елементарна логіка, предметом якої служать форми і закони мислення, займала головне місце і складала, так би мовити, ядро, головний зміст науки. Методологія слугувала тільки доповненням до головної частини, була прикладною частиною логіки» [62; 8]. Висування методології на перший план, а саме індуктивного методу, автор пояснює змінами у трактуванні логіки, що ми зустрічали вище у лекціях, коли йшлося про перевагу сенсуалістичної логіки над ідеалістичною.

Основні питання, які ми можемо виділити з лекцій П. Ліницького, які записував П. Кудрявцев є проблема логіки у системі наук та основні питання логіки, такі як закони логіки, поняття та судження. Логіка на думку автора не є самостійною наукою, а є частиною філософської системи. Також у лекціях проглядається постійне співставлення ідеалістичної логіки та сенсуалістичної, де автор лекцій більше схиляється до ідеалістичної.

Семен Остроумов.

Інформації про С. Остроумова ми не маємо так багато, як про інших професорів КДА. Відомо, що він народився у 1883 році у місті Єкатеринодарі, що на Кубані у сім'ї священника [46; 344]. Указом Св. Синоду від 19 грудня 1909 року був призначений понадштатним професорським стипендіатом кафедри логіки та метафізики у КДА, як зазначає М. Ткачук, його науковим керівником був, уже згаданий вище — професор П. Кудрявцев [46; 345]. Викладав у КДА до самого закриття. У 1919 році виїхав з Києва і його подальша доля невідома.

Незважаючи на невеликий обсяг інформації про життя та наукову діяльність С. Остроумова, ми маємо його лекції із логіки, які сьогодні знаходяться в ІР НБУВ (Ф. 160, №1808). Називаються вони «Курс систематичної логіки» і нижче довідка: «Прочитаний у 1912/13 навчальному році студентам II курсу Київської Імператорської Духовної Академії доцентом С. Г. Остроумовим» [60; 1], окремо відзначимо, що «імператорський» підкреслено пунктирною лінією.

Курс, який пропонує С. Остроумов студентами, можна назвати вступним, або радше історико-філософським. Перша половина, яка є більша за обсягом, присвячена безпосередньо історії логіки, яку автор детально розглядає. Але перед

тим як розпочати з викладу історичного розвитку логіки, С. Остроумов починає зі вступу, де важливими є питання про прагнення людини до пізнання, до запитань, які є глибоко філософськими. Саму філософію доцент визначає таким чином: «Філософія є роботою деякого генія, зроблена ним з тим, щоб витворити собі зв'язане розуміння усієї дійсності і направити свій благородний порив у ту сторону світобуття, яка по його ж власному вироку, фактично є осередком абсолютних істин» [60; 4]. Автор лекцій не уточнює окремо щодо способів розкриття «абсолютних істин», але вважає, що у цьому нам також може допомогти логіка.

Цікавим є те, що у своїй лекції С. Остроумов пропонує розглядати логіку спільно з теорією пізнання, хоч і підкреслює, що логіку та гносеологію здебільшого розглядають окремо [60; 6]. Окрім цього, С. Остроумов зазначає категорії, якими він буде послуговуватися у своєму викладі: об'єкт, властивість, відношення [60; 6]. І, наприкінці свого вступу додає, що форми і закони мислення є ідеальними об'єктами. Таким чином, логіка та гносеологія досить тісно пов'язані між собою.

Структура викладу історико-логічних питань, яку пропонує лектор є доволі детальною та об'ємною. Розпочинає С. Остроумов із «стародавньої логіки» [60; 6], де згадує Аристотеля, Платона, Плотіна, Епікура [60; 6-25]. На цьому список давньогрецьких філософів не закінчується, але вже в окремі розділи автор відносить стоїків, скептиків, неоплатоніків [60; 25-28]. Завершуючи із стародавньою Грецією, лектор переходить до логіки середньовіччя. Тут згадуються такі мислителі як Стратагор, М. Капелла, П. Абеляр, Боецій, Авіцена, Т. Аквінський, М. Пселл [60; 28-41]. Окремими розділами автор виділяє таких мислителів: М. Пселла і П. Іспанця; Р. Лулія; Ф. Бейкона (записаний за своїм титулом — Веруламський); Р. Декарта, Г. Ляйбніца, Хр. Вольф [60; 41-70].

Наступні розділи присвячені поглядам на логіку німецьких філософів: І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля [60; 71-103]. Також згадується британський філософ Ст. Міль, але побіжно [60; 103-104]. Ще один німецький філософ, який написав підручник з логіки, Х. Зігварт згадується останнім і його поглядам С. Остроумов приділяє багато часу. На цьому закінчується історична частина лекції викладача і у наступній частині він переходить до питань гносеології, позитивізму,

а також логіки. Але перед аналізом його визначень основних логічних понять варто зупинитися на темі історії логіки, яку викладає у своїх лекціях автор.

Історія, яку пропонує нам С. Остроумов насамперед стосується питань філософії загалом і гносеології зокрема. Можна сказати, що якраз гносеології виділяється значне місце, а не логіці. Відтак, хоч і логіка побіжно згадується, коли автор пише про Аристотеля [60; 13], але акцент зміщується на питання пізнання, де акцентом є критика Платона Аристотелем щодо ідей. Коли С. Остроумов переходить до опису історії логіки (філософії) середньовіччя, то насамперед акцентує увагу на суперечці про універсалії [60; 31]. Проте, згадки про логіку є, особливо, коли автор наводить критику Аристотеля Абеляром та Боецієм [60; 37].

Більше уваги логіці С. Остроумов приділяє розглядаючи вчення І. Канта та Г. Гегеля, де переказує основні питання, які стосуються визначення логіки, але при цьому робить акцент на пізнанні. Більш детально лектор аналізує у контексті поглядів німецького філософа Хр. Зігварта, зауважуючи, що Хр. Зігварт у логіці йде шляхом аналітично-теологічним і розбиває склад логіки на три частини: 1) аналітичну; 2) законодавчу; 3) технічну [60; 140]. Такий поділ С. Остроумов коментує таким чином: «Перша частина вивчає сутність і різновиди функції судження; друга вкладає в ідеали споглядання умови об'єктивної правомірності і загальнорозумності судження; третя — показує наявність споглядання своїх знань про дійсність...» [60; 140].

Другу частину своєї лекції автор відводить, як ми уже зазначали, для пояснення задач гносеології та визначення певних логічних понять. Відтак, задачею гносеології є визначення «прозоро-чистого» поняття про предмет нашого знання [60; 145]. С. Остроумов підводить до того, що гносеологія має займатися поясненням того, чим є істина взагалі. Визначення гносеології автор формулює коротко: «Гносеологія — теорія про предмет знання» [60; 146]. Окрім цього, викладач виділяє декілька гносеологічних теорій. Серед них скептицизм та позитивізм.

Наприкінці своєї лекції С. Остроумов зазначає, що предметом логіки є закони логіки, а також елементи, які є вмістом нашої свідомості [60; 189]. Першим таким

елементом автор визначає судження. Також зазначається, що необхідно у процесі судження розрізняти від сторони: реальну, психічну та ідеальну, закони: «Перша складається із актів, функцій і являється таким чином об'єктом психології; друга — являє собою ідеальні закони, які складають предмет логіки у її чистому вигляді» [60; 189]. Ця ремарка є важливою, адже автор розділяє логіку із психологією і вважає, що якщо ми будемо нехтувати цим розділенням, то ми не зможемо виділяти цей «ідеальний зміст», а без нього не було б судження. С. Остроумов акцентує саме на тому, що судження є науковим та об'єктивним.

Щодо поняття, то його сутність, на думку викладача, полягає в ідеальному законі розуму. Поняття складається зі змісту та об'єкту [60; 197]. Аналізуючи поняття С. Остроумов ще раз акцентує на важливості розрізнення психологічного та реального начала: «Отже, увесь зміст поняття, його різновидні класи черпають свою силу не із законів психології, а із ідеальних потреб чистої логіки. Тут особливо потрібно підкреслити відмінність логіки від психології» [60; 198]. Про цю важливість розрізнення логіки та психології стверджувала і М. Плахтій у своїй монографії [99; 25-26].

Таке розрізнення логіки та психології постає перед С. Остроумовим, коли йдеться і про умовивід. Лектор відкидає психологічні пояснення умовиводів і вказує, що логіка шляхом критики, створених у розумі умовиводів, визначає «у абсолютно чистому виді той ідеальний елемент очевидності, який конкретну свідомість старається використати у досвідах свого дійсного мислення» [60; 200]. Важливо підкреслити те, що у своїх поясненнях лектор більше зупиняється на порівнянні психології та логіки, а не на аналізі логічних елементів.

Останнє питання, яке коротко розглядається у лекції є логічна технологія, а саме — дедукція та індукція. Хоч автор і не приділяє багато часу дедукції та індукції у порівнянні з його викладом історії логіки, але зазначає їхню важливість, адже вони являють собою методичний розгляд наших знань [60; 215]. Найбільше уваги С. Остроумов приділяє саме дедукції порівнюючи її з математикою.

Висновки.

Проаналізувавши логічну спадщину КДА, можемо зробити значний акцент на теологічній та гносеологічній проблематиці. Такий стан справ пояснюється теологічних спрямуванням КДА, адже філософія поступалася у кількості навчальних годин саме психології, відтак, передусім КДА є духовним закладом, а вже потім освітнім. Більшість студентів Академії — це були діти священників, які у свою чергу зобов'язувалися відправляти своїх дітей на навчання. Хоча філософія і посідала значне місце, але варто зазначити, що вона була підлеглою щодо богословських дисциплін і це впливало як і на філософію, так і на логіку. Окремо варто відмітити зв'язок логіки та гносеології, який досліджувала у своїх працях Н. Мозгова, логіка поставала інструментом для вирішення основних гносеологічних питань.

Окремо було розглянуто основні погляди у логіці викладачів логіки у КДА. Для цього ми звернулися до архівних джерел, до сьогодні зберігаються рукописні лекції та нотатки викладачів. Відтак, у підрозділі йдеться про В. Карпова та його твердження щодо необхідності зв'язку логіки та психології. У своїх поглядах професор відстоює психологізм та вважає, що філософія стоїть на засадах психології. Інший дослідник Й. Міхневич більше акцентував на зв'язку логіки із граматиною. Відомий філософ П. Юркевич натомість відкидав зв'язок логіки із психологією, хоч він довгий час викладав психології і у архівах зберігаються його лекції з психології та есеї, які присвячені темі психології.

Також під час дослідження у архіві були знайдені програми з логіки, які написані П. Юркевичем і краще розкривають бачення філософом структури логіки. Програма складається із чотирьох частин: вступних пояснень, теорії пізнання, теорії судження, теорії силогістики. Філософ пропонує у своїх лекціях план логіки, який складається із трьох компонентів: 1) законів мислення; 2) форми мислення; 3) методології.

Також в архівах були знайдені лекції іншого викладача логіки — П. Ліницького, які записав його студент П. Кудрявцев. З лекцій дізнаємося, що філософ вважав, що джерело логіки потрібно шукати у філософських системах. Філософію П. Ліницький розділяє з точки розу ідеалізму та матеріалізму. У

протистоянні між ідеалістичною та сенсуалістичною логікою автор розглядає основні логічні питання, однак найбільше уваги приділяє судженням, які аналізує у контексті логічної традиції. Останній викладач з логіки, чия лекція була розглянута у цьому підрозділі — С. Остроумов. Його лекції відрізнялися значним акцентом на історії логіки, яку він розглядав через призми різних підходів.

3.2. Хронологія викладання логіки в Університеті Св. Володимира: проблема систематизації викладацького складу

Як ми уже згадували у першому розділі, одними з перших викладачами Університету Св. Володимира стали викладачі Кременецького ліцею, який закрили і перевезли до Києва. Однак серед викладацького складу, який переїхав до Києва у перші роки функціонування університету, із ліцею не було викладачів, які б викладали логіку чи філософію. Це право перейшло до професорів із КДА. Проаналізувавши у попередньому пункті програму дисциплін, ми можемо зробити висновок, що філософія у КДА займала важливе місце і більша перевага надавалася тільки дисциплінам богословського спрямування.

Завдяки дослідженням філософії в Університеті Св. Володимира, а також записам і документам, які збереглися до нашого часу ми можемо сформулювати список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира з початку його заснування до 1917 року. Однак виникають деякі складнощі, які пов'язані із відсутністю документів, які б підтверджували викладання логіки окремих викладачів.

Відтак, І. Хоменко у своїй статті «З історії викладання логіки в Університеті Св. Володимира» зазначає викладачів, які були причетні до ведення курсу логіки: О. Новицький; І. Скворцов; Н. Фаворов; О. Козлов; Г. Челпанов; П. Тихомиров; В. Зенківський [139; 91-92]. Першим викладачем був О. Новицький, який викладав до свого звільнення, яке було спричинено, на думку авторки статті, постановою 1850 року про яку йшлося у попередньому розділі. Таким чином, І. Скворцов, який до того читав лекції з «церковної історії, догматичного і морального богослов'я та церковного права» [83; 55], починає викладати логіку на прохання тогочасного ректора Р. Тауфеттера [139; 91].

Дещо іншу інформацію щодо викладачів логіки в університеті ми зустрічаємо у монографії «Гене́за філософських студій в Київському університеті» [16]. Автори праці серед викладачів курсу логіки згадують О. Новицького, С. Гогоцького, Г. Челпанова та В. Зенківського. Однак варто зазначити, що йдеться про загальні біографічні відомості авторів та їхні погляди на філософію. Таким чином на меті не було визначення безпосередньо викладачів логіки. Відтак, П. Тихомиров не згадується окремо у монографії, а погляди О. Козлова хоч і описуються, але немає конкретної згадки про його курси філософії. З іншого боку, є згадка щодо викладання логіки С. Гогоцьким, який не згадувався у статті І. Хоменко.

Інша дослідниця у галузі історії філософії — Марина Ткачук у монографії «Філософська освіта в Україні: історія і сучасність», аналізуючи філософську освіту в Університеті Св. Володимира, згадує таких викладачів у контексті викладання курсів з логіки: О. Новицького, І. Скворцова, С. Гогоцького, О. Козлова, О. Гілярова, Г. Челпанова. Хоч науковиця і згадує про П. Тихомирова, але згадок щодо викладання ним логіки немає. Таких згадок немає і щодо іншого викладача — В. Зенківського, якого згадували попередні автори. Однак, в іншій статті М. Ткачук, яка була написана раніше «Як вивчали історію філософії в Університеті Св. Володимира», авторка зазначає, що В. Зеньківський був дотичним до курсів з логіки: «Ще один вихованець філософської кафедри — Василь Зеньковський, щойно захистивши магістерську дисертацію, натхненно читав курси і спецкурси з психології та логіки, знайомив студентів із феноменологією Гусерля» [45; 73]. Таким чином, список викладачів, які у певний час викладали логіку у М. Ткачук та І. Хоменко майже сходяться. Під питанням залишається П. Тихомиров.

У «Бібліографічному словнику професорів і викладачів імператорського Університету Св. Володимира» за 1834-1884 роки, який складений під редакцією професора та історика В. Іконникова, можемо знайти деяку інформацію про викладачів, які були долучені до викладання логіки. У біографії О. Новицького ми знаходимо підтвердження про його викладання і також у І. Скворцова, який викладав після ліквідування кафедр філософії після 1850 року [40; 606]. Окрім цього, і у біографії С. Гогоцького є згадка про те, що він був долучений до курсів з

логіки [40; 125]. Таке підтвердження ми маємо і щодо Н. Фаворова, який ймовірно вів курси логіки з 1859 року [40; 793] і О. Козлова, який викладав з 1876 року [40; 269].

Цікавим є те, що В. Іконников у біографії П. Авсенєва зазначає, що він також викладав логіку в університеті разом з історією душі, історією нової філософії, моральну філософію у поєднанні з природним правом і філософію історії. Що стосується матеріалів лекцій, які б могли засвідчити дотичність П. Авсенєва до викладання курсу логіки, то їх немає: «Авсенєв не видавав своїх лекцій. На всі прохання друзів, він зазвичай говорив: «не прийшов час». Він навіть не любив, щоб студенти записували за ним в аудиторії, говорячи, що не все варто залишати на папері, про що говориться тут, і студент більше виграє, якщо буде розмірковувати разом з професором, ніж відриватися від нього для записів» [40;9]. Однак, як нам відомо, наукові інтереси П. Авсенєва зосереджувалися більше навколо психології, а не логіки. Хоча, з іншого боку, ми не можемо заперечувати той факт, що він був причетним до викладання логіки в Університеті Св. Володимира.

Враховуючи зібрану інформацію вище можемо запропонувати такий список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира з 1834 року по 1917 рік:

1. Орест Новицький (~ 1834 - 1850).
2. Петро Авсенєв (~1838 - 1844).
3. Сильвестр Гогоцький (~1845 - 1850; 1862- ~1876).
4. Іван Скворцов (1850 - ~1859).
5. Назарій Фаворов (1859 - ~ 1895).
6. Олексій Козлов (1876 - 1887).
7. Олексій Гіляров (~1887 - 1892).
8. Георгій Челпанов (1892 - 1907)
9. Павло Тихомиров (1907 - ~1917).
10. Василь Зеньковский (~1912/15 - ~1917).

Цей список може ще доповнюватися, якщо віднайдуться документи або інші згадки, які будуть підтверджувати дотичність тих чи інших викладачів до курсу логіки в Університеті Св. Володимира Тут ми додаємо у цей список усіх, про кого

були знайдені відповідні згадки, хоч і не всі зі згаданих залишили по собі праці чи лекції, які були би пов'язані із логічною проблематикою. Пропонуємо детальніше розглянути персоналії викладачів логіки і окреслити філософську проблематику, яка їх цікавила.

Орест Новицький.

Народився О. Новицький у селі Пилипи Житомирського повіту Волинської губернії (сьогодні — село Пилипівка, Житомирська область) 25 січня 1806 року. Походив із шляхетського роду, його батько був «колишнім уніатським парохом» [46; 303]. У десять років батьки віддають його до духовного училища у місті Острог, а після завершення семінарії О. Новицький переходить до КДА [83; 143]. Лекції з філософії у той час читав І. Скворцов, а лекції з логіки — В. Карпов. Навчання у КДА О. Новицький закінчив у 1831 році і був призначений професором філософії у Полтавську семінарію [83; 144]. Через декілька років, у 1833 році, він знову повертається у КДА на вакантну посаду викладача польської мови, а з наступного року — ще й читає філософські дисципліни.

Зі створенням Університету Св. Володимира у 1834 році О. Новицький висловлює своє бажання працювати у новоствореному університеті, а у 1835 році вже офіційно звільняється з КДА. Про це свідчить прохання викладача за серпень 1835 року, де він просить Рад університету закріпити за ним офіційне місце у викладацькому штаті філософського факультету: «...покійно прошу Рад Університету, — якщо вважаєте мою службу при Університеті Св. Володимира корисною — представити мене до затвердження дійсним Викладачем Філософії, — у тому званні, яке я маю при Академії» [83]. Його прохання прийняли одразу і затвердили на кафедрі, а уже у 1837 році О. Новицький затверджений ординарним професором.

Окрім цього, пізніше професор обіймав посаду декана I-го відділу філософського факультету, спочатку на рік у 1838, у 1840 знову на рік, пізніше знову вибраний 1845 в вже з 1846 року посідав це місце чотири роки [40; 510]. Як нам відомо уже з попереднього розділу, у 1850 О. Новицький був звільнений разом з іншими викладачами кафедри через закриття філософських кафедр по імперії.

Під час свого викладання в Університеті Св. Володимира професор викладав психологію, логіку, моральну філософію у поєднанні з природним правом та історію філософії [40; 513]. Історик та професор В. Іконніков у своєму біографічному словнику зазначає, що спочатку О. Новицький викладав логіку за системою Круга, потім – Бахмана і Трокслера, а пізніше надав перевагу логіці К. Фішера: «Книжку цю переклав Новицький російською мовою під заголовком: Керівництво з логіки і видав у 1841 році» [40; 513]. Цей переклад мав слугувати при викладанні логіки у університеті. Відтак, перша праця з логіки, яка була представлена в Університеті Св. Володимира є перекладом праці німецького філософа Ф. Фішера.

О. Новицький відзначився серед студентів своєю викладацькою майстерністю, про що писав тогочасний публіцист В. Шульгін, який особисто відвідував лекції професора, у своїй праці «Історія Університету Св. Володимира»: «Лекції професора Новицького не стільки вражали особливою глибиною вмісту, а стільки мистецтвом викладу. Новицький у цьому відношенні володів рідкісним даром. Усім студентам, його слухачам, запам'яталася та надзвичайна простота, ясність і послідовність, з якими він викладав...» [144; 115]. Однак, з іншого боку, така скрупульозність та деталізованість у поясненнях викликала складнощі у сприйнятті студентами матеріалу.

Щодо філософії, то, як зазначає професор М. Володимирський-Буданов, у своїй праці «Історія імператорського Університету Св. Володимира», погляди О. Новицького були більш цілісними та самостійними: «Якщо його підручники з логіки та психології не самостійні, то в історії філософії безсумнівно віднайшлися до певної степені ознаки самобутнього філософського розуму» [13; 117]. Якщо згадувати основні твори автора, то серед них будуть «Про духоборців» (1832), «Про першопочатковий переклад Священного Писання на слов'янську мову» (1837), «Про закиди, які зроблені філософії у теоретичних і практичних відношеннях, їх силі і важливості» (1838), «Керівництво до логіки» (1841), «Нарис індійської філософії» (1844), «Коротке керівництво з логіки з попереднім нарисом психології» (1844).

Про важливість розглядати наукову діяльність О. Новицького не тільки з точки зору логіки й психології, як це часто відбувається, пише і дослідниця М. Ткачук: «Справді, якщо обмежувати спадщину О. М. Новицького лише його працями з логіки та психології, то можна винести про нього таке враження. Але, як ми вже бачили, творчість філософа не обмежувалась, по-перше, тільки логікою і психологією, вона значно ширша і різноманітніша. По-друге, Новицький і не ставив собі за мету розробки питань логіки і психології — вони цікавили його здебільшого як викладача, котрий читав лекційні курси з цих дисциплін» [126; 6].

На думку дослідників заслуга О. Новицького у сфері філософії пов'язана із тим, що він, аналізуючи ключові проблеми німецької філософії, зумів творчо осмислити її основні проблеми: «...він одним з перших у російськомовній філософії зробив спробу по-новому підійти до розуміння сутності філософії як науки, яка має свій предмет, завдання, власні механізми розвитку, став на її захист, де йому довелося спиратися на той же обмежений критерій «корисності здорової філософії»» [16; 18]. Беручи до уваги утиски з боку імперії та її політики щодо філософії, то такі дослідження можна вважати «інтелектуальним подвигом» [16; 19], що було рідкістю на той час.

Важливість аналізу німецької філософії О. Новицьким описує у своїй дисертаційній роботі і Г. Апанасенко «Орест Новицький про сутність предмету філософії та проблему періодизації історико-філософського процесу». Дослідниця зазначає, що О. Новицький «вперше в українській філософській традиції підійшов до осмислення і обґрунтування сутності предмету та завдань філософії через спробу синтезу основних ідей німецьких філософів» [3; 26]. Дослідниця згадує Г. Гегеля, І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга.

Філософія для О. Новицького є живим організмом, який має здатність до постійного росту та розвитку. Таким чином, філософія не є системою, як ми це бачимо у Платона, Аристотеля чи І. Канта, а справою цілого людства – «у своєму розвитку вона повертається до самої себе, знову рухається вперед як до результату своєї діяльності з тим, щоб пізнати себе і зробитися для самої себе, де ніщо не зникає в закономірному розвитку філософської думки» [16; 19]. Таким чином,

філософія для О. Новицького є можливістю віднайти істинні цілі та поривання людського життя, що зумовлює її корисність.

Про важливість питання щодо «корисності» філософії для О. Новицького згадує також дослідниця Н. Мозгова, яка зазначає, що професор порушив ці питання у досить нестабільні та хиткі часи для філософії, коли кафедри філософії закривалися одна за одною, а провладні представники ставилися до філософії ворожо, адже вона «розбещувала молоді розуми» студентів: «.. Ор. Новицький доводив, що вона не може бути шкідливою чи небезпечною для держави або релігії. Оскільки сфера її діяльності не збігається з практичними цілями» [83; 165]. Філософія немає нічого спільного з меркантильністю, а натомість існує на рівні «ідеї правди, ідеї прекрасного» і поступається тільки релігії. Г. Апанасенко щодо цього пише у своїй монографії, що філософія та релігія вступають у різні співвідношення. Дослідниця погоджується з тим, що саме релігія є початком для мистецтва та філософії: «Філософія та релігія сходяться між собою за своїм основним змістом, але відрізняються за формою осягнення цього змісту. Релігія живе в переконаннях серця, а філософія — у поняттях розуму» [3; 154]. У ієрархії О. Новицького віра передує релігії, а релігія передує філософії.

О. Новицький був першим викладачем логіки в Університеті Св. Володимира і хоч він не залишив після себе власних досліджень щодо логіки, але він запам'ятовувався студентам як харизматичний та цікавий лектор. Окрім цього, він переклав підручник Ф. Фішера з метою полегшення викладання логіки у вищих навчальних закладах. Його ідеї, які стосувалися сутності філософії на основі німецької традиції були сміливими та своєчасними. Щодо детальнішого аналізу його перекладу праці К. Фішера, то ми повернемося до нього у наступному розділі.

Петро Авсенєв.

Через декілька років свого викладання О. Новицький подав запит до Ради про те, що йому потрібна допомога і ад'ютанта назначили П. Авсенєва, який розпочав свою роботу з О. Новицьким 1838 року [40; 516]. Про це пише і В. Шульгін зазначаючи, що викладання філософії до 1838 було покладене на О. Новицького до приходу П. Авсенєва [144; 113].

П. Авсенєв народився 31 березня 1810 року у селі Новопокровському Воронежської губернії у сім'ї священника. Він навчався у Воронежській духовній академії, у якій потім викладав його молодший брат. Потім навчався у КДА у 1829 - 1833 роках, яку закінчив зі ступенем магістра богослов'я і словесних наук, а з жовтня 1833 був на посаді бакалавра німецької мови у КДА [46; 715]. А уже з 1836, після переходу багатьох викладачів з КДА до Університету Св. Володимира працює бакалавром, а з 1838, після прохання О. Новицького про помічника, працює у званні екстраординарного і ординарного професора. 11 жовтня 1844 приймає чернецтво з ім'ям Феофан Авсенєв: він зрозумів і прийняв чернецтво найбільш строгим чином, так, як воно давно представлялося йому в ідеї... Не любив він ніколи ані слави, ані грошей, ані розкоші, ані забави, ані особливих зручностей домашнього життя», — пише В. Іконников [40; 8]. Після прийняття чернецтва знову викладав у КДА, але після загострення хвороби вимушений був залишити викладацьку діяльність.

Про його спокійну натуру писав його сучасник П. Кудрявцев, якого ми згадували у попередньому пункті. У своєму описі поглядів та праць філософа П. Кудрявцев зазначає, що П. Авсенєв був делікатним, завжди готовим допомогти. Завжди був тихим, особливо, коли це стосувалося світської бесіди, але навіть у питаннях філософії надавав перевагу слухати, а не говорити [58; 2]. П. Кудрявцев окреслює його філософом-романтиком, про що пише у своїй монографії і Н. Мозгова, характеризує його «найбільш містичним і загадковим» серед академістів київської релігійно-філософської школи [83; 125].

У тогочасних дослідженнях історії Університету Св. Володимира можна знайти позитивні відгуки про особистість П. Авсенєва. Таким чином, професор М. Володимирський-Буданов пише, що кафедра філософії з П. Авсенєва отримала «багате» надбання: «Певним чином цей ад'юнктант був протилежністю свого професора; природа відмовила йому в дарі слова, яким приваблював О. М. Новицький, але натомість дала дещо не менш важливе — глибокий розум і вражаючу чистоту душі. Дві ці якості відображалися яскраво і у лекціях його з

логіки і моральної філософії...» [13; 222]. Ці якості душі проявлялися не тільки у університеті, а й поза ним у «життєвому» домашньому побуті.

Що стосується філософських поглядів П. Авсенєва, то основним предметом філософії для нього є вивчення душі, «бо саме у природі душі приховані закони істини, добра і краси, а отже психологія лежить в основі логіки, етики та естетики» [83; 131]. Якраз у душі містяться відповіді на питання, які цікавлять нас найбільше — про Бога і світ. Таким чином, вповні пізнати душу ми не можемо, вона є безкінечною, це насамперед пов'язано із тим, що ми не можемо досягнути усіх питань, які стосуються Бога. Джерелами пізнання душу виступають досвід та умогляд, де досвід поділяється на внутрішній та зовнішній [83; 131]. Щодо методів пізнання душі, то мислитель вказує аналітичний і синтетичний, що перегукується із тими дослідженнями науковців КДА, які ми аналізували у попередніх пунктах у контексті логіки та теорії пізнання. Про важливість питання душі для П. Авсенєва писав і своєму короткому нарисі про науковця П. Кудрявцев [58]. Він зазначає, що згідно з ідеями П. Авсенєва ми не можемо вивчати душу окремо від природи, вона має розглядатися як частина природи, а природа є абсолютною ідеєю [58;23].

Підсумовуючи варто ще раз процитувати В. Іконникова, який досить точно описує натуру П. Авсенєва, аналізуючи всі інші коментарі: «Це була симпатична особистість: скромний, до всіх доброзичливий, працював безперестанку над саморозвитком, у спілкуванні про вчені предмети завжди рівний і спокійний, — у душі глибоко релігійний і за складом свого характеру, більш прихильний до чернечого життя і кабінетної діяльності, ніж до життя світського і сімейного» [40; 517]. І, як нам відомо, він скоро дійсно пішов у монахи, де замість занять з філософії викладав богословські дисципліни, будучи професором та інспектором КДА, а пізніше переїхав до Риму, де і помер.

Сильвестр Гогоцький.

Народився С. Гогоцький 5 січня 1813 року у місті Кам'янець-Подільський у сім'ї священника. Здобув початкову освіту під керівництвом батька, потім поступив до Подільської духовної семінарії де навчався з 1827 року по 1833 рік. А уже з 1833 року розпочав своє навчання у КДА. У академії він був учнем П.

Авсенєва [40; 123], а філософію, до якої молодий учень виявив зацікавлення, у той час викладали І. Скворцов, О. Новицький та Г. Міхневич. Одразу після закінчення академії у 1837 розпочав свою педагогічну діяльність і спочатку викладав польську мову [45; 384]. А з 1839 року він стає бакалавром німецької мови. Через декілька років, у 1845 році, проходить додаткове випробування історико-філологічного факультету по політичній економіці, статистиці та слов'янській мові. У результаті успішного проходження випробування стає кандидатом першого відділу філософського факультету в Університеті Св. Володимира [40; 123]. А у 1847 стає магістром філософії і у той же рік С. Гогоцького затверджують доцентом на кафедрі історії нової філософії.

С. Гогоцький, можна сказати, частково замінив П. Авсенєва, який пішов у той час в чернецтво. В Університеті Св. Володимира він починає викладати логіку, психологію, історію філософії, педагогіку і латинську мову (тимчасово у 1877). Події 1850 року зачепили і С. Гогоцького, який втратив свою посаду викладача філософії і тимчасово працював цензором Київського цензорного комітету, до викладання філософії він повертається аж у 1869 році [83; 174]. Однак дослідниця М. Ткачук зауважує, спираючись на архівні джерела, що філософську курси не припиняли своєї діяльності завдяки добрій волі С. Гогоцького, «який узяв на себе викладання всіх філософських дисциплін в університеті (причому безоплатно), залишивши за собою обов'язки професора педагогіки [129; 136]. Відтак, з 1862 року професор був долучений до викладання філософських дисциплін серед яких була і логіка, у 1867 він формально пішов у відставку, однак, через брак кандидатів на його посаду продовжив викладання [45; 386]. Через декілька років, у 1869 році, був офіційно відновлений на посаді професора, яку зберіг до 1877. Припинив С. Гогоцький свою викладацьку діяльність через погіршення здоров'я у 1885 році, а у 1889 році мислитель помирає.

У науковому доробку науковця є чимало праць, серед найбільш відомих можемо згадати «Критичний погляд на філософію Канта» (1847), «Про характер філософії середніх віків» (1849), «Діалектична система Гегеля, її позитивні якості і вади» (1850), «Оглядсистеми Гегеля» (1860), «Вступ до філософії» (1871),

«Філософія XVII - XVIII порівняно з філософією XIX ст. та їх відношення до освіти» (на основі його курсу, 1878-1884).

Однак С. Гогоцький найбільше запам'ятовується в історії української філософії написанням першої філософської енциклопедії в імперії — «Філософського лексикону». Важливість енциклопедії підкреслює і Н. Мозгова: «Серед його робіт значна частка припадає на праці з психології та педагогіки, але вершиною філософської діяльності Гогоцького стало написання «Філософського лексикону», який був першою філософською енциклопедією в Російській імперії і котрого теж не обминула безжалісна критика з боку М. Чернишевського, Д. Писарева та М. Антоновича» [86; 51].

Філософію О. Гогоцький визначає як «умоглядно-моральну науку, неперервний процес зусиль думки піднести до єдності і чіткості усвідомлення того, що дане в різних формах нашої свідомості і життя» [16; 51]. Філософія, відтак, виступає вищою формою людського життя, а рух нашої свідомості у певних напрямках якраз і зумовлює виникнення філософії. Таким чином, якщо філософія виникає завдяки нашій свідомості, то вона перебуває у постійному залученні та розвитку. Згадуючи про розвиток варто зазначити і про важливість історії для філософа, без якої був би неможливий наш фізичний світ, яким ми його маємо.

Про акцент С. Гогоцького на історії зазначав і Г. Шпет «...третій із перейшовших в університет магістрів Київської академії, учень, головним чином, Авсенєва, ще в більшій мірі переймається історизмом, хоча також не виходить із колії теїстичного трансценденталізму, і питання про «розум» і «віру» приймає у постановці вирішення Новицького...» [143; 214]. Таке поєднання прослідковують і сучасні дослідники в уже згаданій праці «Генеza філософських студій у Київському університеті»: «Ключ до історії вбачається ним у глибинах моралі та релігії, самосвідомості та почуттів» [16; 53]. Але потрібно підкреслити також те, що якраз історія філософії пропонує більше, ніж звичайна історія, адже у такій історії відбувається розвиток нашої свідомості.

Наукова та педагогічна діяльність С. Гогоцького, як ми побачили, були досить наповненими. Хоч окремих праць з логіки філософ не написав, але на сьогодні ми

маємо «Філософський лексикон», який у свій час став феноменом. Окремо про старанність та самостійність у своїх дослідженнях пише Г. Шпет: «Принципова самостійність філософії і незалежна методичність, при безсумнівному зв'язку постановок питань із загальними вимогами часу, — це таке розуміння, яке вигідно відрізняє Гогоцького від його попередників. У його підході до справ — новий тон і новий спосіб тримати філософську думку» [143; 219].

Іван Скворцов.

Народився І. Скворцов у листопаді 1795 року у селі Стексово Ардатівського повіту у сім'ї священника. Спочатку навчався у Нижегородському духовному училищі, а потім з 1814 року у Санкт-Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1817 році після чого був направлений у КДА (спочатку до старої) наставником [40; 601]. В академії він спочатку цікавився математикою, що пояснює знайдені в архівах лекції з математики. До новоствореної академії 28 вересня 1819 року І. Скворцов перейшов одразу і його призначили бакалавром філософії: «І. Скворцов був єдиним у щойно створеній академії викладачем логіки, метафізики, космології та моральної філософії, а деякий час і психології та історії філософії» [83;54]. З початку відкриття Університету Св. Володимира працює професором, де у різний час читав курси з логіки, метафізики, космології, моральної філософії, психології та історії філософії [40; 602].

До 1845 поєднував викладацьку діяльність у КДА та Університеті Св. Володимира. Протягом усього часу брав активну участь у церковному житті Києва. За словами дослідниці М. Ткачук був досить впливовим у певних кругах: «Належачи до найавторитетніших кіл духовенства не лише Києва, а й Російської імперії 1820-х початку 1860-х, [Скворцов] зажив репутації взірцевого пастиря, відданого справі духовного служіння, і майстерного проповідника» [46; 572]. За свої заслуги та діяльність мав чимало відзнак.

Щодо викладання, то В. Шульгін відмічає, що «викладання професора Скворцова відрізнялося спокійним, рівним викладом без всяких полемічних витівок. Професор хотів передати своїм слухачам суттєво необхідні для освіченого члена Церкви відомості про її вчення та історичні долі. Ніяких слідів духу

нетерпимості не виносили студенти із його лекцій і не проявляли у відношенні до товаришів» [144; 109]. Така послідовність і покірність і послужили тому, що богослов перейшов у новостворений університет для навчання підданих імперії студентів. В університеті він пропрацював 25 років.

Серед відомих творів богослова можемо назвати «Про філософію Плотіна» (1835), «Про філософію Ешенмайера» (1835), «Критичний огляд вчення древніх про істинне благо людигни» (1848), «Критичний огляд Кантової релігії в межах одного розуму» (1838), «Християнське використання філософії або філософія Св. Григорія Ниського» (1863). Філософські погляди сформувалися ще під час навчання у Санкт-Петербурзькій академії. І. Скворцов позитивно відгукувався щодо Г. Ляйбніца, І. Канта, Ф. Шеллінга і дещо з обережністю ставився до поглядів Й. Фіхте та Г. Гегеля [85; 27].

Аналізуючи працю І. Скворцова «Критичний огляд Кантової релігії в межах одного розуму» можна побачити, що богослов виділяє три важливі істини з роботи німецького філософа: «1) розум наш у пізнанні речей надчуттєвий, сам по собі, недостатній; 2) всі начала моральності, ґрунтуються на поняттях задоволення і щастя, не моральні і не мають гідності закону; 3) що людина по природі поламана, або розбещена» [97]. Цікавим є те, що все найкраще, що міститься у філософії І. Канта є запозиченим з Євангелія, а все що погане, то робота і мудрування самого філософа.

Український дослідник І. Печеранський зазначає таке щодо критики І. Канта богословом: «У полеміці з німецьким мислителем для І. Скворцова є неприйнятним його погляд на чисту віру як розум, адже Церква не є «ширмою» моральності» [97;124]. Таким чином, віра є вищою за наші пізнання. Але, незважаючи на критику, філософія І. Канта вплинула на філософські погляди І. Скворцова. Більше за І. Канта богослов критикував Г. Гегеля, бо йому притаманне «пантеїстичне світоспоглядання. А воно не несумісне з догмами християнства, де Бог є трансцендентним по відношенню до світу, а не присутнім у світі (різновидом пантеїзму І. Скворцов вважав і гегелівський панлогізм). Мабуть, цим можна

пояснити той факт, що Гегеля в своїх лекціях протоієрей Скворцов намагався не торкатися» [83;61].

Назарій Фаворов.

Народився Н. Фаворов у жовтні 1820 року у селі Мордово Рязанської губернії у сім'ї дяка. Першу освіту здобув у Сапожківських духовних училищах з 1835 року по 1841 рік, навчався пізніше у Рязанській духовній семінарії з 1841 року по 1845 [40; 793]. Після цього поїхав у Київ і навчався у КДА, там закінчив курс по першому розряду, а вже у 1846 році отримав магістра і значився бакалавром. Менше як через десять років затверджений ординарним професором академії, а з 1859 уже професор богослов'я, логіки та психології в Університеті Св. Володимира.

Як зазначає науковиця М. Ткачук є автором праць із біблієзнавства, патрології, догматичного і морального богослов'я, церковної історії [46;696]. Що стосується логіки, то праць чи лекцій не знайдено, таким чином, логіка не входила у його коло інтересів, а залишалася на рівні дисципліни, яку він викладав.

Однак, опираючись на спогади очевидців можна сказати, що Н. Фаворов умів зацікавити студенство викладом матеріалу. Про це свідчать спогади В. Хижнякова, який порівнює професора з І. Скворцовим: «На лекціях його [І. Скворцова] була смертельна нудьга і відвідувало їхнє було малим. Пробув він при мені дуже не довго і на його місце був назначений доктор богослов'я Фаворов» [138; 47]. Щодо Н. Фаворова, то очевидець пише: «Аудиторія Фаворова, особливо в перший час, була переповнена. На лекціях по догматичному богослов'ю він старався примирити релігію з природознавством. Виклавши будь-яке положення із Євангелія, він наводив багато витримок, які спростовують це положення із творів західно-європейських учених і потім одразу розбивав ці спростування, показуючи при цьому велику ерудицію і велике мистецтво діалектики» [138; 47]. Також В. Хижняк зазначає, що Н. Фаворов знайомив студентів із різною літературою, з цього можемо зробити припущення, що викладач міг виходити за рамки запропонованої стандартної програми.

Український дослідник В. Нападиста у своїй праці «Забуте ім'я: Назарій Антонович Фаворов» виділяє серед основних питань, які цікавили Н. Фаворова

проблеми моралі та свободи волі [87; 144-146]. Однак, дослідник вважає, що пошуки Н. Фаворова у напрямку морального богослов'я не вилилися в «оригінальну етичну концепцію» [87;146], але навіть попри це мають свою цінність з точки зору історії.

Н. Фаворов помер у 77 років у Києві від пневмонії у 1896 році.

Олексій Козлов.

Народився 13 січня 1831 року у Москві. У дванадцять років стає учнем Першої Московської гімназії, а після закінчення гімназії стає вільним слухачем у Московському університеті спочатку на фізико-математичному факультеті, а через рік переводиться на історико-філологічний [16;88]. Пройшовши довгий шлях, де навіть була в'язниця через політичні погляди (пробув там недовго), ближче до сорока років захоплюється філософією. У 1875 році зважується переїхати до Франції, але все змінює лист від друга з Києва — І. Котляревського, який повідомив у листі О. Козлова про вільну вакансію на кафедрі філософії в Університеті Св. Володимира, відтак, у 1876 він переїжджає до Києва [16;89]. О. Козлов переїздить до Києва, а вже у 1884 році затверджується екстраординарним професором.

М. Ткачук аналізуючи освітній та науковий процеси в Університеті Св. Володимира вважає прихід у 1876 році О.Козлова значною підмогою для С. Гогоцького, який на той час не справлявся з кількістю дисциплін [129;137]. «Неординарна особистість О. Козлова, його філософська ерудиція і творча вдача швидко здобули симпатії київського студентства, а численні гострі статті й змістовні праці, кількість яких зростала з року в рік, уже на зламі 1870 - 1880-х рр. зробили його ім'я відомим і авторитетним у російських філософських колах. Жодна із серйозних філософських дискусій тієї доби не обходилася без участі цього науковця...», — пише дослідниця М. Ткачук [129;137].

В університеті О. Козлов читав логіку та історію філософії, окрім цього мав лекції на Вищих жіночих курсах. А у 1886 році почав видавати один з перших в імперії філософських журналів «Філософський тримісячник», до якого входили і статті авторства О. Козлова. Але у 1887 залишає викладання і переїжджає назад до Москви через проблеми із здоров'ям, через що у 1901 році помирає у Санкт-

Петербурзі.

Філософські погляди у різний час коливалися від матеріалізму і позитивізму до «панпсихізму» [16;90]. Про панпсихізм у О. Козлова писав у 1912 році С. Аскольдов: «Разом з тим панпсихізм Козлова є точкою зору, яка пориває з новою, а особливо з новішою філософією, і яка починає деякі нові напрямки філософської думки, для якої Ляйбніц дав тільки відправні пункти. Цей напрямок ми не можемо охарактеризувати інакше, як релігійну філософію і навіть спеціально як філософію християнства» [4; 214]. Варто зазначити до цього, що значний вплив на О. Козлова здійснила «Монадологія» Г. Ляйбніца.

Розвиваючи своє ідеї щодо філософських питань О. Козлов толерантно ставився до всіх філософських напрямків, «за винятком матеріалізму та вузького емпіричного позитивізму, обстоюючи збереження і розвиток такої філософії, яка б не зводилася до окремих наук, а виступала світоглядом» [16; 92]. Що стосується його думок щодо логіки, то не знайдено жодних праць чи лекцій, які б містили виклад автора щодо основних питань логіки.

Олексій Гіляров.

Після від'їзду О. Козлова з Києва через проблеми із здоров'ям на його місце приходять О. Гіляров. Народився він у грудні 1855 року у Москві. Там закінчив і Московський університет у 1880, а уже з 1887 року перебував в Університеті Св. Володимира на різних посадах. З 1891 року стає професором філософії [16; 93]. Перші п'ять років «залишається єдиним викладачем філософських дисциплін в університеті, їх читання відбувається за традиційною схемою — історія філософії, логіка, психологія (кожен курс по три лекційні години на тиждень)» [129; 138].

О. Гіляров прибічник вчення про «синехологічний спіритуалізм» в основі якого дух як множинність, що перебуває в єдності є першоосновою. Він стояв на позиції проти «абсолютизації логіко-гносеологічної функції філософії та її розуміння як науки про перші засади й вищі істини, Гіляров стверджує філософію як світоглядне знання, яке задає людині систему життєвих цінностей, переконань і вчинків, увиразнює людське прагнення до гармонії зі світом і «внутрішньої» єдності розуму, почуття та волі» [119; 616].

Хоч на сьогодні ім'я О. Гілярова не відоме на широкий загал і в наукових працях він згадується не так часто, як інші викладачі того часу, але колись він користувався значною популярністю [119; 146]. Написав низку наукових праць і вважався одним з кращих істориків філософії. Саме історія філософії була основним колом інтересів вченого. Також варто зазначити, що один з найбільш досліджуваних періодів філософії припадає на античну філософію [129;147]. Учений володів давньогрецькою і читав першоджерела в оригіналі, що може свідчити про його глибоку обізнаність у цьому напрямку. Щодо логіки, то окремих праць чи лекцій, які б стосувалися логічного знання у автора немає.

Георгій Челпанов.

Народився у Маріуполі 28 квітня 1862 року. Так закінчив Олександрівську гімназію у 1883 році, де й почав цікавитися психологією. Після цього переїжджає до Одеси, де навчається у Новоросійському університеті, де викладав М. Грот [132; 210]. У 1892 році переїздить до Києва і починає читати курси психології, логіки та вступ до філософії [16; 94]. Спільно з О. Гіляровим у 1897 створює при університеті Психологічну семінарію, нею він опікувався наступні десять років [132; 210]. А через десять років переїздить до Москви, де посідає місце на кафедрі філософії при університеті. Там відкриває Психологічну семінарію та лабораторію.

В. Зеньковський у некролозі Г. Челпанова зазначає, що філософська творчість науковця була пригнічена типовим для тієї епохи гносеологізмом, який зустрічався практично у кожній праці, яку ми аналізували у попередньому розділі [39;54]. Гносеологічна позиція Г. Челпанова була тільки частково висвітлена у тих працях, які ми зараз маємо, В. Зеньковський також підкреслює що тягар гносеології давив і сковував його особливо коли це стосувалося питань метафізики [39; 54]. І хоч Г. Челпанов більше часу та сил витрачав на психологію, але цими пошуками він наближався до метафізичної проблематики.

Щодо інтересу Г. Челпанова, то В. Зеньковський наголошує на тому, що Г. Челпанов передусім філософ, а не психолог. «Він захищав тут інтереси не тільки більш глибокого підходу до питань психології, але й інтереси філософії. До речі, будучи першокласним психологом Г. Челпанов завжди і в усьому був противником

психологізму, який взагалі є «дитиною дурної психології» [39; 54]. Його відношення до психологізму можна побачити і у підручнику з логіки, який ми будемо розглядати у наступному розділі. «Підручник з логіки» був опублікований у 1897 році.

Розглядаючи питання теорії пізнання, філософа цікавило розглянути різні концепції про походження пізнання. Тут варто згадати про емпіризм, сенсуалізм, апіоризм, наївний реалізм, гносеологічний ідеалізм, трансцендентальний ідеалізм, іманентну школу, емпіріокритицизм, критичний реалізм [16; 95]. Одним із завдань, які Г. Челпанов розглядав у теорії пізнання було питання щодо суб'єкту та об'єкту пізнання. Сам філософ вважав, що ми самі створюємо пізнання на основі реального світу, який навколо нас і який ми створюємо. У його поглядах також можна вбачати вплив філософських поглядів І. Канта, особливо, коли автор визнає про існування «речей у собі» [16; 95].

Відтак, якщо аналізувати працю Г. Челпанова «Вступ до філософії» на першому місці розглядається теорія пізнання, яку ми вже розглядали вище, а наступною автор розглядає онтологічну проблему. Третьою проблемою виступає космологічна [129]. Про онтологічну проблему Г. Челпанов пише: «Онтологічна проблема, яка має своїм предметом усю дійсність, усе існуюче, може отримати дозвіл у тому випадку, якщо ми розглянемо проявлення життя живих сутностей, тобто той пункт дійсності, в якому відбувається очевидний дотик між духовними і тілесними явищами» [129;123].

Космологічна проблематика натомість полягає в тому, що шукає відповіді на питання того, що є основою реальності. А також, яким чином з окремих елементів створюється цілісний світ. Тут Г. Челпанов згадує про атоми та монади як окремі частинки, що формуються у ціле [129; 202]. У розділі про космологізм автор наводить короткий огляд теорій по вказаній проблематиці та критикує їх. Також Г. Челпанов пропонує роз'язувати поставлену проблему в розрізі теологічного принципу, де ми можемо першочергово покладатися на віру, а не на логічне доведення.

Завершуючи некролог присвячений Г. Челпанову, В. Зеньковський пише про

успіхи філософа серед молоді, які були зумовлені його філософією, яку рухає ерос, на думку самого В. Зеньковського: «Цього еросу, цієї міцної і творчої любові до істини — жертвовної і наполегливої — була завжди наповнена душа Г. І.; у ньому був справжній філософський пафос — і тут треба шукати розгадки того, чому Г. І. був таким чудовим педагогом у філософії — тобто в тій області, у якій так мало місця для всякого педагогізму. Звичайно, Г. І. Володів винятковою педагогічною чуйкою, умінням приваблювати молодь і допомагати кожному знайти свій шлях» [39; 55]. Такі позитивні відгуки свідчать про вміння філософа знаходити спільну мову із студентами, що стало позитивним зрушенням у викладанні філософських дисциплін загалом і логіки зокрема.

Павло Тихомиров.

Народився П. Тихомиров у січні 1868 році у селі Изволі Тульської губернії в родин священника. Після цього юнак вступає до Московської духовної академії у 1888 році, а вже через декілька років, у 1893, – стає кандидатом богослов'я [130; 190]. У 1895 році він займає місце на кафедрі єврейської мови і біблійної археології у Московській духовній академії. У період з 1903 року до 1904 року їде в наукове відрядження до Берліну, де слухає курси з психології, філософії, педагогіки; відвідує практичні заняття та бібліотеки [130; 190]. Також П. Тихомиров слухав лекції В. Вундта, що може свідчити про його обізнаність у сучасних проблемах у філософії. У 1905 році повертається до Москви, а вже у 1906 році його призначають екстраординарним професором на кафедрі філософії в Історико-філологічний інституту князя Безбородка в Ніжині, там професор викладав логіку, психологію, педагогіку та історію філософії.

З 1907 року працює в Університеті Св. Володимира приват-доцентом на кафедрі філософії. Там читає курси з філософії Ніцше, Канта; логіки, психології [130; 190]. В ІР НБУ зберігається лист, який П. Тихомиров написав П. Кудрявцеву 8 червня 1910 року з Ніжина в Київ. У листі йдеться про те, що П. Тихомиров хотів би читати курс про «Заратустру», але поки не може, бо факультет ставить йому курс з логіки: «Справа в тому, що факультет доручає мені на осінь логіку; — у такому випадку «Заратустру» я думав перенести уже на весняний семестр» [117;1].

Нижче професор одразу пише, що щодо Логіки на Жіночих курсах, то він відмовляється, якщо їх буде читати В. Зеньковський [117; 1]. Окрім цього, П. Тихомиров згадує і про курс з богослов'я, який не зовсім йому підходить та зручний: «Якби було б запропоновано: «Історія філософії релігії», то я б міг погодитися» [117; 2]. Відтак, ми можемо говорити про те, що П. Тихомиров був долучений до викладання до курсу логіки, хоч і не залишив після себе лекцій чи праць цього спрямування. Також, варто зазначити, що професор ретельно ставився до підбірки курсів, які він буде читати, про що свідчить ситуація із курсом «богослов'я», який П. Тихомирову не підійшов у запропонованому факультетом форматі.

Дослідник філософської спадщини П. Тихомирова І. Печеранський у своїй дисертаційній роботі «П. В. Тихомиров як історик філософії» пропонує такі три аспекти поділу творчості П. Тихомирова: логіко-гносеологічний, філософсько-релігійний, історико-філософський [97; 7]. Аналізуючи логіко-гносеологічний аспект дослідник виділяє декілька тем: «а) наголос на пріоритетності гносеологічної проблематики у філософії на початку ХХ ст., б) зумовленість критики і теорії пізнання метафізичними варіаціями та критика позитивізму, в) зв'язок критицизму та емпіризму на началах трансцендентальної філософії та г) функціональність типології вчень як гносеологічної ідеї в межах історико-філософських побудов» [97; 7]. Таким чином, говорячи про логіко-гносеологічний аспект, акцент більше робиться саме на гносеології.

Щодо філософсько-релігійних студій, то І. Печеранський стверджує, що вони «витримані в дусі ліберальності та академічності «православного неортодоксального теїзму»» [97; 7]. Також дослідник вважає, що П. Тихомирова варто віднести до теїстично-апріорістичної течії, що зумовлено підставами доказів існування Бога, проблеми взаємодії віри та знання, а також проблеми свободи волі і зв'язку творчості з релігійним пізнанням [97; 7]. Однак, провідне місце у наукових пошуках П. Тихомирова, відводиться історико-філософським дослідженням: «Він послідовно проводить ряд методологічних прийомів інструментарію історико-філософського пізнання у логіко-гносеологічних, філософсько-релігійних та

екзегетичних дослідженнях. Свідченням цьому є використання історико-критичного підходу у гносеології та філософії релігії і історико-філологічного у вивченні біблейських текстів» [97;7].

Про історико-філософські розвідки П. Тихомирова згадує і дослідниця М. Ткачук у своїй статті «Історія філософії в культурологічному вимірі (з досвіду київських істориків філософії XIX - початку XX ст.)» [123]. У статті авторка аналізує критику П. Тихомирова різних підходів до вивчення історії філософії. У фокусі підходи Г. Гегеля, К. Фішера, окремо виділяються В. Віндельбанд (особливо його метод «іманентної критики»), Р. Фалькенберг, Г. Гефдінг, про яких позитивно відгукується П. Тихомиров щодо їхнього акценту на «особистісній детермінації історико-філософського процесу» [123;23]. Окремо варто виділити три фактори, які необхідні при аналізі будь-якої історико-філософської системи — логічний, культурно-історичний, індивідуальний [123;24].

П. Тихомиров залишив після себе велику кількість праць, які пов'язані з філософією та історією філософії. Окрім цього, професор відзначився і тим, що очолював Ніжинський університет, у бібліотеці якого сьогодні досі зберігаються його праці, книги з особистої бібліотеки та листування. Його творча та наукова спадщина потребують окремих досліджень.

Василь Зеньковський.

Народився В. Зеньковський у місті Проскуріві на Поділлі у липні 1881 року. Був внуком священника, а його батько був вчителем математики, його сім'я була релігійною, з молодого віку хлопець був долучений до церкви [125;28]. Ще з дитинства В. Зеньковський мріяв стати лікарем, а його захоплення до природознавства привели його у 1900 році до природничого відділення фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира [125; 28]. Але через певний час студент змінює напрям і переводиться на історико-філологічний факультет і навчається там з 1904 по 1909 роки. Там він слухав лекції Г. Челпанова і долучився до Психологічної семінарії.

З архівних матеріалів нам відомо, що В. Зеньковський у навчальний рік 1906-1907 років виявив бажання записатися на одинадцять курсів, серед яких була

логіка, історія стародавньої філософії, а також такі предмети як метрика, Римська історія та інші (Ф16оп465 спр3389) [122]. Пізніше, у 1909-1910 роки до логіки та історії філософії додається вивчення мов серед яких французька, німецька, грецька, латина, а також є богослов'я (ф16оп465спр3389) [122]. Окрім цього, також є окремий звіт за заняття 1910 року, де студент перераховує опрацьовані ним праці, серед них є Дж. Міль, В. Вундт, та багато інших, які пов'язані із етикою, психологією, богослов'ям та філософією (ф16.оп465спр3389) [122].

Уже в 1912 році В. Зеньковський, склавши магістерський іспит, починає викладати в Університеті Св. Володимира психологію та певні філософські дисципліни [125; 29]. На певний час поїхав у відрядження до Німеччини, де його застала Перша світова війна, але згодом повертається до Києва, захищає у Москві магістерську дисертацію і з 1915 року викладає знову в Університеті Св. Володимира.

Зі спогадів В. Асмуса дізнаємося, що на філологічному факультеті у першому році було мало курсів, які стосувалися філософії. Відтак, в осінньому семестрі читалася психологія, а у весняному — курс логіки, і ці курси читав В. Зеньковський [5; 90]. Філософ згадує, що першою його філософською лекцією була лекція з психології В. Зеньковського, але вона почалася з великим запізненням, причиною був початок Першої світової, як ми уже згадували, цей час застав викладача у Німеччині, який через їхав через Скандинавію, щоб потрапити до Києва [5; 92].

У своїх спогадах В. Асмус здебільшого згадує саме про викладання В. Зеньковським психології, а не логіки. Його позитивні відгуки про викладача можна прочитати у цитаті: «Зеньковський читав пристрасно і захопливо. Надзвичайно начитаний..., Зенковський перетворював курс психології у курс філософської психології. Він не читав історико-філософських курсів, але в курсі психології вправно віднаходив психологічні ідеї і психологічні змісти із філософських вчень великих мислителів минулого. Він умів розшифрувати або розпізнати психологічну цінність, психологічне значення теоретико-пізнавальних побудов та вчень... Не втрачаючи специфічності цих проблем, психологія в аналізах Зеньковського наповнювалася філософським сенсом, набуваючи філософський

зміст» [5; 97]. Таким чином, В. Зеньковський як викладач запам'ятався В. Асмусу через своє вміння віднаходити психологічні акценти у працях таких філософів як Дж. Локк, Г. Ляйбніц, Д. Г'юм, І. Кант.

Окрім цього, варто додати, що В. Зеньковський не обмежувався при викладанні матеріалу конкретними підручниками. Філософ рекомендував для підготовки до екзамену «Нариси психології, що ґрунтуються на досвіді» авторства Г. Геффдинга [5;104], але при викладанні курсу він виходив за межі самого підручника і викладав матеріал за власним планом «особливість його читання полягала в тому, що він читав психологію як філософську науку» [5;105]. Також В. Асмус у своїх спогадах згадує про захоплення В. Зеньковським німецьким філософом — Е. Гусерлем, однак, як стверджує очевидець, його безпосередньо цікавила критика психологізму у логіці, а не феноменологія, яку тоді активно розвивав Е. Гусерль: «Зеньковський вразив нас уже з перших лекцій. Він не приховував ані релігійного спрямування, ані ідеалістичного вмісту своїх філософських ідей. Більше того, він був темпераментним пропагандистом цих ідей. Уже на перших лекціях він «повителем дум» сучасної філософії назвав Едмунда Гусерля... Зеньковський був добре знайомий з критикою логічного психологізму, яку розвинув Едмунд Гусерль у «Логічних дослідженнях», особливо в першому томі, але напевно не знав (або майже не знав) феноменології...» [5;101].

М. Ткачук зазначає, що аналізуючи праці В. Зеньковського ми можемо стверджувати, що за період київського періоду викладача, почав формуватися і остаточно склався релігійно-філософських світогляд В. Зеньковського, «що вже тут він стає одним із визначних представників російського релігійно-філософського відродження ХХ ст., відомим церковно-громадським діячем, «священником у сюртуці»...» [125; 31]. Про це пише й інша українська дослідниця В. Пода у своїй дисертаційній роботі «Духовно-моральне виховання в педагогічній в спадщині В. В. Зеньковського». Авторка зазначає, що для В. Зеньковського був характерний розвиток у напрямку психологічної філософії і саме у цей період формується його релігійний світогляд [101; 73].

У 1917 році В. Зеньковський приймає запрошення викладати філософію в Українському народному університеті. Хоча, як зазначає М. Ткачук, В. Зеньковський не ідентифікував себе українцем, але не ставився до українського руху з відразою [125; 33]. Викладання в Українському університеті було дивним для професора, адже він не володів українською мовою. Однак відчував, що його викладання цінували і не хотів полишати цієї справи, хоч і стикався із ворожим ставленням викладачів з Університету Св. Володимира [125; 33]. До від'їзду з Києва В. Зеньковський переживає багато різних подій, які у 1920 році приводять його до вимушеної еміграції у Францію.

Висновки.

У цьому підрозділі ми запропонували список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира, з початку його заснування до 1917 року. Окрім цього, навели приблизні хронологічні межі, коли вони могли викладати курси з логіки для студентів. Перші роки викладацький склад формувався з викладачів та випускників КДА, детальніше ми про це писали у попередньому підрозділі. Таким чином, список викладачів логіки сформований таким чином: О. Новицький (~ 1834 - 1850); П. Авсенєв (~ 1838 - 1844); С. Гогоцький (~ 1845 - 1850; 1862- ~ 1876); І. Скворцов (1850 - ~ 1859); Н. Фаворов (1859 - ~ 1895); О. Козлов (1876 - 1887); О. Гіляров (~ 1887 - 1892); Г. Челпанов (1892 - 1907); П. Тихомиров (1907 - ~ 1917); В. Зеньковський (~ 1912/15 - ~ 1917).

Першим викладачем логіки був О. Новицький, який спочатку поєднував викладання у КДА та Університеті Св. Володимира, а пізніше перевівся на постійну роботу в університет за власним бажанням. Щодо філософських поглядів професора, то вони були більш самостійними. Філософію О. Новицький вважає живим організмом, який прагне до розвитку, вона не є системою, а самостійним рухом, який шукає свого росту. Наступним викладачем логіки після О. Новицького був П. Авсенєв, який перейшов з КДА на прохання О. Новицького і став його помічником. Логіка не входила до сфери інтересів дослідника, його насамперед цікавило вивчення душі, що він і вважав основним предметом філософії. У природі

душі містяться істини, які ми шукаємо, відтак, психологія є основою логіки, яка теж шукає істину.

Після того, як П. Авсенев пішов у чернецтво, його замінив ще один викладач КДА — С. Гогоцький. Він викладав логіку разом з іншими дисциплінами пліч-о-пліч з О. Новицьким до 1850 року, а після ліквідації кафедр філософії залишив Університет Св. Володимира разом із О. Новицьким. Передусім С. Гогоцького цікавила філософія, яку він поєднував із теологією. Відтак, критикуючи погляди І. Канта, він стверджував, що все найкраще, що є у поглядах філософа він запозичив із Євангелія, а все найгірше — його власні мудрування.

У 1859 році на кафедрі також був Н. Фаворов, якому приписують викладання логіки в Університеті Св. Володимира. У нас не залишилося його лекцій чи праць з логіки, які б можна було проаналізувати. Відтак, зберігаються записи, що викладача передусім цікавило богослов'я, проблеми моралі та свободи волі. Наступним був викладач О. Козлов, який також не залишив після себе логічного доробку, його погляди у філософії коливалися від матеріалізму і позитивізму до «панпсихізму». Через проблеми зі здоров'ям О. Козлов поїхав із Києва, а на його місце прийшов О. Гіляров, який теж мав відношення до викладання курсів з логіки, однак праць, які б стосувалися логіки не залишилося. Філософ був прихильником вчення про «синехологічний спіритуалізм», що передбачало дух як множинність, який перебуває у єдності з першоосновою.

У 1892 році, з приїздом до Києва Г. Челпанова, вектор викладання логіки дещо зміщується. Філософ пише свій «Підручник з логіки» і приділяє більше уваги самій логіці. Хоча психологія залишається його основною сферою дослідження. Спільно з О. Гіляровим у 1897 році створює Психологічну семінарію, залучаючи до неї студентів і формуючи навколо себе нову філософсько-психологічну спільноту. Його підручник детальніше ми проаналізуємо у наступному розділі. Щодо філософської творчості, то вона була під впливом теорії пізнання.

Два останні викладачі логіки, яких ми розглядали у контексті дисертаційного дослідження — П. Тихомиров та В. Зеньківський. У 1907 році до університету приходять П. Тихомиров, дослідники виділяють три аспекти у творчості філософа:

1) логіко-гносеологічний; 2) філософсько-релігійний; історико-філософський. Щодо В. Зеньковського, то він був одним з учнів у Психологічній семінарії Г. Челпанова, пізніше він буде критикувати свого викладача за гносеологізм у філософії. Самого В. Зеньковського більше цікавив релігійно-філософський вектор.

3.3. Програмні матеріали з логіки

Зміст програм з логіки ми можемо аналізувати безпосередньо через лекції та підручники з логіки, якими послуговувалися викладачі у КДА та Університеті Св. Володимира. Однак, збереглися також і окремі програми з філософії загалом та логіки зокрема, які можуть краще ознайомити нас із структурою викладання та основними питаннями, які виносилися на ознайомлення та вивчення студентам.

Згадку про курси на філософському факультеті можемо знайти у «Історії Університету Св. Володимира» ординарного професора Університету Св. Володимира В. Шульгіна за 1860 рік. Відтак, професор подає такий список кафедр, які входили до складу філософського факультету (першого відділення):

- «1. Філософія.
2. Грецька словесність і стародавність.
3. Римська словесність і стародавність.
4. Російська словесність.
5. Всезагальна і російська історія та статистика» [144; 112].

Також професор вказує, що додатково були залучені лектори таких мов: французької, німецької, італійської, польської [144; 112]. До складу філософії входили логіка, психологія, моральна філософія. Для викладання курсу філософії зі згаданими предметами, спочатку виділялося п'ять годин, а потім десять годин в тиждень у межах чотирирічного курсу. «Прослуховування філософських лекцій спочатку було обов'язковим по логіці та історії філософії для усіх студентів університету, а по іншим частинам для студентів першого відділення філософського і юридичного факультетів», — пише В. Шульгін [144; 113]. Окрім цього, професор згадує, що першим викладачем був О. Новицький, який викладав логіку «спочатку по системі Круга, потім притримувався Бахмана і Тросклера»

[144; 114]. Також професор згадує і про залучення праць К. Фішера викладачем О. Новицьким, але згадка у контексті викладання психології.

Також можемо коротко згадати дисципліни, які входили до другого відділення філософського факультету (згідно зі згаданим давніше Статутом 1833 року): чиста і прикладна математика; астрономія; фізика і фізична географія; хімія; мінерологія і геогнозія; ботаніка; зоологія; технологія, сільське господарство, лісоводство та архітектура [144; 134]. Як ми бачимо, з початку створення університету на філософських відділеннях викладався різний спектр предметів.

Певні зміни відбулися у 1850 році, через заборону викладати філософію і викладання логіки богословами. Про це згадує і М. Владимирський-Буданов, коли пише, що події спричинені наказом 1850 року, були направлені до скорочення університетської освіти: «У їхньому ряді перше місце займає вигнання філософії із осередку університетських наук (говоримо: «вигнання», тому, що філософія, приєднана до кафедри богослов'я, втратила самостійне значення)» [16; 553]. Таким чином, делегування логіки богословам, на думку історика, було відходом від філософії та логіки як таких. Як нам відомо, у цей час викладання логіки переходить до І. Скворцова, який хоч і мав досвід викладання логіки в КДА, але логіка не входила до сфери його інтересів. Можемо припустити, що програма логіки, читана І. Скворцовим відповідала загальним програмам середини XIX століття, які мали місце і духовних семінаріях імперії. Таким чином, це був крок назад у викладанні логіки в університетах.

З архівних матеріалів нам доступна програма з логіки складена у 1863 році П. Юркевичем, який певний час викладав у КДА і мав вплив на майбутніх викладачів логіки в Університеті Св. Володимира. Це «Програма логіки складена для загальноосвітніх воєнних закладів», яка складається із чотирьох блоків, які складають загалом 35 пунктів [135].

Програма, яку пропонує П. Юркевич охоплює не тільки питання аристотелівської логіки, які здебільшого розглядаються при читанні відповідних курсів, а й гносеологію. Відтак, у першому блоці, який є вступним, автор розпочинає із питань, які стосуються спостереження, сумніву та уявлень [135; 75].

Важливим також є зв'язок понять, про які автор одразу в програмі пише, що вони випадкові. У третьому пункті першого блоку П. Юркевич пропонує одразу визначення логіки, яке формулюється так: «Логіка як наука, яка викладає [вивчає] норми правильного мислення, несвідомий послух законам і зусиллям правильного мислення і ясне існування цих законів і умов» [135;75]. У такому визначенні можемо відмітити також вплив психології, яку професор тривалий час читав у КДА і лекції якої також зберігаються в архівах.

Окремим пунктом йде потреба вивчення логіки і умови правильного міркування. Також згадується поділ «основної логіки»: на теорію понять, судження і умовивід [135; 75]. У блоці теорія поняття П. Юркевич пише про уявлення, якість змісту, який уявляється і категорії Аристотеля [135; 76]. Одразу в цьому блоці професор коротко окреслює поняття стверджуючи, що немає двох повністю однакових понять [135; 76]. У наступному блоці професор акцентує увагу на судженні, на запереченні і ствердженні. Також поділяє логічні елементи судження на суб'єкт, предикат і спосіб їхнього зв'язку [135; 76]. Останній блок стосується силогізмів та їхніх видів.

Переглядаючи програму із 35 пунктів, яку пропонує П. Юркевич, можемо зазначити, що вона не відрізняється значно від програм, за якими читали лекції П. Ліницький чи С. Остроумов, але додаються аспекти, які пов'язані із психологією. І, якщо у П. Ліницького ще були проблеми, які аналізуються у межах теорії пізнання, то визначень, які б перекликалися із психологією не було. Однак, варто зауважити, що йдеться про програму, яка складена для воєнних закладів.

Також в архіві є ще одна програма «Програма для занять професорських стипендіатів по кафедрі філософії» кінця XIX століття [103]. Вона складається із п'яти блоків: історія філософії, метафізика, етика, психологія, логіка. Логіка розміщена останнім пунктом і поділена на дві секції, де перша секція — це програма, а друга — література. Щодо програми, то вона коротка і складається з двох пунктів — дедукції та індукції. До списку літератури входять такі автори як Аристотель, К. Фішер, Ф. Бейкон, Дж. Міль, Х. Зігварт [103; 2].

Окремо варто згадати про навчальну програму з логіки за 1911 рік, яку наводить у своєму дослідженні Л. Губерський:

«Логіка. Її визначення і поділ. Історичне пояснення термінів. Загальний нарис розвитку логічних вчень.

Пізнавальна діяльність. Її елементи і умови.

Уявлення. Його психологічне утворення і логічне значення.

Поняття. Психологія і метафізика поняття. Історичне пояснення терміну. Зміст і обсяг поняття, взаємовідносини між ними. Поділ поняття за змістом, обсягом, відношеннями поміж собою. Історичний нарис вчення про категорії. Головні логічні правила щодо відношень між поняттями.

Визначення і поділ. Їхня психологія. Головні логічні правила щодо них. Помилки у визначенні та поділ. Види поділу. Історичний нарис вчення про обидва прийоми.

Судження. Його психологічна, граматична і логічна природа. Елементи судження. Термін судження. Поділ суджень. Історичний нарис вчення про судження.

Логічні закони думки та їхні формули. Історичний нарис вчення про них.

Умовивід. Його роди і види. Психологічна природа суджень. Обертання та протиставлення: чотири випадки кожного з них: спосіб, доведення для всіх випадків. Історичні відомості про безпосередні умовиводи.

Умовиводи опосередковані. Дедукція або силогістика. Головна аксіома силогізму. Його елементи. Розрізнення силогізмів за характером засновків. Силогістичні фігури і модуси. Загальні та спеціальні правила щодо силогізмів. Силогізми умовні й розподільні. Помилки в силогістиці. Вчення Аристотеля та Міля про силогізм.

Індукція, способи індуктивного узагальнення. Його головна аксіома. Чотири індуктивні прийоми. Помилки в індукції.

Аналогія. Її види та значення. Історичні відомості про неї.

Загальні поняття про систему і методи її побудови. Аналіз і синтез. Пояснення цих термінів з їхніх історій» [16; 213].

Наведена вище навчальна програма є хоч і стислим, але детальним описом програм лекцій та підручників з логіки, які читали та використовували викладачі логіки в Університеті Св. Володимира та КДА. Як ми бачимо, логічна проблематика не виходила за межі традиційної, аристотелівської логіки.

Прикладами фокусування на питаннях традиційної логіки у навчальних програмах з логіки можуть бути основні пункти із лекцій та підручників викладачі. Пропонуємо розглянути зміст лекцій викладача у КДА П. Ліницького та підручник викладача Університету Св. Володимира О. Новицького. У попередньому пункті ми вже аналізували лекції з логіки П. Ліницького, які записав його учень П. Кудрявцев і які сьогодні зберігають в ІР НБУ [62]. Тому стисло наведемо зміст лекцій:

Коли вивчати логіку. Джерело логіки заховане у філософській системі.

Філософські системи при визначенні логіки. Філософська критика.

Філософські вчення: ідеалістичні та матеріалістичні (спіритуалізм та релятивізм).

Форма мислення.

Типи логіки. Порівняння ідеалістичної та сенсуалістичної логіки.

Індуктивний та дедуктивний методи.

Судження та поняття. Судження як основна, першопочаткова форма.

Визначення судження. Судження за Аристотелем, Г. Лотце, Х. Зігвартом.

Значення судження.

Суб'єкт і предикат — складові судження.

Поділ суджень. Три підходи при поділі суджень: за Аристотелем, за І. Кантом, за В. Вундтом.

Висновки щодо поділу суджень. Судження поділяються на предмет судження, зміст судження, форму судження» [62].

Означивши основні аспекти із лекцій П. Ліницького можемо зробити висновок, що зміст лекцій відповідав загальним програмам, де передусім акцент був навколо визначення логіки, а також таких категорій як поняття, судження та умовивід. Хоч згадок у професора про умовивід немає, але варто враховувати, що

це неповні лекції, а тільки п'ять зошитів, які збереглися в архівах. Окремо можна ще звернути увагу на те, як П. Ліницький у загальний курс логіки додає проблематику, яка входить до сфери його інтересів — теорію пізнання. Таким чином, курс набуває персоналізованих ідей, які виходять за рамки строгої та чіткої програми. Однак, основні положення залишаються незмінними, хоч автор лекцій розглядає їх через призму своїх поглядів.

Наступна праця, яку варто розглянути — «Керівництво з логіки» О. Новицького, яка була написана у 1841 році на основі праці Ф. Фішера. Наведемо основні пункти зі змісту праці:

Чиста логіка.

Основні закони мислення.

Поняття.

Судження. Поділ суджень.

Умовиводи.

Логіка практична (методологія).

Математичний метод.

Систематичний метод. Метод описових наук, метод теорії.

Історичний метод [90].

Як ми бачимо, у змісті знову повторюються основні ідеї традиційної логіки. Окремо варто виділити другий розділ, який стосується практичної логіки і трьох її методів. Книга О. Новицького, як ми уже зазначали вище, є реакцією на відсутність матеріалів за якими можна було б викладати логіку в університеті. Це проблема з якою особисто стикнувся професор, коли перейшов з КДА до Університету Св. Володимира і серед інших курсів почав викладати логіку. Таким чином, зміст підручника нагадує основні пункти підручників, які використовувалися для викладання логіки в імперіях. Це можна побачити проаналізувавши декілька з них. Відтак, пропонуємо розглянути матеріали підручників, які рекомендували викладачі КДА та Університету Св. Володимира своїм студентам у контексті вивчення логіки.

Рекомендована література.

У програмі, яку ми розглядали вище [16] згадується підручник німецького філософа Х. Зігварта «Логіка». Окрім цього, згадки про підручник можна знайти у архівних матеріалах В. Зеньковського [122], П. Ліницького [62], а також у архіві зберігається конспект підручника, який зробив П. Юркевич [103].

Х. Зігварт «Логіка». Підручник Х. Зігварта виходив двома частинами, спочатку у 1873 році перша, а через декілька років у 1878 друга. Англійський переклад був зроблений у 1895 році. Українського перекладу підручника наразі немає, у 1908 підручник був перекладений російською і використовувався в Університеті Св. Володимира при вивченні логіки, однак він входив у список рекомендованої літератури ще до перекладу.

У статті «Логіка в навчальній літературі XVII і XIX століть» ми вже писали про структуру праці: «Структура праці складається з трьох частин. Якщо ми беремо до уваги англійський переклад, то перші дві частини в першому томі, а остання третя — вже у другому. Перша частина називається «Аналітична», друга — «Регулятивна», а третя — «Технічна. Логічний метод». У першій частині сім розділів, які мають свої окремі підрозділи, у другій частині — уже три розділи, а у третій — сім» [78; 68]. Британський філософ І. Бозанкет, який рецензував підручник Х. Зігварта писав, що саме третя частина є найбільш цікавою, адже там проявляється підхід філософа та його основні ідеї [149;388].

На думку Х. Зігварта логіка балансує між технічною дисципліною та мистецтвом. Логіка прагне мислити істину, таким чином, переслідуючи цю мету, логіка пропонує нам встановити критерії істинного мислення, які є необхідними та універсальними, а з іншого боку — логіка показує нам як здійснювати мисленнєві (mental) операції, щоб досягнути мети мислення істини: «З одного боку, логіка є критичною дисципліною, яка досліджує думки, які вже відбулися; з іншого боку, це є технічна дисципліна. Але оскільки критика має цінність лише як засіб для досягнення мети, основне завдання логіки, і те в чому вона полягає — це щоб бути технічною дисципліною або мистецтвом» [177; 10]. Відтак, автор стверджує, що логіка як мистецтво не може навчати нас, а тільки скеровувати наші думки до абсолютної істини. Таким чином, ми не можемо покладатися на таку логіку, отже,

автор пропонує розглядати її з більш формального аспекту, але не ігнорувати природу думок. Для того, щоб відповісти на ці питання Х. Зігварт пропонує розглядати свої розвідки через призму трьох аспектів: аналітичного, нормативного, технічного [177;16].

Важливе місце у підручнику Х. Зігварта займає судження. Просте судження, на думку автора, це судження у якому суб'єкт розглядається як єдина ідея. Просте судження не включає множину незалежних об'єктів і соже бути представлене як одиничне «твердження зроблене щодо цього суб'єкта, відбувається в одному акті судження» [177; 53]. Такі судження автор поділяє на наративні та пояснювальні і виділяє окремий розділ на їхній аналіз.

Однак нас більше будуть цікавити гіпотетичні судження. Дослідник П. Варга пише про гіпотетичні судження: «Зігварт обрав стоїчну концепцію: гіпотетичне судження — це твердження про предикації, які представлені, але не виконуються підрядним і головним реченнями, точніше твердження про необхідний зв'язок між дійсністю двох речень [...] неправильне некваліфіковане твердження не може мати істинної цінності [...] гіпотетичні судження є обов'язково позитивними» [178; 4-5]. Х. Зігварт описує гіпотетичні судження так: «Гіпотетичне судження стверджує, що дві гіпотези пов'язані між собою як підстава і наслідок; його предикат — «необхідний наслідок» (necessary consequence). «Якщо А істина, то В істина» означає, отже, «В є необхідним наслідком А»» [177; 220]. Тобто це те, про ще пише П. Варга, коли йдеться про обов'язково позитивні гіпотетичні судження.

Х. Зігварт, як ми уже зазначали, приділяє багато часу судженням, а особливо їх розрізненням. Але незважаючи на ці відмінності функція суджень завжди однакова — воно категорично стверджує, що предикат належить суб'єкту [177; 232]. Ці відмінності залежать від того, яким є синтез між предикатом та суб'єктом. Що стосується третьої частини, яка зосереджується навколо методології, то у ній Х. Зігварт показує, як ми можемо застосовувати логіку для практичних цілей: «Загальна проблема методології полягає в тому, щоб показати, як ми можемо застосувати нашу природну розумову діяльність таким чином, щоб виходячи з початкового стану мислення та знання, ми могли досягти об'єкт людського

мислення за допомогою ідеально досконалого процесу; тобто процесу, в якому використовуються лише повністю визначені поняття та достатньо обґрунтовані судження» [177; 3]. Третя частина праці Х. Зігварта присвячена відповідям на те, як досягти цього ідеального стану засобами, які ми маємо.

Х. Зігварт відомий не тільки своїм підручником з логіки, а й критикою зі сторони феноменологів. Німецький філософ Е. Гусерль цитує Х. Зігварта у своїх «Пролегоменах», критикуючи психологізм у логіці. Відомо, що Х. Зігварт намагався відповісти на ці закиди Е. Гусерлю тим, що розділення психології та логіки є штучним [25, 78; 69]. Незважаючи на дискусію між феноменологами та Х. Зігвартом, його підручник був популярним у імперії і використовувався при викладанні. Підручник відповідав запропонованим програмам і основний зміст збігався із структурами лекцій та тогочасних праць викладачів КДА та Університету Св. Володимира.

Окремо варто виділити детальне розрізнення суджень Х. Зігвартом, яке відходить від усталених праць того часу. Аналіз поділу суджень у Х. Зігварта можемо знайти і у лекціях П. Ліницького, які ми аналізували вище, де він приділяє окремий пункт цьому питанню. Також про аналіз суджень Х. Зігвартом пише і В. Зеньковський у своєму звіті за 1910 рік: «Багато дала мені чудова праця Sigwart`а Logik, 3th Afl, особливо вчення про судження і виведення» [122].

В. Мінто «Дедуктивна та індуктивна логіка». Підручник шотландського філософа рекомендував під час викладання в Університеті Св. Володимира П. Тихомиров. В. Мінто викладав логіку в Абердинському університеті, де у 1893 році написав свою працю «Дедуктивна та індуктивна логіка» («Logic Inductive and Deductive»). У своїй праці автор окреслює два напрямки своїх розвідок, з одного боку, В. Мінто прагне розглядати логіку в історичному контексті, а з іншого — збільшити силу логіки як практичної дисципліни [168; V]. Останнє завдання перегукується із третьою частиною підручника Х. Зігварта, який ми розглядали вище.

У передмові до російського перекладу редакція зауважує цінність цієї праці, адже вона висвітлює сучасні дослідження у логіці: «Головна його [підручника]

перевага полягає у вражаючій простоті, з якою автору вдається ознайомити читача із найзаплутанішими спірними питаннями сучасної логіки. У книжці Мінто читач віднайде не просто елементарний підручник, а виклад сучасного стану цієї філософської дисципліни» [76; XVI].

Починається підручник зі вступу, де обговорюється походження логіки і завдання логіки, яке пов'язане із передбаченням помилок. У першому розділі йдеться про силогізм та визначення, які автор пояснює через методи, опираючись частково на матеріали Дж. Мілля. Повертаючись до походження логіки, В. Мінто запитує звідки варто починати, коли ми аналізуємо логіку, звідки починав Аристотель у свій час. Відповідаючи на ці питання, філософ приходить до того, що центральна проблема логіки знаходиться у формах силогізмів [168; 3]. В. Мінто приділяє багато часу поясненню важливості логіки за Аристотелем і її претензії на *scientia scientiarum* (наука наук).

Одне з основних питань, які ставить перед собою В. Мінто — чим є логіка? Чи є вона тільки засобом уникнення помилок? Чому ми говоримо, що основна мета логіки зміцнювати наш розум від пасток помилок, чи не можемо ми краще сказати, що логіка допомагає у знаходженні істини? [168;20]. Ці питання, на думку філософа, є важливими, адже логіка стикається не тільки із помилками, які нам намагаються нав'язати, наприклад софісти, а й з тими, які знаходяться у нас самих. Для кращого пояснення автор використовує приклад із «пасіями», які розглядав у своїх дослідженнях інший англійський філософ — Ф. Бейкон. Таким чином, В. Мінто переконаний, що нам потрібно боротися із нашим «внутрішнім софістом» [168; 35].

Переходячи до аналізу законів мислення, В. Мінто також ставить низку питань, які підсвічують важливість цих законів. Йдеться про закон тотожності, закон протиріччя, закон виключення третього [168; 37]. Промовистим є виклад матеріалу, адже філософ намагається поставити під сумнів твердження Аристотеля, а потім показує чому це працює. Окрім цього, логік постійно наводить приклади з історії, посилаючись як на стародавніх філософів, так і на більш

сучасних, таких як Г. Гегель, що повертає нас до поставленої мети В. Мінто на початку своїх розвідок, яка пов'язана із історичною тяглістю логічної традиції.

У розділі «елементи висловлювання» (The Elements of Propositions) ми можемо знайти натяки на прагматику, коли В. Мінто вказує на важливість того, що ми промовляємо [168; 43], також тут логік акцентує увагу, що є й інші способи комунікації, такі як рухи головою, підморгування, плач та інші [168; 43]. Цікавим є також те, що у російському перекладі не переклали деякі прояви комунікації наприклад немає згадок про плач [76;53].

Велику частину праці В. Мінто займає саме аналіз висловлювань, де автор аналізує їх поділяючи на імена, класи, роди. Також багато часу виділяється на аналіз учень Аристотеля, які В. Мінто аналізує та критикує. Однак, Аристотель є творцем старої логіки, а у другій книзі «Індуктивна логіка або логіка науки» постає питання, хто є творцем «нової» логіки. Таке місце відводиться, уже згаданому вище Ф. Бейкону [168;300], який сам титулує себе засновником індуктивної логіки. Але В. Мінто зауважує, що ідеї, які виразив Ф. Бейкон згадуються ще у 13 столітті [168;303], якщо не брати до уваги самого Аристотеля: «Коротше кажучи, Бейкон в практиці індукції нітрохи не просунувся, порівнюючи з Аристотелем. Скоріш за все він зробив крок назад, бо не потурбувався ясно розмежувати один від одного індуктивне збирання фактів і пояснення їх» [168;311]. Критика Ф. Бейкона не обмежується цим, автор йде далі, вказуючи, що філософ просто зібрав ідеї, які були відомі до нього і структурував їх, хоч зробив це не достатньо якісно [168; 313].

Основні питання, які цікавили В. Мінто, концентрувалися навколо традиційної логіки, логіки Аристотеля. Якщо ми будемо порівнювати основний зміст праці до навчальних програм з логіки в Університеті Св. Володимира чи КДА, то ми побачимо схожість з основними пунктами та ідеями. Однак потрібно зауважити, що шотландський філософ приділяє вагому частину своєї праці висловлюванням, що ми не бачили у випадку із підручником Х. Зігварта, де більший акцент був на судженнях. Також важливими питаннями для В. Мінто є дедукція та індукція, які автор аналізує через призму праць Аристотеля. Окремо відзначимо структурованість праці «Дедуктивна та індуктивна логіка», однак це характерно і

для підручника Х. Зігварта «Логіка». Відмінність можна знайти у списку філософів та логіків на яких посилається В. Мінто. Як ми уже згадували на початку, одним із завдань автора було не відривати логіку від історичного контексту, що В. Мінто і запропонував нам — історичну тяглість логіки з критикою основних ідей.

Т. Ліппс «Основи логіки». Т. Ліппс більше відомий у галузі естетики, де він запропонував концепт «Einführung» (проектування себе на об'єкт сприйняття). Також його ім'я у філософії пов'язують із феноменологічним рухом. Дослідник творчості та життя Т. Ліппса Д. Рамонд у праці «Теодор Ліппс. Філософ, психолог, естетик і теоретик мови» пише: «Порівняно з іншими визначними діячами німецької традиції того періоду, Ліппс залишається надиво маловивченим, його праці обговорюються частково та поверхнево. Однак це не означає, що Ліппс є невідомим автором...» [174;1].

Підручник «Основи з логіки» Т. Ліппс написав у 1893 році, а переклад був зроблений у 1902 році Н. Лосским. Ця праця, як стверджує автор, це керівництво з логіки для студентів. Підручник складається із 12-ти розділів, які поділені на пункти. Якщо порівнювати зміст «Основи з логіки» Т. Ліппса із «Дедуктивною та індуктивною логікою» В. Мінто, то перша буде більше нагадувати класичний підручник із традиційної логіки. У підручнику описано такі теми: завдання логіки; судження; форми суджень; повнота суджень і відносність; об'єктивні судження; суб'єктивні судження; поняття; індукція і дедукція; силлогізми; гіпотетичні та роздільні умовиводи; знання, ймовірність, віра [67;I-III].

У першому розділі Т. Ліппс одразу пропонує своїм читачам ознайомитися із визначенням логіки: «Логіка — це вчення про форми і закони мислення», — після цього Т. Ліппс додає, що не потрібно уточнювати, що йдеться про нормативні закони про правильне мислення, адже «ми завжди правильно мислимо, бо мислимо» [67;1]. Ба більше, філософ вважає, що було б неправильно визначати логіку як нормативну науку. Далі він показує зв'язки логіки з іншими науками та напрямками. Відтак, Т. Ліппс вважає, що логіка пов'язана із теорією пізнання «немає теорії пізнання, яка б не входила у склад логіки» [67;1], такий зв'язок логіки та теорії пізнання ми уже бачили у лекціях та працях викладачів логіки КДА. У

підручнику філософ окремо виділяє пункти для аналізу «знання» та «пізнання». Щодо психології, то логіка є дисципліною психологічною, бо знання можливе тільки у нашому мисленні та душі. Таким чином, філософ вважає, що логіка є особливою дисципліною психології [67;2]. Останній зв'язок — це поєднання логіки та граматики, тут Т. Ліппс висловлює схожі думки, які ми вище бачили у В. Мінто щодо того, що логіка аналізує висловлене людиною.

Щодо судження, то автор пропонує таке визначення: «[судження — це] свідомість об'єктивної необхідності існування або порядку (відношення) предметів свідомості. Це визначення знаходиться у згоді з припущеннями, які завжди принципово зберігалися у логіці, особливо з припущеннями, що судженням варто називати тільки те, що містить в собі істину або хибу» [67; 21]. Також філософ додає, що таке визначення можливе тоді, коли істина є дійсним знанням, а хиба, відповідно, буде помилкою. Таке визначення більше тяжіє до теорії пізнання, що сам автор не приховує. Елементами судження виступають суб'єкт і предикат, які взаємодіють через уявлення [67; 26].

Аналізуючи поняття автор не пропонує чіткого визначення, але вказує, що поняття є сферою значення слів або словесних виразів [67; 159]. Поняття не зовсім є уявленнями. Т. Ліппс вважає, що поняття виникають через досвід: «Процес виникнення понять є певним чином індукція, і, як будь-яка індукція... складається із двох процесів, які можуть бути названі тут процесом послідовної абстракції... з однієї сторони, і процесом послідовної детермінації з іншої сторони» [67; 163]. Окремо Т. Ліппс визначає і умовивід, який вважає опосередкованою побудовою суджень, де одні судження вибудовуються з інших [67;218]. Умововиводи поділяються на емпіричні, об'єктивно-формальні, суб'єктивні, абстрактно-логічні [67; 219].

Підручник «Основи логіки» Т. Ліппса чітко структурований і пропонує коротко ознайомитися із основними питаннями традиційної логіки. Однак погляди автора можуть викликати критику, адже логіка тут презентується у тандемі із теорією пізнання та психологією. Заради справедливості необхідно зазначити, що ще у вступі Т. Ліппс попереджав, що багатьом можуть не сподобатися його визначення.

Дж. Мілль «Система логіки силогістичної та індуктивної». Одна з найвідоміших праць свого часу, яка мала вплив на розвиток логіки та філософії. Написана англійським філософом Дж. Міллем у 1843 році, який був одним з найвпливовіших англомовних філософів XIX століття. Праця «Система логіки» є досить об'ємною і може стати об'єктом окремого дослідження, тому ми стисло згадаємо тільки основні пункти.

Щодо визначення логіки, то Дж. Мілль стверджує, що логіка є наукою про міркування (reasoning), а також мистецтвом, яке базується на цій науці [167;18]. Згадка про мистецтво спричинена відповіддю на те, чи є логіка взагалі мистецтвом, оскільки дане питання неодноразово піднімалося з часів існування логіки. Однак, повертаючись до міркування, автор вважає, що це слово не зовсім відповідає дійсності, адже воно розмите («abounds in ambiguities») [167;18]. Проблема у тому, що з одного боку, це слово може означати силлогізацію, а з іншого боку — це буде просто висновок на основі тверджень «і в цьому сенсі індукція має таке ж право називатися міркуванням, як і докази геометрії» [167;18]. Логік також додає, що він використовує ширше значення, яке є кращим на його думку.

«Система логіки» відома також через «Методи Мілля» — це п'ять індуктивних методів, які є правилами для встановлення причинності. Це є метод узгодження (the Method of Agreement), метод різниці (the Method of Difference), об'єднаний метод згоди та різниці (the Joint Method of Agreement and Difference), метод залишків (the Method of Residues), метод супутніх варіацій (the Method of Concomitant Variations) [167].

Перший метод, метод узгодження стверджує, якщо один або більше випадків феномену мають однакову обставину, то вона ймовірно є причиною певного явища. М. Салек у своїй статті «Індуктивний метод Джона Стюрта Мілля» наводить приклад із салатом. Якщо студенти у гуртожитку отруїлися, то спочатку потрібно визначити який об'єднуючий фактор є у студентів, що міг спричинити отруєння. Наприклад це буде салат, який їли усі студенти, а ті, хто не їли салат — не захворіли. Отже, використовуючи метод узгодження, можемо визначити, що салат є причиною отруєння [176;2].

Метод різниці діє за схожим принципом, тут наявність чогось є причиною відсутності іншого. «Цей метод стверджує, що якщо випадок, у якому явище відбувається, і випадок, у якому воно не відбувається, мають усі спільні обставини, крім однієї, що відбувається лише в першому, то обставина, у якій ці два випадки відрізняються, є причиною або невід'ємною частиною причин явища» [176;3]. Наприклад, якщо є дві країни, які мають правоцентричний уряд та унітарну систему, а єдина їхня відмінність у тому, що перша була колонією, а друга — ні. І одна з тих країн, яка була колонією, підтримує активно антиколоніальні рухи, а інша — ні, то відмінність буде полягати у історичному статусі колонії [176;3].

Об'єднаний метод узгодження та різниці є по суті непрямим методом різниці, який згадувався вище: «Якщо два або більше випадки, коли явище відбувається, мають лише одну спільну обставину, тоді як два або більше випадки, коли воно не відбувається, не мають нічого спільного, окрім відсутності цих обставин, за якої два набори випадків відрізняються, вважається причиною, наслідком або необхідною частиною причин явища» [176;3]. Окремий приклад наводити не будемо, адже цей метод, як уже зазначалося, схожий до попереднього.

Метод залишків використовується тоді, коли декілька причин викликають декілька наслідків. Наприклад трьом пацієнта вводять різні препарати і вони відчувають різні клінічні зміни: першому вводять невідомий препарат; другому вводять протизапальний препарат; третьому вводять антигістамінний препарат. Перший відчуває сонливість, другий відчуває покращення, а третій — перестає кашляти [176;4]. Таким чином можемо зробити висновок, що у випадку з другим і третім пацієнтами покращення стану є наслідком препаратів, і на основі цього зробити висновок, що оскільки ситуації схожі, то і третій невідомий препарат є сонливістю у першого.

Останній метод — метод супутніх варіацій. Якщо варіація одного явища супроводжує варіацію іншого явища, то ймовірно між ними є причинно-наслідковий зв'язок. Прикладів можна навести багато, наприклад дитині болить живіт кожного разу, коли вона йде у понеділок до школи. Їй не болить живіт в інші дні і така ситуація повторюється декілька місяців. Психолог з'ясував, що у

понеділок у дитини уроки з англійської мови, які їй не подобаються. Таким чином, можемо зробити висновок, що дитина не хоче ходити до школи саме через уроки з англійської.

Індуктивний метод Дж. Мілля є досить важливим для емпіричної науки і використовується у багатьох галузях. Однак він і не оминув критики, хоча сам автор методу вказував на його неідеальність, адже він не може підтверджувати достовірно гіпотези, але сприяє кращому аналізу можливостей.

Висновки.

У цьому підрозділі ми акцентували увагу на навчальних програмах з логіки для університетів, які затверджувалися у Російській імперії. Проаналізувавши декілька програм ми прийшли до висновку, що курс логіки формувався за традиційною схемою німецької традиції, яка існувала уже декілька століть. Окремі пункти у програмах могли змінюватися, але залишалася основа, яка була незмінною. Відтак, йдеться про такі базові питання як визначення логіки, уявлення, поняття, судження, логічні закони, умовивід, дедукція, індукція. Певні положення могли змінюватися або доповнюватися, але розглянуті праці та лекції з логіки свідчать про те, що базових елементів у структурі було дотримано.

Під час аналізу навчальних програм з логіки, було виявлено рекомендовану літературу, яку викладачі пропонували студентам для кращого засвоєння курсу, а також використовували у своїх підручниках або лекціях. Серед них, підручник відомого німецького філософа того часу Х. Зігварта «Логіка». Х. Зігварт був прихильником психологізму у логіці, через що пізніше мав суперечку із Е. Гусерлем, зміст його підручника відповідає навчальним програмам, які панували у Російській імперії, що могло вплинути на такий інтерес до нього з боку викладачів що КДА, що Університету Св. Володимира. Популярним був і підручник шотландського логіка В. Мінто «Дедуктивна та індуктивна логіка» у якому автор пропонує розглядати логіку в історичному контексті і розглянути логіку з практичної точки зору. Такі постулати відрізнялися від того, що пропонував у своєму підручнику Х. Зігварт.

Також у рекомендаціях згадувався підручник ще одного німецького філософа Т. Ліппса «Основи логіки», який вирізняється своєю чіткою структурою. Однак, підручник зазнає критики, адже автор пов'язує логіку із теорією пізнання та філософією, про що сам пише у вступі до свого підручника. Останню працю, яку ми проаналізували і яка є чи не найвідомішою англomовною працею з логіки того часу — «Система логіки силлогістичної та індуктивної» Дж. Мілля. Праця англійського філософа насамперед відома через п'ять індуктивних методів, які є правилами для встановлення причинності: метод узгодження, метод різниці, об'єднаний метод згоди та різниці, метод залишків, метод супутніх варіацій.

Отже, проаналізувавши підручники, які зустрічаються у програмах та рекомендаціях викладачів, можемо стверджувати, що вони відповідали затвердженим програмам у імперії.

3.4. Нові тенденції у логіці XIX століття — початку XX століття і стан логіки в Університеті Св. Володимира

XIX століття для логіки відзначилося значними змінами та досягненнями. У цей період отримало розвиток те, що Г. Ляйбніц проголошував ще у XVII столітті. П. Спейд і Я. Хінтіка описують цю ситуацію так: «Логічні дослідження німецького математика, філософа та дипломата Готфріда Вільгельма Ляйбніца стали одним із найбільших тріумфів і трагедій в історії логіки. У 1680-х роках він створив символічну логіку, яка надзвичайно схожа на систему Джорджа Буля 1847 року, якого вважають засновником математичної або символічної логіки» [159]. Однак, варто зазначити, що ідеї щодо універсальної мови висловлював не тільки Г. Ляйбніц, але й Дж. Далгарно, Ф. Вієт, Р. Декарт, хоч вони більше концентрувалися у сфері математики. Так чи інакше, у XVII столітті ідеї Г. Ляйбніца не набули достатньої популярності, щоб спричинити революцію у логіці.

У той період постали гострі питання, які стосувалися штучної мови та можливості обчислення міркувань. Здебільшого така тенденція проявлялася у тандемі логіки з алгеброю (Й. Ламберт, Г. Плуке, Л. Ейлер) [159]. Таким чином,

складно відповісти на питання чи вплинули саме праці німецького філософа Г. Ляйбніца на британського філософа Дж. Буля.

Важливе питання, яке нас цікавить у контексті дисертаційного дослідження, чи були викладачі логіки в Університеті Св. Володимира ознайомлені із сучасними тенденціями у логіці? Структура навчальних програм з логіки, які ми розглядали вище не містила згадок про символічну логіку. Натомість, перевага надавалася німецькій традиції. Однак, серед праць німецьких філософів ми можемо знайти й англійських мислителів таких як Дж. Міль, праця якого вийшла у 1843, а праця Дж. Буля була опублікованою всього на декілька років пізніше — у 1847 році. Рукописи лекцій викладача КДА, які ми аналізували вище С. Остроумова були прочитані у 1912-1913 роках, де не було згадок про символічну логіку чи її дослідників. Натомість лектор неодноразово згадував Х. Зігварта, І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга.

Однак, ми не можемо стверджувати, що математична логіка зовсім не розглядалася на українських землях, що входили до імперії всередині та наприкінці XIX століття. Українська дослідниця М. Плахтій виділяє серед дослідників математичного напрямку в логіці Г. Веревського, Ф. Козловського, П. Лейкфельда, І. Слешинського, С. Шатуновського. Цікавим є те, що одним з перших, хто писав про математичну логіку на теренах українських земель був студент Університету Св. Володимира Ф. Козловський. Відтак, у 1881 році студент публікує статтю «Символічний аналіз форм і процесів думки», у якій йдеться про вчення Дж. Буля, С. Джевонса, Дж. Дельбьофа [99;124]. У період, коли Ф. Козловський писав свою статтю, логіку могли читати Н. Фаворов (1859-1895) та О. Козлов (1876-1887), які у своїх доробках не мають праць з логіки, які б містили аналіз чи критику математичного підходу у логіці.

Пропонуємо звернути увагу на основні ідеї, які мали місце в логіці у XIX-XX століттях. Двома найважливішими логіками початку XIX століття, які зробили значний внесок у британську логіку, вважають Дж. Буля та А. де Моргана. Також варто згадати й інших дослідників, які здійснювали дослідження у вказаній сфері: Г. Бентам, В. Гамільтон, Р. Вайтлі та інші [159]. Першою працею, яку опублікував

Дж.Буль, була «Математичний аналіз логіки» у 1847 році, наступною – «Дослідження законів мислення» у 1854 році. Ці праці не були перекладені у Російській імперії.

У своїй праці «Математичний аналіз логіки» Дж. Буль зазначає важливість філософії мови у контексті логіки: «Теорія логіки тісно пов'язана з теорією мови. Успішна спроба виразити логічні висловлювання за допомогою символів, закони комбінацій, які б мали ґрунтуватися на законах ментальних процесів, які вони представляють, було б кроком до філософії мови» [148;5]. Важливим є те, що у своїй праці Дж. Буль вводить істину (1) та хибу (0), відтак, кожна формула має свою множину, за межі якої вона не може виходити: «2. Щоб виразити висловлювання, $\text{Не } X \in Y$. Стверджувати, що $\text{не } X \in Y$, те саме, що стверджувати, що немає спільних термінів для класів X та Y . Тепер усі спільні ознаки представлені через x . Отже, твердження, що жоден $\text{не } X \in Y$, представлені рівнянням: $xu = 0$ » [148;21]. Такий вступ до двозначної логіки пропонує Дж. Буль у своїй праці, де висловлювання може набувати тільки двох значень істини або хиби.

У той самий рік (1847) свою працю публікує ще один англійський філософ А. де Морган «Формальна логіка, або числення необхідного та ймовірного висновку» («Formal Logic: or, The Calculus of Inference, Necessary and Probable») [154]. Як стверджують дослідники А. де Морган на відміну від інших сучасників був добре обізнаний у середньовічній теорії логіки та семантики, добре орієнтувався у континентальній філософії, знайомив із вченнями Г. Ляйбніца та іншими [153]. Однак, та символічна система, яку запропонував А. де Морган, є «незграбною і не демонструє такого ж розуміння абстрактних алгебр як у Буля» [159]. Тим не менш, логік запропонував досить сильне поняття «всесвіту дискурсу», яке пізніше у своїх працях будуть використовувати послідовники Дж. Буля. Натомість, якщо ми повернемося до Дж. Буля, то його початковий всесвіт стосувався всіх речей.

У контексті булевої логіки потрібно згадати американського логіка Ч. Пірса, який вдосконалив систему запропоновану Дж. Булем. Ч. Пірс вдосконалив алгебраїчну логіку Дж. Буля, це особливо видно у його ранніх статтях, які публікувалися в американських журналах з 1867 року [159]. Якщо у ранніх своїх

працях Ч. Пірс ще не відходив від концепцій, які запропонували попередники, а також його батько Б. Пірс, який був відомим математиком у Гарварді і дослідив лінійну алгебру, то уже в пізніших своїх працях він більше сконцентрувався на розробці «характерної» мови і розробив складнішу іконічну систему, але його частково спіткала доля Г. Ляйбніца і ця праця вийшла і зазнала популярності вже після смерті Ч. Пірса, у другій половині ХХ століття. Хоча його оминули основні суперечки ХІХ століття, але він сперечався щодо можливості виведення математики з логіки і вважав, що логіка має залишитися розділом математики [159].

Важливий внесок у зміну вектору логіки зробив німецький філософ Г. Фреге. Однією з найвідоміших праць є «Begriffsschrift»¹⁰, яка була написана 1879 році. Одразу на першій сторінці своєї праці німецький логік вказує, що його робота написана під впливом ідей Г. Ляйбніца [158;1]. У своїй роботі Г. Фреге пропонує послідовне і систематичне трактування двозначної логіки. Окрім цього, він пропонує зміни на квантифікаційному рівні, вводить змінні другого порядку та квантифікатор [179;478]. Окрім цього, логік постійно у своїй праці акцентує на важливості правильного та чіткого використання мови: «Begriffsschrift постійно блогає про уточнення лінгвістичного вживання, про розмежування між виразами та тим, до чого ці вирази відносяться» [158;4]. Звертаючись до німецької традиції, варто згадати І. Канта, який приділив багато часу визначенню «begriff» (поняття), і який першим вклав у термін «поняття» філософського значення після логічного сприйняття «поняття» К. Вольфа [37; 283] Г. Фреге часто приписують винайдення квантифікаційної логіки, хоча існували певні суперечки щодо того, що саме було новим у німецького логіка, а що було натхненно роботою сучасників, яких ми згадували вище [153;1].

Також між Г. Фреге та Дж. Булем виникла суперечка, де Г. Фреге критикував булеву логіку. Його реакція була викладена у чотирьох статтях, деякі з них були опубліковані вже після смерті автора. Е. Волкер і Е. Рек, дослідники Г. Фреге,

¹⁰ Назву «Begriffsschrift» складно перекласти. Дослідники пропонують варіанти: «концептуальний сценарій», «ідеографія» та інші. Але ми будемо використовувати оригінал німецької назви [37].

ззначають таке про цю критику: «Як стає очевидним з цих статей, і Фреге, і Буль звертаються до Ляйбніца як до попередника та джерела впливу, зокрема до понять Ляйбніца «*calculus ratiocinator*» і «*lingua characteristica*». Однак ці дві логіки розуміють ці поняття по-різному» [179;484]. Таким чином, критикуючи Дж. Буля, Г. Фреге спирається на власне трактування, яке є відмінним від того, яке у своїх працях пропонує англійський філософ. Скарга німецького філософа полягає у тому, що підхід запропонований Дж. Булем не виходить за рамки обчислення. І хоч обчислення та формалізація є важливими і для Г. Фреге, як ми бачимо у його центральній праці, але він вважає, що для логіки є не тільки це, а важливо звертатися і до змісту. У підході Дж. Буля недостатньо мови і забагато техніки, на думку Г. Фреге.

Ще однією важливою працею на зламі століть стала «*Principia Mathematica*» («Початки математики») [175] написана Б. Расселом та А. Вайтхедом з 1910 року по 1913 рік. Однією з цілей цієї праці було показати, що логіка є фундаментом математики, а базові концепти і моделі міркування, які використовуються у математиці, можна визначити логічними термінами [159]. Важливим є також, що Б. Рассел та А. Вайтхед вийшли за межі арифметики у той час, коли математика зазнавала значної арифметизації.

Б. Рассел відомий також через «парадокс Рассела», який виник при критиці системи Г. Фреге, де було знайдено суперечність: «Рассел зазначив, що припущення Фреге передбачають існування множини всіх множин, які не є членами самих себе (S). Якщо множина є членом S, то вона ним не є, а якщо вона не є членом S, то вона ним є. Щоб уникнути суперечностей такого виду, Рассел запровадив поняття «логічного типу» [logical type]. Основна ідея полягає в тому, що множина S певного логічного типу T може містити як члени лише частини типу нижчого за T» [159]. Ця ідея пізніше буде відома як проста теорія типів. Сам Б. Рассел описував свою філософію як «логічний атомізм». Логічний атомізм пізніше мав значний вплив на аналітичну філософію і по суті проклав дорогу для майбутніх досліджень у цій галузі.

Дослідник історії логіки В. Пекхауз пропонує розглядати такі питання у контексті логіки ХІХ ст: «Які були причини відсутності інтересу до формальної логіки? Які були причини інтересу математиків до логіки? Що означає «реформа» логіки у ХІХ ст? Чи розглядалася математична логіка як мистецтво, чи як наука, чи взагалі щось інше?» [170;2]. На деякі з цих питань ми уже частково відповіли, але які відповіді пропонує науковець? Щодо нестачі інтересу у філософів до формальної логіки, то автор розділяє відповідь між Німеччиною та великою Британією. На його думку, у Німеччині це частково вплив філософії І. Канта та проголошень того, що формальна логіка уже завершена. Відтак, передусім поставили питання, які спиралися на практичне застосування логіки, а не теоретичне доведення. Щодо Великої Британії, то до того часу там не існувало яскравої логічної традиції, тому новим системам, які були тісно пов'язаними із формальною логікою, було складно зачепитися [170;11].

Інтерес математиків до логіки, на думку В. Пекхауза, з одного боку зумовлювався тим, що на ХІХ століття припадає активний розвиток логіки, а з іншого боку — деякі фундаментальні проблеми у математиці змусили математиків дивитися на логічне підґрунтя предмету [170;11]. Відповідаючи на наступне питання дослідник продовжує попереднє, де стверджує, що: «У Німеччині у другій половині ХІХ століття реформа логіки означала подолання гегелівського ототожнення логіки та метафізики. У Великій Британії це означало розширення сфери застосування силогізму або розробку філософії науки» [170;11]. Також важливим є той момент, що розробкою математичної логіки займалися здебільшого математики, які прагнули отримати новий інструментарій для самої математики. Натомість філософи не завжди були зацікавлені у логіці як інструменті, особливо для обчислення математичних задач. Щодо останнього питання, то логіка розглядалася спочатку переважно як мистецтво, на думку В. Пекхауза, науковий аспект зростав повільно, а утвердилася нова логіка як академічний предмет лише на початку ХХ століття [170;11].

Отже, можемо зробити такі висновки. У ХІХ столітті почала формуватися сучасна класична логіка, яка орієнтується на математичний аналіз. Перші розробки

ми знаходимо ще у працях Г. Ляйбніца, який випереджав свій час, пропонуючи ідеї формальних мови.

Під час формування нового підходу у логіці, який деякі дослідники називають «реформою логіки» [170] або «революцією» логіки [159], викладачі Університету Св. Володимира не зверталися до нових досліджень. Ми не можемо стверджувати, що вони не були знайомі із працями Дж. Буля чи Г. Фреге, адже, як ми бачимо у випадку із Ф. Козловським, студенти мали доступ до цих праць. Також варто зазначити, що розглянута у попередньому пункті праця англійського логіка Дж. Міля «Система логіки силогістичної та індуктивної», яка активно згадувалася викладачами, була написана у 1843 році. А праця іншого англійського філософа Дж. Буля «Математичний аналіз логіки», всього на декілька років пізніше — у 1847 році. Якщо ми скажемо, що викладачі університету Св. Володимира надавали перевагу німецьким дослідникам, яких набагато більше у списках літератури з більшості предметів, то варто згадати німецького логіка Г. Фреге, який теж не згадувався у контексті логіки.

Таким чином, можемо зробити два припущення. З одного боку, викладачі логіки в Університеті Св. Володимира¹¹ читали курси згідно із запропонованими програмами, які використовувалися в усій імперії, і не відходили від прописаного, класичного зразку. З іншого боку, вони могли надавати перевагу гегелівській системі логіки, яка утвердилася ще на початку створення КДА і продовжувала активно поширюватися на заході, принаймні до середини XIX століття. Нові ідеї потребували більше часу та осмислення, а також зводили логіку до математики, що могло не відповідати інтересам викладачів, які радше об'єднували логіку із гносеологією та психологією.

Варто зауважити, що логіка та філософія проходили турбулентні періоди у другій половині XIX століття в Російській імперії, що також могло відштовхувати

¹¹ А також у КДА, адже у лекціях, які ми знайшли в архівах до 1917 року, також не згадується про дослідження Дж. Буля, Г. Фреге чи Б. Рассела. Хоча варто зазначити, що є лекції І. Скворцова, які присвячені математиці. У даній роботі ми не аналізували їх, тому не можемо стверджувати щодо відсутності зв'язків з логікою.

від нових ідей. Оскільки у 1850 році¹² логіку починають викладати богослови, у випадку з Університетом Св. Володимира — це І. Скворцов, який зосереджувався на теологічних питаннях і, пізніше, організаційних, після повернення філософів до викладання логіки потрібний був час на адаптацію, який не передбачав ознайомлення із новими віяннями.

Окрім цього, деякі викладачі логіки, які вже прийшли до університету після заборони на викладання логіки, цікавилися більше іншими галузями. Відтак, Г. Челпанов надавав перевагу психології, В. Зеньковський більше захоплювався ідеями Е. Гусерля, а П. Тихомирова цікавили питання пов'язані із філософією та історією філософії. Таким чином, можливості для дослідження революційних ідей у логіці не було.

Однак, варто згадати відому працю філософа М. Грота «До питання про реформу логіки», яка була його докторською дисертацією. М. Грот навчався у Санкт-Петербурзькому університеті з 1871 року по 1875 рік. З 1876 року переїхав до Ніжина, де посідав кафедру філософії у Історико-філологічному інституті князя Безбородька [136; 46]. Там він викладав психологію, логіку та історію філософії. Починаючи з вересня 1881 року він перебував у науковому відрядженні в Тюбінгені, про що філософ писав у вступі своєї дисертації, зазначаючи, що половина праці була написана закордоном [27; XVIII]. Через це М. Грот висловлює подяку професорам університету, які допомагали з пошуком праць, а особливо дякує професору Х. Зігварту, якого ми уже неодноразово згадували. Повернувшись із свого відрядження, у 1883 році М. Грот захищає дисертацію в Університеті Св. Володимира «До питань про реформу логіки» [136; 47].

Про яку реформу у логіці йдеться у праці М. Грота? Для філософа є важливим підкреслити, що логіка змінює свій вектор і таким чином ми отримуємо нову логіку: «Нова логіка має бути наукою про пізнавальну діяльність у всьому її об'ємі, у всіх її моментах і у всіх її фазах розвитку» [27; 348]. На думку філософа, логіка має досліджувати три основні аспекти: 1) периферичні процеси отримання

¹² А це тільки три роки після виходу «Математичних досліджень» Дж. Буля.

пізнавального матеріалу; 2) ментальні процеси перероблення цього матеріалу; 3) другорядні периферичні процеси його зовнішнього вираження і закріплення за допомогою мови [27; 348].

Перед тим, як запропонувати своє бачення змін у логіці і того, якою має бути нова логіка, М. Грот пропонує детально проаналізувати розвиток логічної думки. Таким чином, він стверджує, що логіка проходить три етапи розвитку, які проявляються запереченням, критикою і творчістю [27; IX]. На етапі заперечення дослідники усвідомлюють неспроможність старих логічних доктрин, які виникли при вивченні логіки ще в університеті. Тут автор ставить під сумнів теми, які викликали найбільше суперечок: вчення про закони мислення, вчення про помилки розуму, вчення про поняття, судження та умовиводи [27; X]. Таким чином, реакцією на сумніви та незгоду виникла критика попередників. Але і у критиці були проблеми, адже виникали нові теорії, які вважалися більш правильними і почали формувати нові логічні доктрини, з якими М. Грот не погоджується цілком. Такі доктрини, вважає філософ, виникли через потребу формування лекцій для викладання, які потребували систематичного підходу. М. Грот пише про ситуацію, яку він спостерігав у Ніжинському інституті щодо цього: «З 77-го і по 81 роки автор декілька разів читав курс логіки студентам ніжинського історико-філологічного інституту і з кожним роком елементи історичної критики, яка була направлена проти старих вчень, залишали все більше і більше місця, його побудовам» [27; XI]. Така ситуація привела до того, що відповідаючи на критику, автор розробив психологічні питання і теми, які додав у курс психології.

Цікавими є розмірковування філософа щодо сучасного стану логіки. Але для аналізу сьогодення автор пропонує звернутися до історії хоч і стверджує, що ми не можемо повноцінно дослідити історію логіки [27; 1]. Причина у тому, що автор не може визначити логіку як науку і, оскільки вона стоїть на такому ненадійному фундаменті, нам складно говорити про історичний розвиток науки, коли питання науки є невирішеним. Але, М. Грот не заперечує того факту, що література з логіки нараховує тисячоліття. І у своїй роботі він наводить досить великий та детальний список праць з кожного періоду розвитку логіки.

При аналізі значного пласту літератури з логіки, М. Грот приходять до того, що головна особливість логіки у тому, що чим більше вона розвивалася, тим більше нашаровувань різних систем зазнавала. Також це зумовлено тим, що логіка завжди знаходилася у певній залежності від філософії і намагалася постійно задовільнити її, що супроводжувало зміни та підлаштування [27; 5-6].

Важливо, що у контексті сучасної логіки автор побіжно згадує про математичний підхід у логіці. Перед тим він приділяє багато часу вченням Дж. Мілля, Х. Зігварта та В. Вундта, що не є дивним, адже повертаючись до аналізу навчальних програм з логіки та підручників, які використовувалися, ці автори згадувалися найчастіше. Повертаючись до математичної логіки, то М. Грот згадує і Дж. Буля, і В. Джевонса¹³, Ч. Пірса, Дж. Венна [27; 17].

Цікавим є те, що М. Грот, ознайомлений із науковими працями прихильників математичного підходу в Англії, але філософ критикує такий напрямок: «На жаль, симпатии цього останнього напрямку [математичного], скоріш за все виправдовуються його ... кличкою, аніж внутрішнім змістом, адже його представники намагаються залити «нове вино у старі міхи», тобто прикласти новий метод аналізу до старих метафізичних понять» [27; 17]. На противагу, філософ іншої думки про математичний підхід у німецькій традиції. У цьому контексті він згадує німецького філософа Г. Лотце, однак, варто зауважити, що згаданий філософ, передусім відомий у контексті гносеології та феноменології, ніж, безпосередньо, логіки. Але М. Грот, продовжує, стверджуючи, що ця нова математична логіка, яку пропонує німецька традиція є переродженням схоластики і вона не є наукою [27;17]. На цьому М. Грот завершує свій аналіз математичної логіки, який зводиться до критики та спрощення. Цим філософ хотів показати, що сучасна логіка опинилася у заручниках нових систем, які розвиваються і зростають з великою швидкістю.

Опираючись на такі дані автор робить такий висновок про долю логіки: 1) розбіжності та спори не зменшуються, а збільшуються; 2) розвиток логіки полягає

¹³ Його М. Грот згадує найбільше. Також варто зазначити, що серед прихильників математичного підходу, праця В. Джевонса була єдиною, яку переклали в імперії.

тільки у тому, що змінюється «центр тяжіння» переходом на практичні задачі з теоретичних [27;18]. Відтак, сучасний стан логіки під впливом таких змін, зумовлюється неуспішними реформами з однієї сторони і нехтування практичними задачами на користь перебудування теоретичного з іншої сторони [27;18]. Це є основні проблеми з якими стикається сучасна логіка.

Однак, сам автор не вважає, що віднайдення практичних задач сприяє розвитку логіки як науки. У цьому може й полягати критика нового математичного підходу, який якраз прагне вивести логіку із суто теоретичної бази. Головна думка автора полягає у тому, що потрібно усунути усі практичні тенденції із логіки: «Але цього мало, якщо вважати логіку «наукою», то не тільки тимчасово, але назавжди ці тенденції потрібно буде визнати чужими їй. Справа в тому, що поняття «науки практичної» заключає у собі внутрішнє протиріччя» [27;26]. Це стосується усіх наук у трактуванні М. Грота, адже він стверджує, що науки «не можуть і не повинні мати практичних цілей, або вони цілком хибно розуміють свої задачі» [27; 28]. У інших випадках, коли цього не відбувається, ми маємо справу із мистецтвом. М. Грот відносить логіку до науки про пізнання, з якої потрібно забрати будь-які практичні підходи. Однак, практичні задачі мають бути представлені «особливою теорією мистецтва пізнання» [27; 33], яку автор пропонує називати «методикою» або «методологією».

Висновки, які робить автор у своєму дисертаційному дослідженні щодо нової логіки і її задач, можна розглянути у таких десяти пунктах:

- 1) усі розумові процеси зводяться до певних видів руху. Ці рухи є асоціативними і поділяються на різні класи;
- 2) усі ці рухи є доповненнями і різновидами одного основного руху, який поділяється на екстенсивні та інтенсивні;
- 3) окрім двох попередніх є ще третій напрямок, третій вимір — «субстенсивний»;
- 4) розрізнити ступінь субстенсивності процесів і явищ можна через свідомості та складності;

5) розумова діяльність має чотири ступені розвитку: несвідому, свідому, довільну, методичну;

6) розрізнення цих ступенів розвитку розуму проявляється у характері процесів та явищ;

7) справжньою причиною росту ступеня складності і свідомості розумових процесів є зростання внутрішньої «центрального або інтелектуального сприйняття організму»;

8) розумові процеси передусім несвідомі. Відтак, розумова діяльність є несвідомою;

9) окрім головних ступенів розвитку розумової діяльності є другорядні;

10) загальний характер окремих (другорядних) процесів залишається однаковим [27;252-258]. Усі ступені розвитку розумової діяльності М. Грот пропонує розглядати таблицями, які наводить у своїй праці.

Спираючись на висновки, М. Грот пропонує розглядати нову логіку, як ми уже зазначали, через призму аналізів пізнавальних процесів. А практичні задачі залишити за методологією. Така реформа логіки повертає нас психологізму, який філософ активно підтримує. Українська дослідниця М. Плахтій аналізуючи працю «До питань про реформу логіки» зазначає: «Роботу ученого більшою мірою потрібно вважати такою, що стосується психології, тобто використовуючи надбання нової науки психології, він намагається переглянути основи усього існування логічного вчення» [99; 145].

Підсумовуючи, варто зазначити, що М. Грот був добре знайомий із логічними тенденціями, які активно розвивалися у другій половині XIX століття. Але філософ не вважає їх значущими і піддає критиці, адже вбачає у математичній логіці передусім математику, яка використовує логічний інструментарій для розв'язання математичних задач. М. Грота можна віднести до прихильників психологізму у логіці, адже філософ вказує на зв'язок двох дисциплін і залучає до тлумачення логіки психологічні поняття та інструменти.

З огляду на матеріали проаналізовані у цьому та попередніх пунктах, можемо зробити висновок, що філософи, які були дотичні до логіки в Університеті Св.

Володимира та КДА, насамперед спиралися на німецьку традицію, яка утвердилася ще у минулих століттях. Логіка тісно перепліталася із метафізикою та психологією, а нові течії потребують часу для утвердження. Для кращого прикладу пропонуємо розглянути декілька підручників з логіки, які були видані у Російській імперії у період другої половини XIX століття та початку XX століття.

У 1847 році вийшов підручник «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництво для першопочаткового викладання логіки» Й. Міхневича, який працював на кафедрі філософії у Рішельєвському університеті в Одесі. Підручник складається з двох частин. У першій частині йдеться про склад і створення думок; прийоми мисленнєвої діяльності; поняття; судження; вивід. Друга частина містить інформацію про образи поєднання думок; способи поєднання думок; форми думок, які поєднують думки в одне ціле [81;111-116]. Детальний аналіз підручника ми проводили у пункті «2.1. Основні аспекти освіти у КДА». У контексті питання про зміни у логіці важливим для нас є те, що у підручнику Й. Міхневича ми віднаходимо елементи психології. Автор стверджує, що мислить у нас душа: «Душа є самостійною силою, яка живе у нашому тілі, яку по причині своєї духовності, ми не можемо побачити...» [81;4]. Однак, варто зазначити, що на час публікування підручника Й. Міхневича праця Дж. Буля тільки виходила у Англії.

У 1882 році у Санкт-Петербурзі виходить «Підручник логіки» М. Владислав'єва. Зміст підручника схожий на навчальні програми з логіки. Відтак, основні теми, які розкриваються: визначення логіки; закони мислення; уявлення та поняття; судження; умовивід; індукція; дедукція [14.I-II]. Окремо у розділі «Короткі замітки» у підручнику піднімаються теми, які радше пов'язані із психологією і торкаються проблем душі. Автор пише про важливість вивчення душевного життя, окремо розмірковує про фантазії, збудження, бажання, свідомість і самосвідомість. Таким чином, у підручнику з логіки ми маємо окремий розділ, який радше можна віднести до психології. Визначаючи логіку, автор зазначає, що це є «наука про прийоми мислення» [14;1], а мислення є діяльністю душевною. Визначення інших категорій трактуються також через психологічний

інструментарій, а виклад матеріалу короткий, тезовий і зорієнтований на викладання студентам.

Наступний підручник, який ми пропонуємо розглянути, це «Підручник з логіки із детальними інструкціями на історію і сучасний стан цієї науки у Росії та інших країнах» М. Троїцького виданий у 1888 році у Москві. М. Троїцький був студентом у КДА, де слухав лекції з психології П. Юркевича, певний час там і викладав, а у 1861 році переїздить до Санкт-Петербургу. Підручник складається з чотирьох розділів: класифікація науки; визначення філософії і його [визначення] історія; логіка геометрії; логіка психології [134]. Ще у вступі М. Троїцький вказує, що логіка є наукою про дух, що знову відсилає нас до тісного зв'язку логіки та психології, який у той час був доволі поширеним.

Логіку та філософію автор відносить до наук, визначаючи науку таким чином: «Наукою у строгому сенсі називається сукупність учень, які містять загальні істини, які викладаються у такому порядку, який визначається близькістю їхньої схожості і взаємної залежності, і які супроводжуються розкриттям тих прийомів, якими послуговується їхня достовірність» [134;1]. Таким чином, наука відрізняється від поезії, літератури та інших галузей, які перераховує автор. Натомість логіка входить до числа наук разом із математикою, механікою, хімією, біологією і психологією [134;4].

У своєму підручнику М. Троїцький пропонує таблиці, які поділяють науки та філософію. Науки поділяються на практичні та теоретичні, а філософія на першу, філософію природи та філософію людини [134;7-13]. Автору підручника було важливо показати класифікацію науки, що є допоміжним при дослідженні логіки, на його думку. Повертаючись до логіки, дедуктивний метод філософ відносить до «логіки геометрії», де розділяє його на аналіз та синтез [134; 51], але цей поділ є не зовсім зрозумілим, оскільки сам автор стверджує, що між ними немає різниці. Що аналіз, що синтез є дедукцією, у своїх поглядах автор опирається на вчення французького математика Ж.-М. Дюгамеля, праця якого була перекладена в імперії.

Інший розділ у праці присвячений «логіці психології», де безпосередньо

йдеться про вчення щодо свідомості. М. Троїцький розділяє психологію на фізичну та моральну [134; 76], а предметом психології є психічні факти. У цьому розділі йдеться виключно про психологію та її методи аналізу свідомості та душі людини. Коротко аналізуючи вміст підручника та основні проблеми, які розкриває автор, можна сказати, що це є посібник із класифікації наук з окремими розділами про логіку через призму поглядів Ж.-М. Дюгамеля і психологією.

Того самого року, 1888, у Москві виходить п'яте видання, ще одного підручника, який зорієнтований на студентів гімназії. Автором є Н. Баталін, а назва підручника — «Елементарний курс логіки, для застосування при викладанні теорії словесності з приєднанням коротких психологічних відомостей». Одразу варто зауважити, що підручник написаний для гімназій і є коротким, стислим викладом основних логічних питань, які розглядалися у другій половині XIX століття з урахуванням слідування чітким програмам та вимогам. Відтак, визначення логіки майже повторюється із визначенням з підручника М. Троїцького, де логіка є наукою про закони мислення [7;1]. Далі бачимо декілька параграфів, які піднімають питання мислення. Одразу за цим йдеться про три закони мислення, що по суті повторює структуру двох попередніх підручників [7; 3]. Щодо поняття, то Н. Баталін вказує, що вони формуються через порівняння і відволікання [7; 5-6]. Окремо є параграфи і про судження, де автор також пише про джерела суджень, формування суджень та види суджень. Параграфи невеликі, на декілька речень, де стисло викладається матеріал, а у кінці пропонуються питання на перевірку. Підручник Н. Баталіна, який вп'яте вийшов у 1888 році відрізняється від попередніх більш стислим і загальним викладом.

Наступною пропонуємо оглянути збірку лекцій Г. Струве «Лекції з логіки, прочитані професором Г. Струве у 1892/3 академічному році». Г. Струве – доктор філософії у Єнському та Московському університетах, а також ординарний професор Варшавського університету [99; 33]. У вступі філософ наводить питання, які важливо розглянути передусім: предмет логіки і її визначення; значення логіки; відношення логіки до інших наук; огляд історії та літератури логіки; розрізнення логіки [114; 1].

На думку Г. Струве, логіка відноситься до точності, ясності і правильності мислення, а те, що не має правильності і точності, є нелогічним [114; 2]. Відтак, на думку Г. Струве логіка є наукою про правильне мислення. Схоже твердження ми зустрічали в усіх попередніх підручниках. Але професор дещо відходить від попереднього стилю і додає історичний контекст. Він наводить приклади, як логіку називали у свій час Платон (діалектика), Аристотель (аналітика), Цицерон (логіка) [114; 4]. Повертаючись до мислення, то автор вказує на два обов'язкові його начала — суб'єкт, який мислить та об'єкт, який мислимо.

Окрім цього, Г. Струве вказує, що логіка неможлива без пізнання: «Логіка як наука про правильне мислення, відповідно є і наукою про правильне пізнання; тому вона має займатися процесами розуміння, пізнання предмета. Пізнання формує теоретичну і практичну потребу розуму» [114; 11]. Таким чином, ми бачимо нахил у теорію пізнання, гносеологію, який не так часто зустрічався у підручниках, які були проаналізовані вище, однак часто прослідковувався у викладачів Університету Св. Володимира та КДА. Г. Струве пропонує визначати предмет логіки безпосередньо через теорію пізнання [114; 11], пояснюючи це зв'язком пізнання та розумового життя людини.

Таким чином, логіка, для Г. Струве, є теорією, наукою пізнання: «Вона розглядає усі умови, усі причини, усі розумові закони, від яких залежить ясність і точність розуміння [усвідослення] світу і його проявів» [114; 14]. Однак, автор виділяє окремо формальну логіку, яка займається більш точними задачами, «формальними началами» [114;15]. Тому, варто розрізняти формальну логіку і логіку як теорію пізнання. У контексті формальної логіки філософ наводить вчення В. Вундта, якого часто згадували у своїх лекціях та працях викладачі Університету Св. Володимира, а також який зустрічається у списку рекомендованої літератури у програмах. Розділення цих двох логік автор трактує таким чином: «Формальна логіка вказує на те, що правильність мислення може існувати незалежно від пізнання предмету, що одна правильність мислення недостатня для безсумнівного розуміння речей» [114; 17]. Але формальної правильності мислення недостатньо,

важливо також, щоб для пізнання предмета твердження бралися із світу об'єктивного, – автор розділяє ці моменти.

Щодо значення логіки, то воно полягає у пізнанні [114; 21]. Окрім цього, Г. Струве використовує пояснення позитивіста О. Конта у контексті пізнання та основних засад логіки. Цікавим є тлумачення філософа щодо зв'язку логіки з іншими науками. Спочатку автор аналізує відношення логіки до філософії. Оскільки логіка «складає необхідну умову розвитку взагалі», то вона є фундаментом і основою будь-якої науки [114; 30]. Відтак, логіка виступає необхідним фундаментом і для філософського пізнання речей. Окремо Г. Струве розглядає зв'язок між логікою та психологією, вказуючи, що на відміну від багатьох дослідників, які вважають, що логіка є частиною психології, він притримується іншої думки, де логіка і психологія є різними. Різниця полягає у різних тенденціях та меті цих наук: «Психологія розглядає мислення із загальної точки зору, як душевні явища загалом, інакше кажучи, вона має на увазі природний процес розумового розвитку; логіка розглядає ті самі процеси мислення з особливої точки зору: вона вивчає мислення як засіб знання істини предметів» [114; 34]. Але, логіка, на думку Г. Струве, має завжди користуватися результатами психологічних досліджень.

Уже у новому столітті, 1909 року виходить в Харкові «Підручник з логіки» І. Продана. Філософ народився 1854 року на Буковині, яка входила до Австро-Угорської імперії, закінчив гімназію у Чернівцях, після чого навчався у Віденському університеті, де філософію викладав відомий австрійський філософ Ф. Brentano. Пізніше, після викладання у Ризі, у 1906 році захистив дисертацію в Університеті Св. Володимира, рецензентами були Г. Челпанов та О. Гіляров. Після захисту дисертації, у 1906 році посідає місце на кафедрі філософії у Харківському університеті, де серед курсів є логіка.

Як зазначає філософ у вступі свого підручника, увесь матеріал погоджений з програмою міністерства народної освіти і призначений для студентів та самоосвіти [104; II]. Окрім цього І. Продан пояснює, що у підручнику з логіки не варто відступати від традиції: «Справа в тому, що логіка твердо встановилася як

наука, ще за часів Аристотеля: вона має загальноприйнятну термінологію, якщо не брати до уваги деякі вийнятки; її норми та правила беззаперечні...» [104; III]. Також філософ додає, що є низка підручників, перекладених праць та викладачів, які полегшили завдання із формуванням підручника. Однак це радше вказує на міцний зв'язок автора із традицією, яку ми бачили у попередніх проаналізованих підручниках.

Підручник професора складається із двох частин. Перша частина — це формальна логіка, де йдеться: про логіку загалом; поняття; судження, закони мислення; прості умовиводи; складні умовиводи та індукція. Друга частина пов'язана із методологією і ділиться на три частини: систематика; критика; евристика. Перша частина підручника містить базові теми, які наявні у більшості підручників, які ми розглянули, що не можемо сказати про другу частину, яка відрізняється. Хоч М. Грот і піднімав тему важливості методології, але І. Продан структурував її у своєму підручнику.

Логіку філософ визначає як «науку, яка викладає правила мислення, дотримання яких необхідне для досягнення істини і для споглядання науки» [104; 1]. Відтак, предметом логіки є мислення людини, адже воно прагне істинного пізнання усього сущого. Окрім цього, І. Продан пропонує також визначення істини, де істина є думкою, яка відповідає дійсності [104; 2]. Істини у свою чергу поділяються на фактичні та формальні, автор приділяє розрізненню істини багато часу. Що стосується зв'язку із психологією, то І. Продан підтримує тут позицію, яку ми бачили у Г. Струве, щодо розділення логіки та психології. На думку автора відмінність психології та логіки є значною: «Психологія розглядає мислення таким, яким воно буває в дійсності, тобто в душі певного мислячого суб'єкту, у певний час, при певних обставинах. Логіка натомість вчить, яким має бути мислення у всіх людей, у всі часи, при будь-яких обставинах, щоб воно було істинним: логіка встановлює норми, або правила мислення, які мають дотримуватися для того, щоб була досягнута істина» [104; 6]. Таким чином, І. Продан висловлює думку про те, що логіка є нормативною наукою, а психологія виступає наукою фактів.

Цікавим є параграф, який автор присвятив напрямкам у логіці. Розпочинається історія логіки з формальної логіки, до якої автор зараховує і методологію. Формальній логіці протистоїть метафізична логіка (теорія пізнання). Щодо персоналій, то автор не згадує багато дослідників, а пише про Сократа, Платона, Аристотеля, Ф. Бейкона, Дж. Мілля [104; 8-10]. Про математичний напрям у логіці філософ не згадує.

Зупинимося ще на визначеннях поняття та судження. Поняття за І. Проданом має мислитися всіма однаково [104; 20]. Таким чином, всі і завжди мають мислити однаково при певних словах, знаках і символах. Поняття має певні ознаки, за якими ми можемо їх виокремлювати і мислити. Щодо судження, то воно є творчим актом суб'єкта, який мислить і у якому «свідомо встановлюються або відкидаються певні відношення між двома актами свідомості або між двома предметами пізнання» [104; 40].

І. Продан запропонував підручник з логіки, який чітко відповідав навчальним програмам з логіки, про що він сам пише. Важливим є те, що філософ не зводить логіку до теорії пізнання або психології. Однак, не згадує сучасні напрямки у логіці, які він мав застати ще у Віденському університеті. Це може бути зумовлено і тим, що у автора не було на меті проголошувати нові реформи у логіці, адже логіка не була основною темою дослідження філософа, а розглядалася радше як навчальна дисципліна. Проте, не зважаючи на це, І. Продан зміг запропонувати студентам і не тільки добре структурований і чітко написаний підручник.

Останній підручник, який пропонуємо розглянути — «Логіка, як частина теорії пізнання», написаний професором Санкт-Петербурзького університету А. Введенським у 1910 році¹⁴. Питання та проблеми, які розглядаються у праці: завдання логіки і її відношення до психології; значення логіки і філософія; судження і речення, поняття і терміни; видозмінення понять та суджень; важливість загальних суджень; основні методи перевірки суджень; умовиводи; силлогізми; логічні закони мислення; гносеологічні слідування із логічних законів

¹⁴ У дисертаційному дослідженні ми розглядаємо друге, доповнене видання за 1912 рік.

мислення; індукція та дедукація; доповнення до кантівської гносеології; методи установки даних досвіду.

Логіку А. Введенський вважає наукою про правильне мислення, а правильним мисленням є природне, яке розширює наше знання [12;1]. Відтак, задача логіки полягає у віднаходженні правил, які б формували правильне мислення. Щодо зв'язку з психологією, то філософ розділяє дві науки: «Хоч логіка вивчає мислення, не варто думати ані те, що вона складає психологію мислення, ані те, що вона ґрунтується на психології» [12; 4]. Логіка є самостійною наукою відносно психології, на думку А. Введенського. Різниця між ними полягає в тому, що психологія вивчає мислення не оцінюючи його, а як сам факт мислення, натомість логіка розглядає мислення тільки з оціночної точки зору і не цікавиться його психологічним, змістовним наповненням та вивченням [12; 6].

Розрізненню логіки та психології автор приділяє багато часу, показуючи неможливість їхнього ототожнення. Однак, така схожість у логіки проявляється із теорією пізнання: «Отже, теорія пізнання повинна раніше всього в'яснити умови правильного мислення, а це означає, що вона передусім має бути логікою, таким чином логіка являє собою частину теорії пізнання...» [12; 39]. А. Введенський також зазначає, що саме через те, що логіка є частиною теорії пізнання, її часто характеризують як філософську пропедевтику. Аналізуючи працю А. Введенського Н. Лоській акцентує на тому, що ця праця є однією з гілок кантіанства [70;1]. Це зумовлено поступовим викладом думок і основними ідеями, які висвітлює А. Введенський щодо апіорних суджень.

Висновки.

У цьому підрозділі для нас було важливо звернути увагу на розвиток логіки у світі у XIX столітті — на початку XX століття. Таке мета зумовлена тим, щоб порівняти процеси у логіці, які відбувалися у світі та в Університеті Св. Володимира. Таким чином, було встановлено, що період XIX століття був насичений змінами у сфері логіки, адже почався новий період, який пізніше назвуть сучасною класичною логікою. Математики та філософи гостро ставили питання, які стосувалися штучної мови та можливості обчислення міркувань. Відтак,

відбулася реформа у логіці, яка отримала назву «математичної логіки». Однак, вона не зачепила викладачів Університету Св. Володимира. Хоч в імперії і були дослідники, які зверталися до аналізу нового напрямку: Г. Веревський, Ф. Козловський, П. Лейкфельд, І. Слешинський, С. Шатуновський. Серед них можна окремо виділити Ф. Козловського, який навчався на філософському факультеті в Університеті Св. Володимира.

Серед основних праць у підході математичної логіки ми виділили та проаналізували такі дослідження: «Математичний аналіз логіки» Дж. Буля, «Begriffsschrift» Г. Фреге, «Principia Mathematica» Б. Рассела та А. Вайтхеда. Основними принципами нової класичної логіки є принцип двозначності, принцип екстенсійності, принцип дескрептивності і принцип екзистенційності.

Другим завданням у цьому підрозділі для нас було розглянути інші підручники та праці з логіки, які були видані в Російській імперії у різний час. У контексті цього аналізу згадується дисертаційна робота М. Грота «До питання про реформу логіки», де автор пропонує змінити вектор розгляду логіки. М. Грот коротко згадує також про новий підхід, який сформувався у логіці — математичний підхід. Однак, філософ критикує його, називаючи старими метафізичними поняттями у новій обгортці. Інші підручники та праці, які ми розглянули мало чим відрізняються від тих підручників, які були розглянуті нами у попередньому підрозділі, серед них: «Підручник логіки» М. Владислав'єва, «Підручник з логіки із детальними інструкціями на історію і сучасний стан цієї науки у Росії та інших країнах» М. Троїцького, «Елементарний курс логіки, для застосування при викладанні теорії словесності з приєднанням коротких психологічних відомостей» Н. Баталін, «Лекції з логіки, прочитані професором Г. Струве у 1892/3 академічному році» Г. Струве, «Підручник з логіки» І. Продана, «Логіка, як частина теорії пізнання» у А. Введенського.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертаційного дослідження ми охопили декілька тем для аналізу. Передусім ми звернули увагу на основні напрями розвитку логіки у КДА.

Це було зумовлено тим, що більшість викладачів філософського факультету у перші роки функціонування Університету Св. Володимира були вихідцями саме із КДА. Наступним кроком було створення списку викладачів логіки в Університеті Св. Володимира у хронологічному порядку, які викладали з початку створення Університету з 1834 року до 1917 року. Після списку викладачів, ми звернулися до навчальних програм з логіки, за якими викладали в Університеті Св. Володимира, а також навели приклади рекомендованої літератури з логіки, яка використовувалася студентами та викладачами. Останнім кроком було проаналізувати стан науки логіки у світі, де ми зупинилися на аналізі нового підходу — математичного. Це зумовлено тим, що ми змогли побачити чи перетиналися інтереси логіків Університету Св. Володимира із тогочасними тенденціями, які панували у логіці. Відтак, зроблено висновок, що викладачі могли бути ознайомленими із сучасним станом справ, але математичний підхід ними не використовувався. Такі висновки робимо на підставі тих матеріалів, які сьогодні нам доступні. Пропонуємо детальніше розглянути висновки, які зроблено у кожному підрозділі.

У першому підрозділі було розглянуто лекції та праці викладачів КДА: В. Карпова, Й. Міхневича, П. Юркевича, П. Ліницького, С. Остроумова. У їхніх працях прослідковується акцент на гносеологічній та теологічній проблематиках. Окремо варто виділити зв'язок логіки та психології, відтак, В. Карпов вважав, що зв'язок логіки із психологією є необхідним, ба більше, викладач відстоював позиції психологізму у філософії та стверджував, що фундаментом філософії можна вважати психологію. Інший викладач КДА П. Юркевич не наполягав на зв'язку логіки та психології, хоч психологія входила до сфери інтересів філософа. Також у роботі були проаналізовані конспекти лекцій з логіки П. Ліницького, які зробив його студент П. Кудрявцев, де автор висловлює думки про те, що джерелом логіки є філософські системи. Окрім цього, відбувається протистояння ідеалістичної та сенсуалістичної логіки, де автор надає перевагу другій. Останніми були розглянуті лекції С. Остроумова, де викладач зробив основний акцент на розкриття історії логіки.

У другому підрозділі було запропоновано список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира з хронологічними межами їхнього викладання логіки: О. Новицький (~ 1834 - 1850); П. Авсенєв (~ 1838 - 1844); С. Гогоцький (~ 1845 - 1850; 1862- ~ 1876); І. Скворцов (1850 - ~ 1859); Н. Фаворов (1859 - ~ 1895); О. Козлов (1876 - 1887); О. Гіляров (~ 1887 - 1892); Г. Челпанов (1892 - 1907); П. Тихомиров (1907 - ~ 1917); В. Зеньковський (~ 1912/15 - ~ 1917).

Третій підрозділ був присвячений огляду навчальних програм з логіки, які затверджувалися у Російській імперії та іноземній літературі, яку рекомендували викладачі Університету Св. Володимира своїм студентам. Таким чином, ми побачили, що програми з логіки були сформовані за класичними схемами, які ми зустрічаємо у німецьких підручниках XVIII століття. Певні положення у програмах могли змінюватися, але незмінними залишалися такі теми: визначення логіки, поняття, судження, логічні закони, умовивід, дедукція, індукція. Що стосується рекомендованої літератури, то найчастіше згадується підручник відомого на той час німецького філософа Х. Зігварта «Логіка». Окрім нього також згадуються: «Дедуктивна та індуктивна логіка» В. Мінто, «Основи логіки» Т. Ліпса, «Система логіки силлогістичної та індуктивної» Дж. Мілля. Проаналізувавши вказані підручники, можемо зробити висновок, що вони відповідали основним поняттям затверджених навчальних програм з логіки.

Останній підрозділ вибудовується навколо аналізу заснування математичної логіки та реакції викладачів Університету Св. Володимира на реформи у логіці. Відтак, XIX століття у логіці відзначається початком сучасної класичної логіки, який зароджувався ще у працях німецького філософа Ґ. Ляйбніца і був розвивений Дж. Булем у його праці «Математичний аналіз логіки». Також варто згадати й інших дослідників та їхні праці «Begriffsschrift» Ґ. Фреге, «Principia Mathematica» Б. Рассела та А. Вайтхеда.

У дисертаційній роботі показано, що викладачі Університету Св. Володимира надавали перевагу старим напрямкам. На це може бути декілька причин – з одного боку, строге слідування навчальним програмам, які не передбачали ознайомлення із новими тенденціями. З іншого боку, як ми вже побачили, для більшості

викладачів логіка не входила до сфери їхніх інтересів, що може пояснювати нейтральне ставлення до нових ідей. Також, не можна відкидати того, що ці ідеї могли не сприйматися викладачами серйозно, що ми наприклад бачимо у іншого філософа, який захищав свою докторську дисертацію в Університеті Св. Володимира «До питання про реформу логіки» М. Грота. У своїй роботі філософ згадує про математичний метод, але вважає його несерйозним і таким, який ховає старі метафізичні ідеї за новою обкладинкою. М. Грот зараховував математичний метод до математики, не вважаючи його частиною філософії чи логіки.

Відсутність згадок про математичний метод чи нові віяння у логіці також можна побачити у інших підручниках та працях, які видавалися у Російській імперії: «Підручник логіки» М. Владислав'єва, «Підручник з логіки із детальними інструкціями на історію і сучасний стан цієї науки у Росії та інших країнах» М. Троїцького, «Елементарний курс логіки, для застосування при викладанні теорії словесності з приєднанням коротких психологічних відомостей» Н. Баталіна, «Лекції по логіці, прочитані професором Г. Струве у 1892/3 академічному році» Г. Струве, «Підручник з логіки» І. Продана, «Логіка, як частина теорії пізнання» А. Введенського.

РОЗДІЛ 4. ЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ ЛОГІКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

У цьому розділі ми розглянемо праці з логіки викладачів Університету Св. Володимира, які викладали логіку. Більшість викладачів не мають ані праць, ані підручників, ані конспектів з логіки. Ця ситуація може змінитися у майбутньому, якщо у архівних матеріалах буде знайдено відповідні матеріали. Однак, сьогодні ми аналізуємо праці чотирьох викладачів: О. Новицького «Керівництво з логіки» та «Керівництво до досвідної психології»; С. Гогоцького «Філософський лексикон» та «Філософський словник», Г. Челпанова «Підручник з логіки»; П. Тихомирова «Логічний характер екзистенційних суджень».

4.1. О. Новицький та його рецепція підручника Ф. Фішера

Першим викладачем з логіки в Університеті Св. Володимира був О. Новицький, який прийшов до університету з КДА. Логіка не була його основною спеціальністю, однак до 1850 року він її викладав для студентів. У 1841 році виходить його праця «Керівництво з логіки», яку вважають перекладом праці німецького філософа Ф. Фішера «Підручник з логіки» (*Lehrbuch der Logik*), яка вийшла у 1838 році, про що філософ згадує у своєму вступі [155; IV]. Метою цього підручника було запропонувати студентам короткий виклад курсу логіки, за допомогою якого вони могли б краще засвоювати матеріал. Також варто відмітити, що запропонована праця, як пише автор, є доповненням і продовженням іншої його роботи — «Керівництво до досвідної психології».

Сучасні український дослідники описують цей підручник так: «...надмірна формалізованість викладення матеріалу, структуралізація роботи з постійним розділом на параграфи, підпараграфи, сухість у визначенні основних понять, одноманітно орієнтованих на запам'ятовування, є типовою для семінарської логіки та тогочасної системи освіти» [16; 23]. Однак, якщо брати до уваги функцію, яку мав виконувати цей підручник, то така надмірна формалізованість та структурованість могли бути виправданими. Окрім цього варто зазначити, що О. Новицький не читав свої лекції строго слідуючи матеріалам підручника, а додавав

чогось нового [16; 23]. Через декілька років, у 1844, виходить інша праця О. Новицького, де ідеї з логіки він записує уже безвідносно прямого впливу концепції Ф. Фішера «Стисле керівництво з логіки з попереднім нарисом психології» [89]. Ця праця поділена на дві частини, де в першій частині йдеться про психологію, а в другій про логіку. Тут автор висловлює свою думку щодо зв'язку логіки з психологією моральної філософії (етики) та естетики: «...вказуючи на те, що перші дві є продовженням дослідної психології, а остання — вершиною її, оскільки розглядає закони головної пізнавальної діяльності душі, а саме — мислення» [16; 2].

Вступ до «Керівництва з логіки» О. Новицький розпочинає із окреслення сучасного стану в логіці. Стверджуючи, що сьогодні напрацювання у цьому напрямку розділяються між тими, хто слідує німецькій традиції, яка йде ще від Г. Гегеля, і намагається переробити логіку. А інші тим часом, залишаються прихильниками Аристотеля і розвивають логіку частинами та поступово, цим не змінюючи, а збагачуючи її зміст [90; III]. О. Новицький приймає другу сторону, адже ті, хто посягає на зміну логіку, намагаються повернути її у «чисто-умоглядний» [90; III] бік і це є небезпечним: «Але такий замах не стільки обіцяє їй [логіці] в майбутньому вигоди, а скільки погрожує їй небезпекою: воно і цю єдину філософську науку, яка досі постійно йшла вперед на шляху свого розвитку, хоче залучити у загальний водоворот не тривких філософських систем» [90; III]. Однак, О. Новицький переконаний, що не варто боятися цих впливів, адже у німецькій філософії йдеться про метафізику, а не логіку, хоч вона нею і називається.

Відтак, автор зазначає, що «Керівництво до логіки», яке складене за Ф. Фішером відноситься до напрямку, який розвиває попередні здобутки науки логіки і метою є покращення для майбутнього розвитку, а не зміна напрямку логіки. Показуючи переваги такого підходу О. Новицький наводить список положень, які відповідають основному змісту праці, пояснюючи цим відмінності з тією іншою логікою, яку пропонує гегелівська традиція. Автор поділяє логіку на чисту та прикладну. А завершуючи вступне слово філософ наголошує, що його замітки ґрунтуються на «одній любові до істини» [90; VI].

Як ми уже зазначили, зміст праці складається із чистої логіки та практичної (методологія). Чиста логіка поділена на п'ять розділів: огляд створення мислення; про основні закони мислення; про поняття; про судження; про умовиводи [90; VII-VIII]. Прикладна логіка або методологія складається із трьох пунктів: математичний метод; систематичний метод (метод описових наук та метод теорії); історичний метод [90; VIII].

У вступі, О. Новицький зупиняється на визначеннях логіки, де важливу роль відіграє пізнання, яке формується через шість відчуттів. У цих міркуваннях можна виокремити зв'язок з психологією, що автор сам не заперечує, посилаючись на свою попередню працю з психології [90; 6]. Для філософа важливо пояснити, чим є мислення взагалі з точки зору психології, як воно формується і як сприймається. О. Новицький приходить до того, що мислення буває двох родів: природне, яке слідує усім законам та штучне, яке формується через правила [90; 7]. Натомість логіка основним своїм предметом вважає природне, але не виключає і штучне. Проаналізувавши мислення автор пропонує таке визначення логіки: «Логіка є наукою про закони природного і правилах штучного мислення, коротше: наука про мислення взагалі» [90; 8]. Методологія займається штучним мисленням, а чиста логіка відповідно – природнім. Щодо зв'язку з психологією, то варто також зазначити, що логіка, яка займається природнім мисленням, є частиною психології, а та логіка, яка виступає методологією, є пропедевтикою для інших наук [90; 9].

Логіка у поглядах О. Новицького, які він переймає у Ф. Фішера є інструментом для правильного мислення, але вона не формує окрему науку. Натомість вона робить наш розум науковим [90; 11]. Теоретична складова логіки є цінною і у практичному значенні: «Вона приручає наше мислення збиратися в собі і відволікатися, тоді як у звичайних уявленнях воно блукає і розсіюється по предметах. Але при відволіканні наш дух, який мислить зосереджується в одному пункті і через це отримує навички діяти сильніше і глибше» [90; 12]. Таким чином, логіка є певною зарядкою для нашого духу або як пише О. Новицький «гімнастика думки» [90; 12].

Закони мислення.

Законами мислення О. Новицький називає внутрішні відношення предметів, створенням яких займається мислення і які «сходяться глибше до деяких першопочаткових відношень» [90; 22]. Ці першопочаткові відношення і виступають законами мислення. Закони мислення натомість є правилами для пізнання, якщо розвивати метафору про гімнастику душі, то закони мислення є правилами у гімнастиці, які регулюють правильність виконання вправ. Основними відношеннями, які зводяться до всіх інших є тотожність та причинність [90; 22], ці відношення охоплюють усе природне мислення [90; 23] і, відповідно, формують два закони мислення — закон тотожності і закон підстави. До закону тотожності пропонується ще додати закон нетотожності і закон безпідставності [90; 23]. Окрім цього до цих двох законів та їхніх протиставлень автор додає ще один закон, адже наше мислення не обмежується двома попередніми, — закон згоди і протиріччя. Щодо відомого нам закону виключення третього, то О. Новицький не згадує про нього у своєму вступі до законів, про нього йдеться пізніше і цей закон автор називає «удаваним».

Серед згаданих законів найважливішим і найголовнішим є закон тотожності і нетотожності. Визначається він таким чином: «...річ є тим, чим вона є, а не чимось іншим; або: кожна річ рівна самій собі, а не іншій» [90; 23]. «Математична» формула відповідно $A=A$. Автор стверджує, що хоч закон тотожності та нетотожності є простим, але можуть виникати складнощі, найбільше він використовується безпосередньо у науці, тобто при аналізі мислення [90; 24]. Закон тотожності є початком у розкладанні цілого на частини, адже «ціле рівне своїм частинам» [90; 25]. Закон тотожності також застосовується при описі предметів, завдяки йому ми отримуємо способи відрізнити предмети.

Окремо О. Новицький наголошує на розрізненні закону тотожності та нетотожності, зауважуючи, що один не впливає з іншого: «Із тотожності не витікає нетотожність: якщо річ тотожна сама собі, то звідси не впливає, що вона у той самий час не може бути чимось іншим» [90; 27]. Для ілюстрації написаного філософ наводить цікавий приклад, де зачарований принц, залишаючись принцом може бути деревом. Так само з нетотожності не витікає тотожність: «...якщо річ не

є чимось іншим, то звідси не можна стверджувати, що вона не тотожна сама собі» [90; 27]. Але у будь-якому випадку, відношення тотожності та нетотожності, хоч і не є залежними один від одного, є пов'язаними.

Проблема, яка виникає із законом нетотожності пов'язана з тим, що на думку О. Новицького, філософи змішують закон нетотожності із законом протиріччя, виражаючи їх однією формулою: $A \neq \text{не } A$ [90; 27]. Але відмінне ще не є протиріччям. Ці закони відносяться до різних сфер мислення, Відтак, формулу для закону нетотожності варто виражати таким чином: $A \neq B$ — «ця річ не є чимось іншим» [90; 29]. Підсумовуючи, О. Новицький вважає, що закон тотожності та закон нетотожності є у природі речей.

Другий основний закон мислення — це закон згоди протиріччя: «...що не протирічить собі, те сумісне у мисленні» [90; 31]. Однак, це визначає визначає згоду, але не зовсім виражає саме протиріччя, на думку О. Новицького. Під «згодою» автор розуміє поєднання двох і більше уявлень, які відносяться між собою, як частини відносяться до свого цілого. Натомість протиріччя — це коли протилежності уявляються разом, «протиріччя є спільно мислимою протилежністю» [90; 32].

Закони згоди та протиріччя є розширеними законами тотожності та нетотожності. Головна ідея полягає в тому, що одна і та ж річ може бути відмінною у різних відношеннях, коли йдеться про закон згоди. Щодо закону протиріччя, то суть його полягає в тому, що річ не може бути відмінною у одному і тому ж відношенні: «...одна і та ж річ може мати відмінні сторони, але кожна сторона має бути рівна самій собі» [90; 41].

Третім основним законом є закон достатньої підстави — «нічого не заключає без достатніх підстав» [90; 41]. На думку О. Новицького цей закон є фундаментом для розвитку мислення причинних відношень. Ці відношення відображаються або у самому мисленні, або у бутті, або в першому і другому. Філософ вважає, що закон достатньої підстави є радше правилом, а не законом, адже він не виникає так природно як попередні закони і вимагає певного міркування [90; 42]. Окрім цього, автор критикує трактування закону про достатню підставу іншими філософами.

Серед них згадується німецький логік Х. Зігварт [90; 44]. Суть критики полягає в тому, що сучасні логіки не розглядають закон достатньої підстави як розвиток відношення причинності, що є неправильним. Натомість вони відносять закон достатньої підстави до затвердження нашого мислення загалом і упускають частковий закон мислення [90; 45].

Четвертим і останнім законом є удаваний закон виключення третього і середнього. Формулою цього закону є «кожна річ має бути або А, або не-А; кожній речі з усіх можливо сказаних притаманне або ствердження або заперечення» [90; 47]. О. Новицький вважає цей закон удаваним, несправжнім, адже він ґрунтується на хибному понятті про протиріччя протилежності: «При точному і строгому понятті про протиріччя протилежності, ніхто б не придумав визначати всі речі усіма можливими сказаними протилежностями... наприклад [називати] камінь розсудливим або нерозсудливим, бо камінь не належить до родового поняття розумного, об'єм якого вимірюється згаданою протилежністю» [90; 48]. Таким чином, О. Новицький пише, що цей закон не має достатньої корисності у тому формулюванні у якому його пропонують сучасні дослідники.

Що стосується тлумачення законів мислення у іншій праці О. Новицького «Стисле керівництво з логіки з попереднім нарисом психології», то, як зазначає дослідниця Н. Мозгова [83; 152], філософ трактує їх за допомогою гносеології, таким чином, О. Новицький пише: «Законом загалом є загальний і постійний спосіб дії, який виражається у певній області часткових явищ і випадків, а закон мислення є загальний і постійний спосіб дії нашого розуму, який проявляється у часткових діях» [89; 67] Закони автор поділяє на основні та другорядні, де основні є чистими, апіорними, а інші, хоч і походять від перших, їм підпорядковуються форми мислення. Окрім цього, О. Новицький висловлює твердження, яке не зустрічалось нам у його перекладі підручника Ф. Фішера про те, що відношення тотожності належить до свідомості, а відношення причинності належить нашій волі [83; 152].

Окрім цього, у своїй пізній праці О. Новицький згадує і закон виключення третього, який згідно з трактуванням Ф. Фішера є «удаваним» і упевненому сенсі безкорисним. О, Новицький не погоджується з тим, що більшість логіків вважає

цей закон основним, у той час, коли основним є закон тотожності. Визначення закону філософ пропонує таке: «Кожна річ повинна бути або А, або не-А, тобто з необхідністю має належати до однієї з двох негативних (суперечливих) протилежностей [90;279]. Автор пояснює своє ставлення до закону виключення третього тим, що цей закон робить неможливими переходи між протилежностями, однак з досвіду ми знаємо, що ці переходи можливі: «Не можна всіх людей ділити тільки на добрих і злих, бо здоровий глузд помічає ще й дещо середнє між добром і злом» [89; 29, 83; 153].

Поняття.

Уявлення спільних рис якогось класу предметів є поняттям [90; 50]. Важливим є розрізнення поняття від уявлень, адже поняття відносяться до «безкінечно багатьох предметів», натомість як уявлення до одного предмету [90; 51]. Відмінність і у тому, що поняття має декілька ознак, а індивідуальне уявлення натомість може мати їх безліч. Ця відмінність найбільш характерна саме у процесі мислення (міркування), адже за своїм вмістом вони є уявленнями, а поняттями вони стають через форму або те, як ми їх вживаємо, використовуємо [90; 51]. Тут знову можемо побачити зв'язок із психологією, який, з одного боку, О. Новицький намагається розділити, а з іншого — показує, що логіка тісно пов'язана із психологією через пізнання.

Характер поняття, на думку автора, є постійно змінним, адже у нашій душі поняття є уявленням, а коли воно проходить шлях з душі до вираження або мислення, яке досить схоже на «міркування» у цьому випадку, тоді ми отримуємо поняття: «...поняття тільки доти буває поняттям, доки воно оживляється мисленням і сприяє розумінню; мертві поняття є простими уявленнями» [90; 52]. Таким чином, можна зробити висновок, що будь-яке уявлення може стати поняттям, у той час, коли поняття може стати уявленням, якщо воно «мислиться для себе».

Розглянемо також, яким чином поняття формуються. На думку автора, формування понять відбувається двома способами — природнім та штучним: «Природне формування понять є невизначеним, загальним образом якого небудь

класу предметів; штучне формування поняття є поняттям у власному сенсі слова» [90; 53]. Коли йдеться про природній шлях формування понять, то вони створюються без зайвих операцій, а виникають через взаємодію з предметами. Натомість штучне формування понять — це більш осмислення сприйняття, яке проходить через порівняння та розрізнення. При порівнянні ми помічає однакове та відмінне в уявленнях, а при розрізненні ми розділяємо однакове і відмінне [90; 54]. Такі дії, на думку автора, формують поняття. Окрім цього, автор критикує дію «складання» або «злиття», яку пропонують інші сучасні логіки, вважаючи, що «повністю однакове може бути розглянуто тільки у просторі, яким не володіє дух» [90; 55].

Поняття складаються з об'єму та змісту. О. Новицький зауважує, що така подвійність надалі проявляється в усій логіці [90; 63]. Об'єм та зміст знаходяться між собою у відношенні: чим більший об'єм поняття, тим менший його зміст і навпаки, визнає автор їх так: «Об'єм є тим, що поняття вміщає під собою, а зміст — що поняття заключає в собі» [90; 64]. Окрім цього, автор вказує на різні відношення у поняттях зі сторони об'єму та змісту, де з боку об'єму є такі відношення: закриття; підпорядкування; перетину [90; 65]. Натомість зі сторони змісту поняття знаходяться у відношеннях однаковості або відмінності [90; 69]. Відношення зі сторони об'єму автор показує за допомогою кругів Ейлера, де коротко описує кожне відношення окремо з прикладами.

Окрім цього, по відношенню до пізнання, поняття мають в об'ємі та змісті свої відмінності, де є поняття темні, ясні і роздільні [90; 73]. Темні поняття це ті, де недостатньо знання про предмет, ясні — це поняття, які ми сприймаємо загалом, у загальному розумінні, а роздільні поняття — це ті поняття, які ми можемо розділяти на частини зі сторони змісту і об'єму [90; 74]. На цьому автор закінчує розгляд понять, підводячи до того, що логіка здебільшого розглядає один вид розрізнення понять. Йдеться про розрізнення понять за ознаками, які ми виокремлюємо.

Судження.

О. Новицький стверджує, що є багато визначень суджень, які не є чіткими і повними. Натомість автор пропонує розглядати судження у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні судження є різні дії мислення, які між собою мають те спільне, що «полягає у розвитку і показі внутрішнього відношення двох уявлень» [90; 76]. У вузькому сенсі судження підводить предмет під поняття, прикладає поняття, яке сказане до предмету [90; 77]. Складно сказати наскільки легшими є визначення та пояснення судження О. Новицьким, на відміну від інших сучасних дослідників. Окрім цього, автор ділить судження на «інтранзитивні» та «транзитивні» [90; 76], що описує відношення до предмету. Також автор критикує визначення судження І. Кантом стверджуючи, що під нього не підходить ані речення, ані судження.

До критики визначення судження автор додає критику поділу суджень за І. Кантом. Відтак, критики зазнає поділ суджень за відношенням, де філософ вважає неправильними назви «категоричні» та «умовні», адже вони застосовуються також у поділі по «образності»: «Оскільки Кантове розділення категоричного і умовного судження коливається між двома різними початками ділення, — по сенсу представляють відношення розділених членів, а по назві виражають ступінь переконання» [90; 87]. Проблема полягає в тому, що на думку автора, запропоновані І. Кантом поняття є неоднозначними і крихкими, які заплутують поділ відношення, а не спрощують [161]. Але проблема такого поділу набагато глибша, адже суть не у поодиноких похибках а у системі поділу загалом [90; 89].

Для того, щоб ділити судження, потрібно знайти суттєва начало, за яким можливий такий поділ. Таким началом міг би бути родовий характер, який може показувати внутрішнє відношення двох начал [90; 90], але краще відображає цей поділ саме відношення. Відтак, судження бувають розказні¹⁵ та причинні [90; 91]. Розказні судження вказують на ознаку в предметі. Предметом розказного судження може бути будь-яке уявлення, яке спостерігається, або яке виринає у пам'яті. Це судження поділяються на просте і складне [90; 94], що вказує на кількість уявлень,

¹⁵ В оригіналі «сказательное суждение» [91].

де простому є два головні уявлення, а у складному — три і більше. Щодо причинного судження, то воно є розвитком причинного відношення [90; 106]. За формою таке судження є одиничним та простим, цим воно відрізняється від умовиводу, з яким його часто плутають логіки [90; 110]. Таке судження буває також складним і простим.

Важливим питанням також є відношення суджень між собою. Розказні та причинні судження знаходяться між собою у відношенні за об'ємом та змістом. О. Новицький пропонує такий поділ відношень між судженнями:

А) відношення суджень зі сторони змісту

а) тотожність і відмінність суджень;

б) згода і протиріччя суджень;

Б) Відношення суджень зі сторони об'єму:

а) закриття суджень;

б) співпідпорядкування суджень;

в) підпорядкування суджень [90; 117-122].

Також варто додати, що судження також поділяються відповідно до обсягу ствердження та заперечення: «...загальностверджувальні судження (А); загальнозаперечувальні (Е); частково стверджувальні (І); частково заперечні (О). І, нарешті, за різницею по утворенню виділяються проблематичні (нерішучі), асерторичні (рішучі), аподичні (обов'язкові) судження» [16; 29]. Надалі у цьому розділі автор наводить приклади кожного із суджень.

Умовивід.

Темі умовиводу у підручнику відведено найбільше сторінок і приділяється найбільше уваги з-поміж інших тем. Спочатку автор у загальних рисах описує суть умовиводу, а потім аналізує різні види умовиводів. Відтак, умовивід є «виводом судження із одного, або багатьох інших суджень» [90; 129]. Судження, яке виводиться, є висновком, а те, з чого воно виводиться, є попередніми твердженнями. Оскільки тут йдеться про «засновки», то ми будемо, у цьому випадку, так їх і перекладати. Також автор продовжує, що логічний вивід

відбувається за допомогою тотожності, де висновок силогізму¹⁶ приховано міститься у засновках, бо інакше ми б не могли його вивести [90; 130].

Таким чином, умовивід не пропонує нам нічого нового, на думку О. Новицького, адже він не є корисним для пізнання. Однак, він виконує іншу важливу функцію у контексті пізнання: «...або розвивати із засновків висновок, як нову для свідомості істину, або затверджувати її, як уже відомі факти» [90; 130]. Тобто, якщо висновок нам не відомий, хоч він і слідує із засновків, то все одно він несе для нас нову інформацію, у ньому є новизна для пізнання. Такий акцент на пізнанні можна пояснити тим, що О. Новицький є вихованцем КДА, де теорія пізнання займала важливе місце у сфері логіки, що ми аналізували у попередньому розділі. Але є важливіша функція, яку виконує силогізм, яка полягає у тому, що висновок в умовиводі допомагає структурувати наш досвід і виводячи його ми отримуємо підтвердження істинності, а також зводимо його до загальних правил [90; 131].

Важливим є питання поділу умовиводів. Автор зауважує, що той поділ, який наявний сьогодні не є повним, але він є справедливим, тому його варто притримуватися. Відтак, умовиводи діляться на «безпосередні» та «опосередковані» [90; 132]. Опосередковані умовиводи — це ті, у яких висновок виводиться через якісь опосередковані судження, а безпосередні — відповідно ті, у яких висновок виводиться через зміну даного судження. Також, О. Новицький пропонує до двох попередніх суджень додати третє — співвідносний умовивід [90; 134].

Далі автор розглядає кожний вид умовиводу окремо. Головним видом умовиводу виступає безпосередній умовивід, цей умовивід може відбуватися через зміну кількості, якості і образності [90; 135]. Другим видом умовиводу виступає умовивід опосередкований, який зазвичай поділяють на три види: категоричний вивід, умовний умовивід, розділовий умовивід [90; 149]. Щодо співвідносного

¹⁶ О. Новицький вводить поняття «силогізму» без пояснень. У цьому випадку воно є синонімом до «умовиводу», адже автор не вказує на відмінності між ними і використовує їх в однакових значеннях. У тексті дисертаційного дослідження використовуються і «силогізм», і «умовивід» у тих контекстах, у яких їх використовує автор «Керівництва з логіки».

умовиводу, то вони поділяються на умовиводи: тотожності, протиріччя, підпорядкування, співпідпорядкування [90; 188]. Аналізуючи поділ співвідносного умовиводу, автор приходять до висновку, що умовивід по співпідпорядкуванню є найбільш плодотворим і повчальним з усіх дій мислення [90; 233].

Прикладна логіка або методологія.

Методологія відрізняється від чистої логіки з багатьох причин, починаючи зі змісту і закінчуючи відношенням до інших наук [90; 236]. Хоч у методології та логіки один предмет — мислення, але методологія не послуговується тільки аналізом мислення, а окрім цього займається збиранням матеріалу, спостереженнями та аналізом зібраного матеріалу. Можна сказати, що це є емпіричний інструмент науки, але автор відносить методологію до логіки. Якщо логіка виступає нормативною наукою, то методологія є радше мистецтвом [90; 237]. Мислення, яке досліджує логіка може розвиватися в усіх людей, хоч і з різною шкалою досконалості, як натомість методологія є штучним мисленням, яке ми можемо спровокувати, вона не є природною для нашого мислення.

Чиста логіка розвиває природні закони мислення, які вона не може створювати, а тільки віднаходити, у той час як методологія якраз пропонує нам правила та технічні рекомендації. Логіка є теоретичною, а методологія практичною, таким чином, логіка не може виходити за рамки природних законів, а отже закривається у собі, таке сприйняття логіки є досить характерним у середині XIX століття і пізніше в імперії.

У контексті порівняння важливості чистої логіки та методології О. Новицький продовжує свої думки зі вступу, згадуючи відношення до інших наук. Відтак, як ми уже зазначали, логіка є частиною психології і разом з психологією входить до розділу теоретичних наук у філософії [90; 238]. Щодо методології, то вона входить до всіх наук, що підтверджує, що вона для автора є передусім інструментом для інших наук. На питання про те, чи не варто було б окремо розглядати логіку та методологію, не зараховуючи другу до логіки, автор вказує, що і логіка може потребувати певних методів, які можуть бути корисними у її області: «З такої точки зору вчені методи можна вважати додатками природного мислення и Методологію

потрібно приєднати до Логіки, але тільки як додаток, під значним іменуванням прикладної Логіки» [90; 240]. Методи, про які йдеться складаються з таких частин: математичний метод, систематичний метод, історичний метод. У взаємодії трьох методів автор пропонує розглядати їх таким чином: математичний метод слідує тотожним відношенням змісту; систематичний метод слідує тотожним відношенням об'єму; а історичний метод шукає причинні зв'язки [90; 249].

Математичний метод, на думку автора, має найбільше переваг: «...твердий і незмінний хід мислення, невразлива очевидність виводів і доказів, і незаперечна істина всіх положень» [90; 241]. Відтак, це єдина наука, яка не йде назад, а постійно ступає вперед, а також єдина наука, чиї істини не піддаються сумнівам. Таким чином, цей метод О. Новицький відносить на перше місце вказуючи, що філософія давно задрить такій беззаперечності математик. Окрім цього, порівнюючи математику та філософію автор висловлює думку, що філософія поруч з математикою є «безплідним заняттям» [90;241]. Аналізуючи математичний метод автор вказує, що математика поділяється на геометрію та алгебру [90; 244]. О. Новицький, слідуючи за ідеями Ф. Фішера, зараховує науку математики до методології, яка є розділом логіки загалом, зберігаючи за математикою усі її основні функції та задачі, але не формулюючи її як окрему науку.

Наступний метод, який входить до практичної логіки — систематичний метод. Цей метод застосовується до наук, які займаються «емпіричною різноманітністю буття» [90; 248]. Цей метод може поширювати як на практичні науки, так і на теоретичні. Систематичний метод частково ґрунтується на нижчій діяльності духу, а частково — на вищій, де різниця полягає у емпіричній та мисленнєвій переробці пізнання [90; 249]. Відповідно, цей метод поділяється на науки описові та теоретичні. Опис є аналізом емпіричного матеріалу, теорія є вилученням окремого із загального. У свою чергу методи описових наук поділяються на: спостереження; розвиток; розділення; порівняння; генетичний виклад; практичну оцінку [90; 252]. Однак, варто зауважити, що ці методи не розділяються штучно, а виступають доповненням одним одного, що може спричинити складність вилучення одного методу з-поміж інших. Щодо методу теорії, то він зводиться до аналізу та синтезу:

«Аналіз полягає в пізнанні і доведенні загального, а синтез — у підтвердженні і доведенні часткового» [90; 272]. Аналіз та синтез формують основу будь-якої теоретичної науки.

Останній метод, який філософ розглядає у своєму підручнику — це історичний метод, задача якого поділяється на історичне дослідження та історичний опис [90; 288]. Історичне дослідження полягає у вивченні та дослідженні історичних джерел, а також вивченню документів і перевірці їхньої автентичності. Щодо історичного опису, то до нього відноситься збирання та обробка матеріалу (літописи, записки, «прагматичний виклад історії» [90; 290]. Важливими складовими цього методу є закони, які складаються з історичної істини і відповідного з планом зображення [90; 294]. У свій час, історична істина має різні ступені.

Висновки.

О. Новицький є першим викладачем з логіки в Університеті Св. Володимира, який перейшов з КДА. Передусім вченого цікавила філософська проблематика, яка поєднувалася із богослов'ям, як і для більшості викладачів логіка не становила основне коло його інтересів. Підручник «Керівництво з логіки», який ми сьогодні можемо аналізувати, є допоміжним матеріалом для вивчення логіки студентам. Про це О. Новицький згадує у вступі до свого перекладу та ревізії «Підручника з логіки» німецького філософа Ф. Фішера.

Ще у вступі філософ зазначає, що сучасний стан логіки розділяється на два вектори, де, з одного боку, продовжується слідування німецькій традиції від Г. Гегеля, а з іншого боку — відбуваються спроби переробити логіку, що О. Новицький не підтримує. Відтак, перекладаний ним підручник Ф. Фішера є слідуванням німецької традиції. Підручник поділяється на дві частини, де у першій аналізується «чиста логіка», а у другій автор приділяє час методології та практичному застосуванню логіки.

Логіка, яку О. Новицький розглядає через призму поглядів Ф. Фішера, виступає інструментом для правильного мислення. Логіка не є самостійною наукою та тісно пов'язана із психологією. Автор стверджує, що логіка робить наш розум науковим, у той час, як психологія розглядає його у тому вигляді, який він є.

Багато уваги у підручнику приділяється законам мислення. Серед найважливіших автор виділяє закон тотожності та нетотожності. А щодо закону виключення третього, то називає його «удаваним» і безкорисним. О. Новицький не погоджується з тим, що певні філософи надають перевагу закону виключення третього над законом тотожності.

Визначаючи поняття О. Новицький пропонує відділяти його від уявлень, адже уявлення відноситься до окремого предмету, а поняття натомість до безкінечної кількості цих предметів. Багато уваги також приділяється судженням, де здебільшого йдеться про критику І. Канта та його визначення судження. Натомість автор підручника пропонує розглядати судження у широкому та вузькому сенсах. Не менш важливою темою є проблема умовиводів, які автор визначає та аналізує кожний окремо.

Закінчується підручник частиною методології, яка відрізняється від чистої логіки. Відмінність між чистою логікою та методологією полягає у тому, що чиста логіка аналізує мислення, а методологія збирає матеріал, спостерігає за ним та аналізує. Відтак, автор говорить про науковий підхід. У контексті методології згадуються різні підходи, серед яких математичний, систематичний, історичний. Якщо логіка є наукою, то методологія на думку автора є мистецтвом.

4. 2. Укладач першої енциклопедії з філософії в імперії — С. Гогоцький та його погляд на логіку

С. Гогоцький викладав в Університеті Св. Володимира довгий час, починаючи з 1845 року. Після заборони викладання логіки у 1850 році він знову повертається у 1862, де викладає філософські дисципліни безоплатно на прохання І. Скворцова. Серед цих дисциплін була і логіка. Однак, до нас не дійшло праць С. Гогоцького, які б стосувалися безпосередньо логіки, також у архівах немає рукописних лекцій викладача або конспектів, які були б записані за його лекціями. Такий стан справ може змінитися у майбутньому, якщо у архівних джерелах знайдеться відповідна інформація. На сьогодні ми можемо говорити про логіку в розумінні С. Гогоцького, посилаючись на його «Філософський лексикон», який

став першою енциклопедією із філософії у Російській імперії. «Філософський лексикон вийшов у чотирьох томах (п'яти книгах), над якими автор працював з 1857 року по 1871 рік. У 1876 році виходить також «Філософський словник».

У «Філософському словнику» С. Гогоцький визначає логіку досить стисло: «Логіка — частина філософії, у якій розглядаються закони і форми мислення» [22; 86]. Але уже навіть з цього короткого визначення ми можемо побачити, що філософ не вважав логіку окремою наукою, а зараховував її до філософії. Окрім цього у словнику надається коротка історична відомість про історію логіки, що розпочинається із Аристотеля, який, на думку С. Гогоцького, першим зумів систематично упорядкувати логіку, адже до нього існували тільки уривки, які не формували логіки. Після Аристотеля вчений одразу переходить до Г. Гегеля із заявою, що «Від Аристотеля до Гегеля у логіці ніхто не зробив ніякої суттєвої зміни» [22; 86]. Відтак, Г. Гегель намагався суттєво змінити задачу логіки. Закінчує свою замітку про логіку С. Гогоцький тим, що після Аристотеля та Г. Гегеля логіка притримувалася вектору «індуктивних прийомів мислення» [22; 86].

Щодо «Філософського лексикону», то там є дещо більше згадок про логіку, ніж у скороченому «Філософському словнику». Одним з питань, які розглядає С. Гогоцький є те, чи виступає логіка наукою, чи мистецтвом. У пізнішій роботі ми вже бачили, що логіка входить до філософії, але як вона постає самостійно? «Без сумніву логіка є наукою, бо вона досліджує закони і форми думки незалежно від використання, яке ми можемо мати на практиці із тих законів; але так як логічні закони і форми проникають у всяке знання і відображаються у кожному дослідженні істини з більшою або меншою досконалістю і, окрім того, може бути і відхід від цих законів, що природно, що можна дати логіці і практичний напрямок, вказуючи сам спосіб застосування логічних законів на ділі» [19; 288]. Відхід до практичного напрямку ми могли прослідкувати ще у підручнику О. Новицького «Керівництво з логіки», який ми розглядали вище.

Ще одне важливе питання — зв'язок логіки з іншими науками. Ми вже бачили, що вона є частиною філософії, тепер подивимося у бік психології. С. Гогоцький пише, що хоч логіка і займається дослідженням законів і форм мислення, але вона

це робить відсторонено, натомість психологія, яка розглядає усі прояви душі, розглядає і мислення, особливо його проявлення у житті людини [19; 458]. І це стосується не тільки самого мисленнєвого процесу на думку С. Гогоцького, а й того, як мислення виражається у слові. Таким чином, філософ підпорядковує логіку психології, де логіка є частиною психології. М. Плахтій у своїх дослідженнях вказує, що у С. Гогоцького під логікою варто розуміти чисту філософію, а щодо зв'язку із психологією пише: «Як зазначає учений, логічні дослідження мислення відрізняються від психологічних тим, що психологія зображує мислення в поступовості його походження, у відношенні мислення до інших сил духу в залежності від його фізичних умов життя. Тоді як логіка, в свою чергу, зображує мислення у відпрацьованому та досконалому вигляді із тією внутрішньою побудовою, яка властива йому в пізнавальній діяльності» [99; 16]. Однак, логіка та психологія розглядаються у тандемі, де вони доповнюють одна одну.

Про зв'язок логіки та психології у С. Гогоцького пише також Н. Мозгова: «Філософ зупиняється також на питанні відмінностей між логікою та психологією, вказуючи, що психологія вивчає проблеми виникнення і становлення мислення, а логіка — досліджує мислення у його розгорнутому вигляді» [83; 184]. Також дослідниця робить акцент на розрізненні С. Гогоцьким німецьких та англійських курсів логіки. Відмінність між цими курсами полягає у тому, що у німецькій традиції робиться акцент на законах і формах мислення, а у англійській традиції акцент зміщується до практичного застосування логіки [83; 184].

Щодо поняття, то вчений пропонує таке визначення: «Поняття є уявленням або усвідомленням суттєвих ознак якого-небудь предмета, які об'єднані та позначені самою його назвою» [20; 171]. Поєднання цих ознак вказують нам на відмінність одного предмету від іншого. Поняття С. Гогоцький також поділяє на зміст та об'єм [20; 171]. Окрім цього автор словника пропонує розглядати побудову поняття через логічний та психологічний закони: «Логічний закон полягає у тому, що поняттям, яким виділяється дещо в нашому уявленні і притягується розсіяне по багатьох предметах, передбачається тяжіння і вторгнення, тобто в основі утворення поняття лежить закон тотожності та протиріччя. Під психологічним законом можна

розуміти ті умови з боку живої, конкретної особистості, які потрібні для того, щоб могли утворюватись поняття; сюди належить дана сума уявлень, порівняння уявлень, увага і відволікання» [99; 59]. Однак хоч С. Гогоцький визначає поняття через уявлення, але він відділяє їх, адже уявлення є загальним, натомість поняття за допомогою ознак виділяє предмет з уявлення.

У «Філософському лексиконі» С. Гогоцький також пропонує визначення судження, де судженням є: «...такий акт у поєднаній діяльності мислення, яким визначається відношення одного уявлення або поняття до іншого, або по-іншому, яким що-небудь про що-небудь стверджується чи заперечується. Називається судженням також сам результат цього акту мислення, тобто яке-небудь визначене підведення одного уявлення або поняття під друге поняття, або відокремлення одного від іншого» [21; 417]. Також вчений зазначає, що в основі поняття також лежить акт судження.

Закони мислення С. Гогоцький також розглядає у своєму «Філософському лексиконі», де пропонує розділяти закони реального та фізичного світів, а ті закони, які намагаються досягнути і фізичне, і моральне варто визначати як метафізичні закони [19; 724]. Окрім цього, до трьох згаданих законів автор додає ще геометричні та математичні закони. Що стосується логічних законів, то автор пише, що їх не варто відділяти від законів буття: «Можна розрізнити одні закони від інших тільки в тому розумінні, що постійні відношення, що отримувані в пізнанні дійсного світу, ми можемо перекласти на мову чистого мислення і уявити тільки в його формах для кращого загального їх вираження в кожному окремому випадку» [99; 108].

Висновки.

У колі наукових інтересів С. Гогоцького логіка не займала перше місце. Філософ першочергово надавав перевагу психології та педагогіці, відтак саме цим напрямом присвячено найбільше праць та промов. Також С. Гогоцький активно аналізував та критикував праці Г. Гегеля. Проблеми логіки, які автор розглядав ми можемо спостерігати у його «Філософському лексиконі» та пізнішій роботі «Філософський словник».

Логіка для С. Гогоцького є частиною філософії. Натомість, як і філософія вона не є мистецтвом, адже вона досліджує форми мислення незалежно від практичного використання, у цьому сенсі вона є нормативною. Однак проглядається зв'язок логіки із психологією, що може бути зумовлено значним інтересом вченого до психології і традицією, яка побутувала у КДА. Але хоч логіка і є частиною психології, вона має відмінності, які проявляються наприклад у розгляді мислення, де логіка аналізує його відсторонено, а психологія переймається усіма проявами душі. Цікавим є тлумачення автора і законів мислення, які він розглядає у розрізі інших законів, що поділяються на реальні та фізичні закони, де розглядається фізичне та моральне.

Хоч ми і не маємо окремих праць з логіки С. Гогоцького, можемо стверджувати, що вчений зробив великий внесок у розвиток філософії, прикладом цього може бути перша філософська енциклопедія у імперії, над якою автор працював десятиліття.

4.3. Г. Челпанов: між психологією та логікою

Г. Челпанов починає свою викладацьку діяльність в Університеті Св. Володимира у 1892 році, коли переїздить до Києва. Як нам уже відомо з попереднього розділу, філософ навчався у Новоросійському університеті, що у Одесі, де його викладачем був М. Грот. Найбільше Г. Челпанов запам'ятався створенням спільно з О. Гіляровим у 1897 році Психологічної семінарії, психологія посідала чільне місце у сфері його інтересів. Але, окрім цього, Г. Челпанов приділяв час і логіці, яку викладав в університеті і у 1897 році видає «Підручник з логіки», який потім часто доповнювався і перевидавався. Незважаючи на значний інтерес до психології, В. Зеньковський відмічає, що Г. Челпанов насамперед був філософом і негативно ставився до психологізму у філософії та логіці [39; 54].

«Підручник з логіки» складається з 28 розділів, де розглядаються основні питання формальної логіки, які ми зустрічали у лекціях викладачів КДА та інших підручниках, які були в імперії у другій половині XIX століття — на початку XX століття. Для аналізу ми використовуємо у роботі 9-те видання підручника, яке

вийшло у 1917 році. Підручник складається з таких розділів: визначення і задачі логіки; про реальність понять; про різні класи понять; зміст та об'єм понять; логічні категорії і відношення між поняттями; визначення; ділення; судження; поділ суджень; відношення між підлягаючим і сказаним; про протиставлення суджень; закони мислення; безпосередні умовиводи; дедуктивні умовиводи, силогізми; силосгіми, фігури і модуси силогізма; зведені фігури силогізма; умовні, роздільні та умовно-роздільні силогізми; скорочені та складні силогізми; силогізм та його значення; про індукцію Дж. Мілля; методи індуктивного дослідження; роль дедукції; гіпотеза; класифікація; про приблизні узагальнення та аналогії; доведення, методи і системи; про логічні помилки; про різні науки [141;III-V].

Як Г. Челпанов і зазначає у своєму вступі, у підручнику він додає більше тем, які пов'язані із силогізмом, що ми бачимо із наведеного змісту. Окрім цього, філософ приділяє увагу дедукції та індукції, окремо висуваючи індукцію за англійським філософом Дж. Міллем, погляди якого користувалися популярністю серед логіків імперії. Повертаючись до теми силогізмів. Г. Челпанов зауважує, що хоч може видатися, що тема розкрита більше, ніж потрібно, не варто думати, що таким чином ми повертаємося до схоластики [141;VII]. Ця тема є важливою, адже без силогістики «поняття умовиводу було б неясним та індуктивна логіка залишалася б повністю незрозумілою, вивчення силогістики є вкрай важливим для розумового розвитку тих, хто вчиться» [141;VII]. Однак, автор підкреслює, що вивчення логіки не має обмежуватися теорією та теоретичним вивченням правил, важливо не тільки їх вивчати, а й вміти застосовувати, для цього у підручнику є задачі [141;VIII].

Для того, щоб відповісти на питання, чим є логіка, Г. Челпанов пропонує звернутися до цілей людського пізнання. Ціль пізнання полягає у тому, що досягти істини за допомогою мислення, а логіка допомагає показати, направити, як має відбуватися мислення, щоб досягти основної мети — істини [141;1]. Таким чином, логіка визначається «як наука про закони правильного мислення, або наука про закони, яким підвладне правильне мислення» [141;1]. Таким чином, до визначення

логіки філософ окрім мислення додає і закони логіки, що не часто зустрічалося у інших авторів підручників у той час.

Одразу після визначення логіки Г. Челпанов пропонує роз'яснити зв'язок логіки та психології. Психологія займається описами здійснення процесів мислення, їй важливі самі процеси, а логіка розглядає мислення як можливість досягнення істини [141;1]. «Логіка досліджує яким законом має підкорюватися мислення, щоб воно могло привести до істини» [141;1]. Таким чином, різниця між психологією та логікою полягає у відмінних аналізах процесу мислення, адже з боку психології ми дивимося на мислення як воно є, а з точки зору логіки — як воно має відбуватися. Логіка більше схожості має з етикою та граматиною, а не психологією, вважає Г. Челпанов. Адже етика, будучи нормативною наукою, диктує норми та правила нашого життя, а граматики диктує правила, яким має підкорюватися наша мова [141;2]. Таким чином, ці три науки послуговуються набором правил, у той час, коли психологія є наукою описовою.

Щодо задачі логіки, то вона полягає у тому, щоб «відрізнити умовиводи правильні від умовиводів хибних... Задача логіки полягає в тому. Щоб показати, яким правилам має слідувати умовивід, щоб він був правильним» [141;4]. У цьому й полягає основна задача логіки. Окрім цього, філософ звертає увагу, що задачею логіки не є відкривати нові істини, як часто вважається, а доводити уже відкриті [141;4]. Тут Г. Челпанов погоджується із твердженням Дж. Мілля, щодо того, що логіка є «від'ємною» наукою, бо вона віднаходить не істини, а помилки [141;5].

Поняття.

Розглядаючи проблему поняття Г. Челпанов звертається до історичних напрацювань у цій темі. Це зумовлено тим, що відповідь на питання: що таке поняття є досить складною, адже коли ми мислимо щось, що є поняттям, то який зв'язок із реальністю ми підтримуємо. Тут автор ставить питання, які відводять нас у бік філософії. Відтак, його історична розвідка розпочинається із Платона та його «ідей» [141;8]. У роботі не будемо вдаватися до переказу бачення Г. Челпановим історичного розвитку поняття, а тільки вкажемо тих філософів та напрямки, у яких філософ розглядає проблематику поняття: Платон, Аристотель, реалісти;

номіналісти, Дж. Берклі; концептуалізм, Дж. Локк. У висновку Г. Челпанов приходить до того, що варто розглядати безпосередньо дві теорії — концептуалізм та номіналізм [141;11].

Розрізняються «просто поняття» і «поняття логічно опрацьовані». «Просто поняття — це поняття, зміст яких ми мислимо невизначеним, у логічно опрацьованих поняттях ми завжди повинні мислити певний зміст» [141;11]. Окрім цього, важливим є розрізнення між поняттями та загальними уявленнями, адже загальні уявлення є хиткими та розмитими у той час, коли поняття мають бути однаковими. Автор наводить приклад із морською анемоною, пояснюючи, що якщо ми точно не знаємо чи є це рослиною, чи твариною, то можемо помилися у визначенні. Наші загальні уявлення не є достатніми.

Продовжуючи тему понять, Г. Челпанов пише, що англійські філософи починають виклад логіки зазвичай із розгляду термінів, імен та назв. Важливість їхнього розгляду зумовлена тим, що ми маємо аналізувати не тільки поняття, які є розумовими конструкціями, а й ті елементи, за допомогою яких ми їх виражаємо [141;12]. Таким чином, «ми можемо розглядати або поняття у тому вигляді, як ми їх мислимо, або їх вираження за допомогою слів» [141;12]. Але Г. Челпанов стверджує, що різниці насправді немає, адже, коли ми мислимо поняття, то ми вже отримуємо мовний еквівалент, опис цього поняття. Тут філософ приділяє багато уваги саме гносеологічним аспектам формування поняття.

Поняття поділяються на індивідуальні та загальні, де індивідуальні це ті поняття, які відносяться до одиничних речей, наприклад «найвища гора українських Карпат» і загальні — наприклад «гори». Окрім цього, філософ зауважує, що є ще збірні поняття, також поняття можуть розглядатися у збірному сенсі та роздільному [141;15]. Також Г. Челпанов згадує про абстрактні та конкретні терміни [141;15]; позитивні та негативні терміни [141;17]; відносні та абсолютні терміни [141;17].

У наступному розділі Г. Челпанов розглядає питання ознак поняття, які визначає «складовими елементами уявлення або поняття» [141;18]. У свій час ознаки поділяються на основні або другорядні, також автор використовує відомий

поділ на 5 класів, який запропонував ще Аристотель: родові ознаки, видові ознаки, види, власна ознака, невласна ознака [141;18-20]. Також філософ зупиняється на аналізі об'єму та змісту понять. Об'єм та зміст визначаються таким чином: «Об'єм означає ту сукупність предметів, до яких має додаватися дане поняття, а зміст означає ті ознаки, які приписуються тому чи іншому поняттю» [141;21]. Для кращої ілюстрації об'єму понять автор використовує круги Ейлера на сторінках свого підручника. Підсумовуючи тему понять, Г. Челпанов звертає увагу також на логічні відношення між поняттями, вказуючи такі відношення: підпорядкування понять; співпідпорядкування понять; рівнозначні поняття; поняття протиріччя; поняття, які схрещуються; поняття, які не порівнюються [141;26-30].

Г. Челпанов також зупиняється окремо на темі визначення, де він погоджується із відомою формулою «визначення здійснюється за допомогою роду та видового розрізнення» [141;33]. Філософ також вказує на важливість розрізнення дефінієндума та дефінієнса і пропонує чотири правила за допомогою яких ми можемо отримувати правильне визначення:

- 1) визначення має бути співрозмірним;
- 2) не має бути кола у визначенні;
- 3) визначення не має бути негативним;
- 4) визначення має бути ясним [141;33-35].

Відтак, щоб визначення було точним, потрібно слідувати цим чотирьом умовам, але визначення поняття — це не єдиний спосіб ознайомлення з поняттям, можливі й інші: указівка, опис, характеристика, порівняння, розрізнення [141;35-36].

Судження.

Ще однією темою, яку Г. Челпанов розглядає у своєму підручнику є питання судження. Без судження, з одними уявленням та поняттями ми не могли б отримати пізнання. Судження є зв'язкою між поняттями. «Пізнання може бути тільки в тому випадку, якщо ми маємо справу з істинністю або хибністю; а питання про істинність або хибність виникають тільки тоді, коли між поняттями встановлюється відомий зв'язок: це буває саме тоді, коли ми «судимо» про щось»

[141;42]. Відтак, питання істини та хиби може виникати тільки тоді, коли ми маємо справу із судженням. Г. Челпанов також зауважує, що судження є розумовим конструктом, а коли ми висловлюємо його, то маємо справу безпосередньо із реченням [141;42]. У сучасних підручниках з формальної логіки ми постійно розглядаємо питання речення, але, повертаючись до підручників та лекцій, які ми аналізували вище, то питання «речення» у контексті судження не поставало.

У контексті судження Г. Челпанов також згадує про форми суджень [141;43], де за формою предиката судження можуть бути: оповідальні, описові, пояснювальні [141;43]. У залежності від зміни суб'єкту можуть бути визначені та невизначені [141;43]. Третій клас суджень — це судження у яких є певне відношення між поняттями «підлягаючим» і «сказаним»: судження тотожності; судження підпорядкування; судження відношення [141;47]. Окрім цього, Г. Челпанов розглядає поділ суджень за І. Кантом та Дж. Міллем, де не критикує їх, а описує. Також увага звертається на поділ суджень, де судження розглядається з чотирьох точок зору: кількості, якості, відношення, модальності [141;48].

Закони мислення.

Закони мислення – не менш важлива складова логіки, на думку Г. Челпанова, якщо не найважливіша, адже для того, щоб наше мислення було логічним, воно має підкорюватися законами, що автор проголошує і у самому визначенні логіки [141;67]. Однак, недостатньо знати самі закони мислення і застосовувати їх до мислення, адже вони не є законами у звичному розумінні цього слова. Філософ вважає, що законами мислення ми користуємося несвідомо. Г. Челпанов вважає, що через такий стан законів мислення, деякі філософи вважають їх безкорисними, адже ми не можемо використовувати їх свідомо, відтак, не можемо ціленаправлено використовувати їх для досягнення мети. «Логічні закони мислення не ставлять своєю ціллю показати, як здійснюється мислення взагалі, але мають ціль показати, як має здійснюватися мислення, яке приводить до досягнення істини» [141;66]. Таким чином закони мислення потрібно сприймати не у сенсі законів природи, а як правила, вимоги, норми, яким потрібно слідувати, щоб отримати потрібний результат.

Починає Г. Челпанов із закону тотожності « $A \in A$ » або «усякий предмет є тим, чим він є» [141;66]. Наступним розглядається закон протиріччя « A не може у той самий час бути B і не- B » або «з двох суджень, із яких одне стверджує те, що інше заперечує, одно має бути хибним» [141;67]. Далі йде закон виключення третього, який О. Новицький називав «удаваним», Г. Челпанов формулює його таким чином: «при двох судженнях, із яких одне стверджує те, що інше заперечує (« $A \in B$ » і « $A \in \text{не-}B$ ») не може бути третього, середнього судження». Як ми бачимо Г. Челпанов, на відміну від О. Новицького, не заперечує важливість закону виключення третього. Останнім згадується закон достатньої причини «ми всі повинні мислити на достатній причині», тут йдеться про те, що кожне судження має мати логічне обґрунтування [141;70].

Далі філософ переходить до аналізу безпосередніх умовиводів, але спочатку пропонує визначення умовиводу: «...умовивід є виводом судження із інших суджень, які у такому випадку називаються засновками (praemissae)» [141;70]. Безпосередні умовиводи — це умовиводи, де є один засновок і з нього може впливати нове знання — висновок. Відтак, Г. Челпанов пропонує такий поділ на групи умовиводів:

1) умовиводи у чужому сенсі або безпосередні умовиводи;

а) умовиводи протилежності (ad subordinatam; ad subordinantem; ad contradictoriam; ad cintrariam; ad subcontrariam);

б) перетворення;

в) навернення, звернення (conversio);

г) протиставлення;

2) умовиводи у власному сенсі;

а)індукція;

б) дедукція;

в) аналогія [141;71].

Такий список поділу пропонує Г. Челпанов, де він окремо пояснює кожний умовивід з прикладами.

Силогізми.

Це були безпосередні умовиводи, що стосується опосередкованих умовиводів, то Г. Челпанов передусім звертає увагу на дедуктивні умовиводи, підкреслюючи, що вони приймають форму силогізму. «Силогізм є такою формою умовиводу, у якій з двох суджень необхідно витікає третє, до того ж одно з двох даних суджень є загально-ствердним або загально-заперечувальним» [141;75]. Силогізми є умовиводами від загального, судження, яке ми отримуємо у результаті не буде більш загальним, ніж судження, з якого ми його вивели. Структуру силогізму Г. Челпанов пропонує розглядати таким чином: засновки, висновки, терміни, менший термін, великий термін, середній термін [141;75-76].

Важливою складовою побудови силогізму є правила, яких потрібно дотримуватися, Г. Челпанов розглядає вісім правил, але ми не будемо їх наводити, адже вони досить часто у такому формулюванні зустрічаються і в інших підручниках з логіки. Окрім цього, філософ розглядає окремою темою фігури та модуси силогізму. Питанню силогізмів приділяється найбільше уваги у підручнику Г. Челпанова, про що він сам нагадував у своєму вступі. Автор структуровано та стисло наводить основні питання, які стосуються силогізмів, розглядаючи їх із прикладами та поясненнями. Якщо ми повернемося до підручника О. Новицького, то у нього також розкривалася тема силогізмів, але вона була не такою об'ємною. З іншого боку, досить складно порівнювати ці підручники, адже «Керівництво з логіки» є радше перекладом, а не самостійним підручником, ба більше, перекладом підручника, який вийшов ще на початку ХІХ століття, у той час, коли «Підручник з логіки» опублікований наприкінці століття і досі видається та перекладається.

Завершує філософ тему силогізмів роздумами про значення та користь силогізмів. Пропонуємо зупинитися на цьому розділі, адже Г. Челпанов розглядає та критикує два протилежні погляди щодо значення силогізмів, у розділі йдеться про погляди Аристотеля, Ф. Бейкона та Дж. Мілля. За Аристотелем силогізм був інструментом достовірного пізнання і основною метою у логічних побудовах було знайти середнє поняття. Відтак, «із формального у нашому розумі ми можемо пізнавати реальне у природі» [141;107]. Таким чином для Аристотеля силогізм був основним інструментом для віднаходження істини. Щодо поглядів Ф. Бейкона, які

описує Г. Челпанов, то англійський філософ піддав сумнівам погляд Аристотеля, стверджуючи, що силогізм не може бути інструментом для віднайдення істини [141;107]. Свою критику він пояснював тим, що силогізм складається із суджень, судження у свою чергу складаються із понять. Тобто, якщо є помилка у поняттях, то і судження буде хибним, тому, варто зосередитися на процесі формування поняття «індукція таким чином є головним засобом наукового пізнання» [141;107].

Однак, Г. Челпанов вважає, що найбільше критики у сторону силогізму можна віднайти у працях Дж. Мілля, який писав, що основний недолік силогізму — він не пропонує нічого нового [141;107]. Адже у трактуванні Дж. Мілля, силогізм доводить тільки те, що нам уже відомо. «У такому випадку, напевно, силогізм ніякого наукового значення не має, бо він не дає нічого нового. Висновок містить тільки те, що уже є у засновках» [141;109]. Утім, хоч для Дж. Мілля, дедуктивний умовивід є недостатнім, він натомість відстоює індуктивний умовивід і Г. Челпанов на цьому акцентує достатньо уваги. Підсумовуючи, за Дж. Міллем а) силогізм не містить нічого нового; б) «силогістичний процес є насправді умовиводом від часткового до часткового» [141;111]. Проте, Г. Челпанов не погоджується із поглядами англійського філософа, вказуючи, що висновок не повторює засновку, а виводить окреме твердження до загального висновку.

Індукція.

Після критики поглядів Дж. Мілля Г. Челпанов розпочинає новий розділ, який присвячує індукції. Спочатку він пропонує розрізнення дедуктивного та індуктивного умовиводів, де в індуктивному умовиводі від ряду окремих суджень ми приходимо до загального судження. Відтак, автор підручника пропонує такий висновок: «...індукція є розумовим процесом, за допомогою якого ми висновуємо, що істинне у будь-якому окремому випадку або окремих випадках буде істинним і у всіх випадках, які схожі з попередніми» [141;113]. Далі Г. Челпанов поділяє індукцію на повну та неповну, а також згадує про популярну та наукову індукції, що не зустрічалося у попередніх згаданих підручниках.

У питаннях індуктивного умовиводу Г. Челпанов повертається до Дж. Мілля і згадує його чотири методи визначення причинного зв'язку: 1) метод згоди; 2)

метод різниці; 3) метод залишків; 4) метод супутніх змін [141;120]. Ці методи автор підручника аналізує та наводить до них приклади.

У своєму підручнику Г. Челпанов згадує і умовивід за аналогією, але поруч із індукцією, а після тем про гіпотезу та класифікацію. Під аналогією автор розуміє таке: «Аналогією ми називаємо умовивід, у якому від схожості двох речей у відомому числі властивостей ми заключаємо схожість в інших властивостях» [141;143]. Окрім цього, філософ зауважує схожість аналогії та індукції, адже у двох випадках ми міркуємо «від часткового», але різниця полягає в тому, що в індукції ми приходимо до загального, а у випадку аналогії ми знову повертаємося до часткового.

Гіпотеза та класифікація.

Окремо варто звернути увагу на те, як Г. Челпанов розвиває свою думку щодо ролі гіпотези у науці. Тут автор підручника пропонує розглянути науку не тільки з точки зору зібраних фактів, а й з можливостей — гіпотез. У цьому вбачається критика його попередників, а також новий, на той період, підхід до розуміння науки загалом. У цьому розділі Г. Челпанов посилається на дослідження англійського логіка В. Джевонса, якого також у своєму дисертаційному дослідженні згадував М. Грот. Гіпотеза для науки є необхідною, адже вона допомагає скеровувати напрямок досліджень. «Гіпотезою називається твердження, яке ми вважаємо істинним для того, щоб вивести із нього наслідки, які погоджені з дійсними фактами або з іншими перевіреними положеннями. Це погодження з фактами або з перевіреними твердженнями є доказом гіпотези» [141;132]. Гіпотеза використовується, коли ми маємо дані досвіду і нам потрібно підкріплювати їх фактами, які не дані нам безпосередньо у досвіді. Г. Челпанов також вказує, що гіпотеза є досить схожою на дедуктивний умовивід, але вони відрізняються побудовою. Для побудування гіпотези автор підручника вказує три необхідні стадії:

- 1) використовуємо відоме твердження;
- 2) з цього твердження потрібно вивести один або декілька висновків;
- 3) перевіряємо, чи відповідають ці висновки дійсності або іншим доведеним твердженням [141;132].

Наступною важливою темою, яку розвиває Г. Челпанов, є класифікація. Її важливість полягає у тому, що вона є допоміжним засобом для індукції. Відтак, класифікація розподіляє речі по різних класах за їхньою схожістю, щодо задачі класифікації, то вона «полягає у тому, щоб розподілити не групи так, щоб ці групи можна було мислити у тому порядку, який найбільш корисний для пригадування речей і для визначення їхніх властивостей» [141;136]. Для класифікації важливо, щоб елементи схожості за якими ми розподіляємо речі по класах були важливими у практичному відношенні і щоб класифікація сприяла тому, щоб ми робили якомога більше тверджень [141;136]. Г. Челпанов поділяє класифікацію на природню та штучну. Окрім цього, у тандемі з класифікацією автор згадує про наукову номенклатуру та наукову термінологію. Пропустимо визначення цих понять, а перейдемо до наступного розділу.

Доведення, метод, система, логічні помилки.

Незважаючи на те, що про доведення Г. Челпанов неодноразово згадував у контексті умовиводів, філософ вирішує винести це поняття в окремий розділ, де розглядає відмінності між доведенням та умовиводом. Доведення Г. Челпанов визначає як «виведення будь-якого судження із інших суджень, визнаних істинними та очевидними» [141;144]. Однак, слідуючи за таким визначенням доведення буде набувати форми силогістичного умовиводу, який Г. Челпанов розглядав у попередніх розділах. Але філософ вказує, що відмінність у засновках, які у доведеннях мають бути істинними, а висновок у доведенні має бути відомим заздалегідь. Кожне доведення складається з таких трьох частин:

- 1) твердження або тези, яке ми доводимо;
- 2) основи доведення або аргументи;
- 3) форма доведення [141;145].

Окрім цього, Г. Челпанов також акцентує увагу на методі та системі. Методом є порядок розташування суджень, за яким ми досягаємо певної цілі, а системою виступає зв'язок явищ, яких ми поєднуємо в одне ціле [141;146-147]. Також у наступному розділі автор розглядає окремо логічні помилки, які виникають унаслідок помилок в дедуктивних та індуктивних умовиводах. Окремо

аналізуються і софізми, які Г. Челпанов детально аналізує: софізм «брехуни»; софізм «рогатий»; софізм «купа»; софізм Еватла [141;156]. Ці приклади часто використовуються і в сучасних підручниках з логіки.

Про відмінності наук.

Останній розділ у підручнику з логіки Г. Челпанова присвячений відмінностям та розрізненню наук. Схожий розділ ми уже зустрічали у перекладеному підручнику «Керівництво з логіки» О. Новицького, де йшлося про методологію та різновид наукових методів. Однак, для Г. Челпанова такий аналіз полягає у розрізненні математичних наук та природничо-історичних наук, які не є частиною логічної методології, про що писав О. Новицький.

Першою наукою, яку розглядає Г. Челпанов є математика. Математику філософ ставить поряд із логікою, пояснюючи це тим, що вони відрізняються від інших наук тим, що їхні твердження відрізняються «аподектично достовірним характером», тобто вони є необхідними [141;157]. Математика має справу не з реальним світом, а з матеріалами, які вибудовані нашим розумом, вони є продуктами творчості нашого розуму. Математика передусім послуговується дедуктивним методом, але використовує й індуктивний, який відрізняється від індуктивного, який використовують природничі науки [141;159].

Базовою задачею природознавства на думку Г. Челпанова є віднаходження законів, яким підкорюються явища природи [141;159]. «Пояснити будь-яке явище — означає показати, яким законам воно підкорюється», — пише автор підручника, наводячи далі приклад метеорології, яка пояснює явища тим, що зводить їх до фізичних або хімічних процесів [141;159].

Останньою автор аналізує історію, де пропонує розглянути задачу історії з двох точок зору. З одного боку, задача історії зводиться до того, що вона має описувати «послідовні моменти життя того чи іншого народу або взагалі народів» [141;161]. Відтак, історія шукає «індивідуальне», описує те, що сталося один раз і шукає схоже, що є пошуком загальних законів для тієї чи іншої події. З іншого боку, історія зближується з природознавством, адже в індивідуальному житті ми можемо віднайти таку ж причинну необхідність як і у природознавстві. «Схоже до того, як

у фізичному світі виникнення відомих подій необхідно тягне за собою виникнення інших подій, так і в історії, ті чи інші явища, наприклад, економічні, тягнуть за собою необхідно ті чи інші моральні, інтелектуальні і тд. явища» [141;161]. Ще одним прикладом Г. Челпанова є те, що наприклад якщо у одного народу виникає певна філософія, то це вказує, що він знаходиться на певній ступенці економічного розвитку, адже світогляд народу буде залежати від економічного розвитку. Тобто якщо виникає певний економічний розвиток, то відповідно, за Г. Челпановим, він тягне за собою і певну філософію. Відтак, автор приходять до того, що є закони історії, які зазвичай відносять до соціології або філософії історії.

Цими розмірковуваннями Г. Челпанов закінчує виклад основного матеріалу у своєму підручнику. Друга частина пропонує логічні задачі, які відносяться до різних розділів. «Підручник логіки» Г. Челпанова був досить популярним у імперії, про що можуть свідчити його перевидання. Підручник 1917 року, який ми тут аналізували є дев'ятим виданням. Після 1917 року він також продовжував перевидаватися, а його зміст нагадує зміст сучасних підручників з логіки. Таким чином, можемо зробити висновок, що вплив підручника з логіки Г. Челпанова був значним, хоч логіка і не була основною сферою інтересів філософа, який більше приділяв уваги філософії та психології.

Окремо варто звернути увагу на зв'язок логіки та психології у Г. Челпанова. У статті В. Мироняк «Георгій Челпанов: традиціоналіст чи психологіст у логіці?» було досліджено, чи є Г. Челпанов прихильником психологізму у логіці. Як вже було зазначено на початку підрозділу, філософ відкидав зв'язок логіки та психології. Українська дослідниця Л. Самойленко у статті «Концепція психологізму в українській логіці другої половини ХІХ ст.» визначає психологізм у логіці через приписування душевних властивостей людей: «У більшості випадків мислення витлумачується як певна душевна властивість. А сама психологія є наукою про душу, про душевні властивості, про душевну діяльність людини. І мислення є лише однією з складових душевної діяльності людини... Таким чином, класичний психологізм — це підхід до логіки як до теорій, правил та законів мислення, що визначаються душевними властивостями людини» [109;214-216].

Передусім варто зазначити, що деякі дослідники поділяють психологізм на «слабкий» та «сильний», про це йдеться у статті «Реалізм та психологізм у логіці XIX століття» англійського філософа Р. Брокхауза [150; 495-497]. Про це пише також і М. Фарбер, коли згадує про наслідки психологізму у логіці [156;4].

Якщо розглядати логіку Г. Челпанова через призму психологізму, то у своїй попередній статті ми припустили, що хоч філософ і не є прихильником психологізму у логіці, але деякі визначення містять у собі інструментарій психології. Відтак, якщо ми будемо використовувати поділ Р. Брокхауза, то Г. Челпанова варто віднести до «слабкого» психологізму у логіці. «Незважаючи на свої успіхи у галузі психології, формуванню психології як дисципліни та створення окремих інституцій на теренах сучасної України, Георгій Челпанов не є прихильником сильного психологізму у логіці. Навпаки, у своєму підручнику, який він написав у Києві для викладання курсу з логіки, філософ намагається розділити психологію та логіку. Однак, певні прояви психологізму все ж таки притаманні його праці. Це проявляється у визначенні понять та підходах до логіки, як нормативної науки» [77;85].

Висновки.

Г. Челпанов відомий своїм впливом на розвиток психології в Університеті Св. Володимира, де він спільно з О. Гіляровим заснував Психологічну семінарію. Філософія та психологія найбільше входили до його наукового кола інтересів. Але філософ залишив нам і «Підручник з логіки», який був написаний під час викладання філософських дисциплін в університеті, серед яких була і логіка. Підручник був досить популярним, про що свідчить велика кількість перевидань, так до 1917 року підручник перевидавали дев'ять разів.

Передусім варто зазначити, що хоч Г. Челпанов приділяв багато часу вивченню психології, його передусім варто вважати саме філософом. Також дослідник негативно ставився до психологізму у філософії та логіці. У своєму підручнику Г. Челпанов аналізує основні теми, які були притаманні більшості підручників з логіки того часу. Серед основних тем є визначення логіки, понять, суджень, умовиводів, силогізмів, індукції. Також увага приділяється і практичній

стороні логіки, а оскільки це підручник для студентів, то друга частина підручника складається із задач та вправ, які присвячені розглянутим темам.

Логіку Г. Челпанов визначає як науку про закони правильного мислення. Задача логіки полягає у тому, щоб розрізнити правильні умовиводи від хибних та показати яким правилам має слідувати умовивід, щоб бути правильним. Тему поняття філософ розкриває через історичний огляд визначення поняття, де згадує Платона, Аристотеля, Дж. Берклі, Дж. Локка, де у висновку вказує, що у контексті визначення поняття варто розглядати дві теорії — концептуалізм та номіналізм.

Щодо законів мислення, то на відміну від О. Новицького філософ не відкидає та не критикує закон виключення третього. Загалом тема законів мислення є чи не найважливішою у логіці Г. Челпанова, адже тільки завдяки законам мислення ми можемо формувати правильні умовиводи, а це є задачею логіки. Окремо також варто згадати про силогізми, яким приділяється не менше уваги, ніж законам мислення. У контексті силогізмів Г. Челпанов критикує два підходи до визначення та аналізу силогізмів, серед яких, з одного боку, визначення за Аристотелем та Ф. Бейконом, а з іншого — Дж. Міллем. Підсумовуючи, автор піддає критиці усі підходи, але найбільше критикує саме перше крило, хоч і погляди Дж. Мілля також зазнають критики у контексті індукції.

Окрім основних питань логіки, Г. Челпанов також приділяє час визначенням гіпотези, класифікації, системі, доведенню. Останній розділ витікає із попередніх тем, які пов'язані із методологією, і розкриває відмінності між науками. Тут філософ розділяє математичні та природничо-історичні науки, які не входять до логічної методології.

4.4. П. Тихомиров: логічний аналіз екзистенційних суджень

З відкритих та відомих нам джерел ми можемо стверджувати, що у творчому доробку П. Тихомирова не було великих праць чи підручників, які б стосувалися логіки. Деякі матеріали філософа сьогодні є у відкритому доступі, а інші зберігаються у архівах. Відтак, документи та листи можна знайти в ІР НБУ, а праці та книги з особистої бібліотеки філософа сьогодні зберігаються у Бібліотеці імені

академіка М. О. Лавровського при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя, який П. Тихомиров очолював на початку ХХ століття.

За своє життя П. Тихомиров написав близько 50 праць, деякі з них знаходяться у згаданій бібліотеці: «Художня творчість та релігійне пізнання» (1897); «Гносеологічні і метафізичні передумови істини буття Божого» (1899); «Історія філософії, як процес поступового вироблення науково-обґрунтованого та істинного світогляду» (1899); «Вічний мир у філософському проєкті Канта» (1899); «Наукові задачі і методи історії філософії» (1907). Як ми бачимо, більшість з цих праць написана на філософську та богословську тематику. Однак, пошук праць у архівних джерелах досі продовжується, що у майбутньому може відкрити у спадщині П. Тихомирова роботи пов'язані з логічною проблематикою.

З листа П. Тихомирова, який він писав П. Кудрявцеву у 1910 році, який сьогодні зберігається у ІР НБУ ми дізнаємося, що філософу найбільше було цікаво читати курси, які поєднують історію філософії та богослов'я: «Щодо «богослов'я», то я вважаю не особливо для себе зручним фігурувати під цим прапором. Якби було проголошено: Історія філософії релігії», то я б погодився», — у листі йдеться про те, що П. Тихомиров не хоче читати курс, який стосується суто богословського спрямування [117;2]. Вище, у цьому ж листі, філософ пише, що хотів би вести курс, де би коментував «Заратустру», але має відмовитися від цієї ідеї на користь курсу з логіки: «Справа в тому, що факультет доручає мені на осінь логіку; — у такому випадку «Заратустру» я думаю перенести уже на весняний семестр» [117; 2]. Рукописних лекцій або конспектів сьогодні ми знайти не можемо, однак вони можуть з'явитися у майбутньому.

Пов'язана із логікою праця авторства П. Тихомирова, яку ми змогли знайти, — «Логічний характер екзистенційних суджень». Ця стаття була опублікована у 1898 році у журналі «Питання філософії і психології» [116]. Уже з назви впливає головна тема статті — екзистенційні судження, які філософ розглядає з точки зору гносеології, психології та логіки. Якраз на логіці у цій статті робить акцент. Сьогодні екзистенційні судження часто називають судженнями існування, воно входить до простих атрибутивних суджень, де важливим є ствердження або

заперечення існування того чи іншого предмета. Тема такого виду суджень на думку філософа є важливою, адже екзистенційні судження ми насамперед використовуємо у філософії. Пропоную розглянути головну аргументацію та хід думок у статті П. Тихомирова.

На початку своєї статті П. Тихомиров пропонує короткий історичний екскурс у дослідження істинного сущого, де згадує про спроби розгадки проблеми ще з стародавніх часів [116; 111]. Але філософ вважає, що спроби були не надто успішними, зрушення відбулися уже в Новий час. Що стосується сучасного стану речей, то П. Тихомиров зауважує, що «сучасна філософська думка остаточно засуджена загубитися у гносеологічних пошуках» [116; 112], адже філософи відходять від метафізичної проблематики. На перший план висувуються спроби пізнати межі самих себе і свого пізнання, а метафізичними проблемами може опікуватися філософське пізнання. Такий стан справ П. Тихомиров не вважає конструктивним, але у своїй статті автор зазначає, що все ж таки залишилася можливість розв'язувати метафізичні проблеми поза гносеологією. Таке сприйняття гносеології можна побачити і в іншого викладача логіки, який працював на кафедрі у той час, коли там був П. Тихомиров — В. Зеньковський. Ми вже згадували у попередньому розділі його критику праць Г. Челпанова, які були перенасичені гносеологією, на думку В. Зеньковського. Такий відхід від теорії пізнання, з одного боку, можна пояснити сучасними тенденціями у філософії, а з іншого боку — філософія, ще з часів КДА до створення Університету Св. Володимира розглядалася у тандемі з філософією, що ми побачили у лекціях та працях з логіки. У них логіка або надавала інструментарій гносеології, або підпорядковувалася їй, таке ми можемо відслідковувати і з психологією.

Відтак, питання зв'язку гносеології та метафізики для П. Тихомирова є важливим і частково вирішеним, адже навіть «правильна постановка гносеологічних питань стала би неможливою при повному забутті метафізичний задач» [116; 112]. Таким чином, філософ вказує, що метафізика має місце бути і у питаннях логіки, особливо, коли йдеться про екзистенційні судження. «Логіка, загально говорячи, має мало відношення до задач метафізики. Але у даному

питанні їхні інтереси тісно поєднуються і навіть переплітаються. Судження є основною логічною формою, у якій здійснюється різне пізнання» [116; 113]. Тут автор використовує також посилання на Т. Ліппса, також згаданого у попередньому розділі, коли йшлося про рекомендовану літературу від викладачів Університету Св. Володимира. Продовжуючи свої міркування, П. Тихомиров окреслює, що екзистенційне судження — це найелементарніший вид пізнання, який є ствердженням простого існування предмету, який пізнається [116; 113]. Відтак, екзистенційними судженнями за П. Тихомировим є ті, у яких знаходить своє вираження це пізнання, також, будучи судженнями вони складають предмет логічного дослідження. Однак, віднаходження сенсу предмету, який у них міститься виходить за межі цього дослідження.

На думку П. Тихомирова теорія екзистенційних суджень має розглядатися із трьох сторін — логічної, гносеологічної та психологічної. Але насправді найчастіше таким типом суджень здебільшого займаються саме гносеологія та психологія, а логіка, на думку автора, ігнорувала цей предмет або приділяла йому недостатньо уваги [116; 114]. Таким чином, П. Тихомиров окреслює таку задачу своєї статті: «Задачею нашого етюдю буде вирішення питання: що являють екзистенційні судження з чисто логічної точки зору, — як варто на них дивитися, якщо відхреститися від всяких психологічних і гносеологічних тверджень і трактувань?» [116;114]. Відтак, П. Тихомиров намагається відповісти, чи екзистенційні судження з логічної точки зору являють собою форму судження і якщо так, то як це проявляється.

Формулу такого судження можна записати так: «А існує», «А є», «існує А», «є А» [116; 115]. Аналізуючи ці судження П. Тихомиров приходить до того, що часто екзистенційні судження розглядають позбавленими суб'єкту. Окрім цього, варто звернути увагу на те, як визначають ці судження, адже з одного боку їх розглядають як умовні, а з іншого — як категоричні. Відтак, прибічники формальної логіки, вважають, що вони є умовними, а прибічники гносеологічної логіки відносять їх більше до категоричних.

П. Тихомирова не задовільняє трактування екзистенційних суджень формальною та гносеологічною логікою, адже що одні, що інші пояснюють їх у сенсі одночленних, тобто які складаються або з одного суб'єкта, або одного предиката [116; 128]. Натомість філософ вважає, що ми можемо говорити про наявність як суб'єкта, так і предиката. «Розумовий акт цього аналізу і співвідношення є логічним судженням. А оскільки відношення може існувати не менше, ніж між двома елементами, то одночленне судження не є логічним судженням, а радше психічним феноменом» [116; 128]. Таким чином, екзистенційні судження мають і суб'єкт, і предикат. Однак попри це, логіка може тільки вказувати на форму екзистенційних суджень, що є недостатнім для повноцінного аналізу таких суджень.

Висновки.

Екзистенційні судження використовуються у повсякденному житті та науці. П. Тихомиров зазначає, що за допомогою них ми ставимо важливі питання: чи існує Бог? Чи існує душа? Чи існують атоми? Чи існує ефір? [116; 123]. Але логіка, спираючись на свій інструментарій та свою методологію не може повністю розкрити суть екзистенційних суджень. Таким чином, важливо розглядати ці судження спільно з гносеологією, психологією, а також з точки зору метафізики.

Розглядаючи статтю філософа, можемо зробити висновок, що він був добре обізнаний у проблематиці, яка стосувалася логіки, але насамперед його цікавили питання, більше пов'язані із філософією загалом, та метафізикою зокрема. У статті також бачимо, що П. Тихомиров часто згадує Т. Ліппса, використовуючи його визначення судження. Таким чином можемо припустити, що під час своїх лекцій викладач міг спиратися на матеріали з цього підручника або рекомендувати його безпосередньо студентам.

Висновки до четвертого розділу

У цьому розділі було розглянуто праці чотирьох викладачів логіки в Університеті Св. Володимира, які стосувалися логіки. Йдеться про «Керівництво з логіки» та «Керівництво до досвідної психології» О. Новицького; «Філософський

лексикон» та «Філософський словник» С. Гогоцького, «Підручник з логіки» Г. Челпанова; «Логічний характер екзистенційних суджень» П. Тихомирова.

У першому підрозділі роботи проаналізовано праці з логіки першого викладача з логіки в Університеті Св. Володимира О. Новицького «Керівництво з логіки» та «Керівництво до досвідної психології». Визначено, що «Керівництво з логіки» є перекладом «Підручника з логіки» німецького філософа Ф. Фішера. Цей підручник О. Новицький переклав для студентів та для підсилення своїх лекцій при викладанні логіки, про що вказує у вступі. Передусім вченого цікавила філософська проблематика, а логіка не входила до основного кола інтересів вченого.

О. Новицький стверджує, що у логіці панує два напрями розвитку, де перший слідує гегелівській традиції і направлений на збагачення логіки, а другий — прагне переробити логіку. О. Новицький притримується саме першого напрямку, відтак, підручник побудований за схемою, яка була притаманна логіці ХІХ століття у Німеччині. Проте, між логікою та психологією є певні відмінності, де логіка робить наш розум науковим, а психологія розглядає його у незмінених проявах.

При аналізі теми законів мислення також було підмічено особливе ставлення автора до закону виключення третього, який він називає «удаваним» та безкорисним. При аналізі теми судження, філософ критикує бачення І. Канта і пропонує розглядати судження у широкому та вузькому сенсах. Підручник закінчується методологією, яку автор також відносить до логіки, але логіки практичної, а не чистої. Відтак, чиста логіка аналізує мислення, а методологія збирає матеріал, спостерігає та аналізує. У цьому контексті згадуються математичний, систематичний, історичний підходи.

У другому підрозділі ми проаналізували статті із «Філософського лексикону» та «Філософського словника» С. Гогоцького, які пов'язані із логікою. С. Гогоцький у своїх наукових розвідках надавав перевагу психології та педагогіці, яким і присвячено більшість праць. Про логіку, у розумінні С. Гогоцького, ми дізнаємося більше із його енциклопедії та словника. У ході дослідження ми побачили, що логіка для вченого виступає частиною філософії. Логіка не є ані окремою наукою, ані мистецтвом. Від мистецтва її відрізняє те, що вона досліджує мислення,

незалежно від практичного впливу та застосування. Однак, логіка виступає частиною психології, хоч і відрізняється від неї тим, що у логіці мислення аналізується відсторонено, а психологія переймається усіма проявами душі.

Третій підрозділ був присвячений «Підручнику з логіки» Г. Челпанова. Здебільшого науковий доробок Г. Челпанова аналізують у розрізі його діяльності у напрямку психології та філософії. Г. Челпанов був одним із засновників Психологічної семінарії у Києві під час свого викладання філософських дисциплін в Університеті Св. Володимира. Серед курсів він викладав і логіку, що спонукало написати підручник, який би був допоміжною літературою для студентів. Його підручник складається з теоретичної та практичної частини, де у першій частині йдеться про основні проблеми логіки, а друга частина складається із завдань та вправ для кращого засвоєння матеріалу. Підручник Г. Челпанова нагадує сучасні підручники з традиційної логіки за своєю формою.

Незважаючи на тісний зв'язок із дослідженнями у сфері психології, Г. Челпанов не вносив логіку до складу психології, а навпаки був противником психологізму у логіці та філософії. Натомість логіку філософ визначає як науку про закони мислення. Задача логіки полягає у тому, щоб розрізнити правильні та неправильні умовиводи. При аналізі теми поняття Г. Челпанов розглядає різні позиції до визначення логіки, де зауважує, що варто розглядати поняття з точки зору двох напрямків — концептуалізму та номіналізму. Також важливими темами є закони мислення та силогізми, який автор приділяє чи не найбільше уваги. Окрім цього, на відміну від інших розглянутих підручників у даному дослідженні, Г. Челпанов притримується строгої структури та викладає матеріал послідовно.

Останній підрозділ вибудовується навколо статті П. Тихомирова «Логічний характер екзистенційних суджень». У філософа немає окремих праць, підручників чи лекцій, які б безпосередньо стосувалися логіки, П. Тихомирова більше цікавила філософія. У своїй статті автор прагне проаналізувати екзистенційні судження з точки зору логіки, адже зазвичай їх більше аналізують з точки зору гносеології та психології. Щодо гносеології, то П. Тихомиров вважає, що філософія нею

перенасичена і відкидає метафізичне дослідження на користь гносеологічному, з чим сам автор не погоджується.

Аналізуючи статтю П. Тихомирова можна побачити, що він був добре обізнаний з головними питаннями тогочасної логіки. У своїй праці автор часто згадує німецького філософа Т. Ліппса, чий підручник ми аналізували у попередньому розділі. Таким чином, можемо припустити, що при викладанні курсу з логіки П. Тихомиров міг рекомендувати праці Т. Ліппса студентам або сам опирався на його матеріали при викладанні.

ВИСНОВКИ

1. При аналізі джерельної бази дисертаційного дослідження, у дисертації було проведено типологізацію наявних джерел. У результаті виділено сім типів джерел:

- 1) друковані праці та підручники викладачів Університету Св. Володимира;
- 2) архівні матеріали:
 - 2а) організаційні архівні матеріали,
 - 2б) рукописні матеріали викладачів КДА та Університету Св. Володимира);
- 3) друковані праці та лекції викладачів КДА;
- 4) праці дослідників логіки та історії в Університеті Св. Володимира та КДА;
- 5) праці засновників математичного підходу у логіці;
- 6) інші підручники та праці з логіки у Російській імперії поза Університетом Св. Володимира;
- 7) історичні та історико-філософські джерела для порівняння освітніх та навчальних процесів у Австро-Угорській імперії та Російській імперії.

Аналізуючи джерельну базу дисертаційного дослідження, виокремлено низку вітчизняних та зарубіжних джерел. Відтак, в Україні є чимало дослідників, які досліджують питання історії філософії та історії логіки. Детально аналізуються різні теми, пов'язані із логічною проблематикою, окремо приділяється увага темам щодо КДА, та розвитку логіки в Україні у різні періоди. Окрім цього, є дослідження, які присвячені окремим персоналіям, які розглядалися у межах дисертаційного дослідження. Однак, тема логіки в Університеті Св. Володимира в період його створення (1834 рік) і до революції (1917 рік), недостатньо досліджена і потребує системного аналізу. Таким чином, запропонована дисертаційна робота є одним із кроків для ґрунтовного розкриття цієї теми.

Особливу увагу у дисертації було приділено аналізу архівних матеріалів, які заклали підґрунтя дисертаційного дослідження, у зв'язку з їхнім дослідженням виникало багато питань, одне із питань полягало у тому, яку методологію варто застосувати. Авторка дисертації розглядала архівні тексти спираючись на метод насиченого опису, для відтворення контексту у якому формувався текст. Окрім

цього, увага приділялася функціональному аналізу, за допомогою якого розкривалася головна функція тексту.

Використання архівних матеріалів підсилює фактологічну базу дослідження, а окремі тексти виступають об'єктами для аналізу. Вагому роль відіграють архівні матеріали організаційного типу, такі як: накази, програми, записки, листи. У дисертаційній роботі було зазначено не тільки переваги використання архівних матеріалів, а й вказано на складнощі та особливості опрацювання цих джерел.

Серед можливих проблем є невідповідність документу чи тексту до його опису; непослідовна нумерація аркушів та сторінок; відсутність усіх матеріалів. Такі складнощі варто зараховувати до технічних, але є ще інший тип проблем, де порушуються принципи об'єктивності і факти з архівних матеріалів можуть використовуватися упереджено або використовуються тільки ті матеріали, які підсилюють думку автора та ігнорують ті матеріали, які спростовують її. Окремо варто звернути увагу також на неможливість цілісного аналізу на підставі виключно архівних джерел, адже ми аналізуємо клаптики того чи іншого явища, оскільки не всі матеріали збереглися та наявні. Однак, архівні джерела у дисертаційній роботі відіграють вагому роль при аналізі вказаної тематики у комплексі з іншими джерелами.

2. У результаті цього порівняння було виявлено ряд відмінностей у наукових та освітніх процесах на українських землях, розділених між Австро-Угорською та Російською імперіями. По-перше, австрійський уряд не забороняв навчання українською мовою у той час як у Російській імперії таке було неможливим і контролювалося низкою заборон. Незважаючи на поблажливу політику австрійської влади, українці стикалися із польським супротивом, який не був зацікавленим у поширенні української національної ідеї.

По-друге, відмінність також полягає у впливі духовенства на освітній процес. Якщо у Австро-Угорській імперії, було визнано уніатську церкву і не перешкождалося їй, то у сусідній імперії наставлялася одна можлива конфесія, яка підпорядковувалася царській владі. Таким чином, схожість є у тому, що греко-католики впливали на освіту, і православне духовенство впливало на освіту, але

разюча відмінність полягає у тому, що греко-католики сприяли українській ідеї, а православне духовенство у Російській імперії перешкоджало будь-яким можливим зародкам національної ідеї. Окрім цього, вплив духовенства на розвиток освіти та науки гальмував зародження нових ідей чи аналіз сучасних теорій, які панували на заході.

Відтак, австрійський уряд, який керував з Відня протягом століть сприяв розвитку української культури загалом, та освіти зокрема. Це зумовлено не так бажанням виокремити українську культуру серед інших, як дещо пригнітити польські впливи, які склали небезпеку австрійському пануванню. Натомість, якраз через активність пропольських сил на теренах українських земель, які входили до Австро-Угорської імперії, було нівельовано австрійську допомогу, адже місцевим центром впливу залишалася польська шляхта.

З іншого боку, у Російській імперії не проглядалися спроби сприяння підтримки української культури, а навпаки відбувалося її пригнічення та асиміляція, яка проявлялася на усіх рівнях включаючи освіту та науку. Відбувалася тотальна русифікація населення, яка проглядається у контексті освіти та науки через Статути та інші заборони. Одним із промовистих прикладів є наказ 1850 року, у якому йдеться про ліквідацію кафедр філософії і можливість викладання логіки тільки професорами богослов'я, що мало негативний вплив безпосередньо на розвиток логіки.

Було з'ясовано, що хоч і освіта та наука для українців в Австро-Угорській імперії мали свої обмеження, але утиски були не такими жорстокими та радикальними, як у сусідній Російській імперії. Такі заборони зумовлені польськими революціями та страхом того, що польське відродження, може стати каталізатором українського відродження. Боротьба з польськими впливами привела до закриття Кременецького ліцею у Кременці і перенесенні його до Києва, де ще не було університетів. Відтак, за Статутом 1833 року було відкрито Університет Св. Володимира на базі Кременецького ліцею, де університет мав бути місцем для виховання «благоннадійних» студентів, а освітній та науковий процеси піддавалися радикальній цензурі.

У контексті порівняння наукових процесів, у роботі також було розглянуто праці логіків, які були написані на українських землях, що входили до Австро-Угорської імперії. Серед них праці Т. Мандибура, Г. Костельника, С. Балея, І. Копача. Здебільшого у працях цих філософії переважають зв'язки логіки із психологією та філософією. Відтак, логіка розглядалася у тандемі із психологією і відповідала на основні питання теорії пізнання. Однак, у праці С. Балея ми бачимо відхід логіки від психології та більш структурований виклад основних ідей логіки, що нагадує сучасні підручники із традиційної логіки.

3. У дисертаційному дослідженні доробок викладачів КДА щодо логіки був розглянутий з точки зору його впливу на викладання цієї дисципліни в Університеті Св. Володимира. Праці викладачів КДА розглядалися у наукових дослідженнях М. Ткачук, Н. Мозгової, М. Плахтій та інших, але певні архівні лекції були проаналізовані цілісно вперше. Йдеться про конспекти лекцій П.Ліницького, які записав його студент у 1889-1890 роках П. Кудрявцев у п'яти зошитах і лекції професора С. Остроумова, прочитані у 1912-1913 роках.

Здійснивши аналіз логічної спадщини КДА, було виявлено акцент на теологічній та гносеологічній проблематиці. Така особливість пояснюється переважанням теологічного напрямку у КДА, адже філософія поступалася духовним дисциплінам та психології за кількістю годин, що не дивно, адже заклад передусім — духовний. Хоч філософія посідала значне місце, але вона була підлеглою щодо богословських дисциплін, як по часу, так і по сенсу. Окремо варто зазначити про значний вплив гносеології на логіку, який пізніше буде проявлятися і в Університеті Св. Володимира з переходом деяких персоналій з викладацького складу КДА до Університету Св. Володимира.

При розгляді головних питань логіки, якими цікавилися викладачі КДА було використано архівні джерела, де зберігаються лекції та нотатки викладачів.

Відтак у дисертаційній роботі йдеться про В. Карпова та його твердження щодо необхідності зв'язку логіки та психології. У своїх поглядах професор відстоює психологізм та вважає, що філософія стоїть на засадах психології. Інший дослідник Й. Міхневич більше акцентував на зв'язку логіки із граматиною.

Відомий філософ П. Юркевич натомість відкидав зв'язок логіки із психологією, хоч він довгий час викладав психологію і у архівах зберігаються його лекції з психології та есеї, які присвячені темі психології.

Також під час дослідження у архіві були знайдені програми з логіки, які написані П. Юркевичем і краще розкривають бачення філософом структури логіки. Програма складається із чотирьох частин: вступних пояснень, теорії пізнання, теорії судження, теорії силогістики. Філософ пропонує у своїх лекціях план логіки, який складається із трьох компонентів: 1) законів мислення; 2) форми мислення; 3) методології.

У архівних джерелах також були знайдені матеріали ще одного професора — лекції П. Ліницького, які записав його студент П. Кудрявцев. З лекцій дізнаємося, що філософ вважав, що джерело логіки потрібно шукати у філософських системах. Філософію П. Ліницький розділяє з точки розу ідеалізму та матеріалізму. У протистоянні між ідеалістичною та сенсуалістичною логікою автор розглядає основні логічні питання, однак найбільше уваги приділяє судженням, які аналізує у контексті логічної традиції. Останній викладач з логіки у КДА, чия лекція була розглянута у дисертаційній роботі — С. Остроумов. Його лекції відрізнялися значним акцентом на історії логіки, яку він розглядав через призму різних підходів. Таким чином, лекції С. Остроумова можна поділити на два розділи, де у першому йдеться про історію логіки, а у другому — виклад основних питань логіки. Лектор пропонує розглядати логіку у тандемі з гносеологією, хоч і підкреслює, що здебільшого їх розглядають окремо.

Спираючись на основні положення щодо логіки, які було віднайдено у лекціях викладачів КДА, можна зробити висновок, що вони з одного боку, слідували залишкам «вольфганської» системи у логіці, а з іншого боку, розглядали логіку у тандемі з гносеологією та психологією та опиралися на богословський напрям.

4. Дослідження дисертаційної роботи також полягало у тому, щоб відновити хронологічний порядок викладачів логіки в Університеті Св. Володимира. При огляді викладачів з логіки в Університеті Св. Володимира було запропоновано хронологічний список викладачів логіки в Університеті Св. Володимира, з початку

його заснування до 1917 року. Окрім цього, наведено приблизні хронологічні межі, коли вони могли викладати курси з логіки для студентів. Перші роки викладацький склад формувався з викладачів та випускників КДА. Таким чином, список викладачів логіки сформований таким чином: О. Новицький (~1834 - 1850); П. Авсенєв (~1838 - 1844); С. Гогоцький (~1845 - 1850; 1862 - ~1876); І. Скворцов (1850 - ~1859); Н. Фаворов (1859 - ~ 1895); О. Козлов (1876 - 1887); О. Гіляров (~1887 - 1892); Г. Челпанов (1892 - 1907); П. Тихомиров (1907 - ~1917); В. Зеньковский (~1912/15 - ~1917).

Першим викладачем логіки був О. Новицький, який спочатку поєднував викладання у КДА та Університеті Св. Володимира, а пізніше перевівся на постійну роботу в університет за власним бажанням. Щодо філософських поглядів професора, то вони були більш самостійними. Філософію О. Новицький вважає живим організмом, який прагне до розвитку. Вона є не системою, а самостійним рухом, який шукає свого росту. Наступним викладачем логіки був П. Авсенєв, який перейшов з КДА на прохання О. Новицького і став його помічником. Логіка не входила до сфери інтересів дослідника, його насамперед цікавило вивчення душі, що він і вважав основним предметом філософії. У природі душі містяться істини, які ми шукаємо, відтак, психологія є основою логіки, яка теж шукає істину.

Після того, як П. Авсенєв пішов у чернецтво його замінив ще один викладач КДА — С. Гогоцький. Він викладав логіку разом з іншими дисциплінами попліч з О. Новицьким до 1850 року, а після ліквідації кафедр філософії залишив Університет Св. Володимира разом із О. Новицьким. Але пізніше, у 1862 році, на прохання І. Скворцова, повернувся, щоб викладати філософські дисципліни, але робив це безоплатно. С. Гогоцький найбільше відомий написанням першої в імперії енциклопедії з філософії «Філософського лексикону». Передусім С. Гогоцького цікавила філософія, яку він поєднував із теологією. Відтак, критикуючи погляди І. Канта, він стверджував, що все найкраще, що є у поглядах філософа він запозичив із Євангелія, а все найгірше — його власні мудрування.

У 1859 році на кафедрі також був Н. Фаворов, якому приписують викладання логіки в Університеті Св. Володимира. У нас не залишилося його лекцій чи праць

з логіки, які б можна було проаналізувати. Відтак, зберігаються записи, що викладача передусім цікавило богослов'я, проблеми моралі та свободи волі. Ще один викладач О. Козлов також не залишив після себе логічного доробку, його погляди у філософії коливалися від матеріалізму і позитивізму до «панпсихізму». Через проблеми зі здоров'ям О. Козлов поїхав із Києва, а на його місце прийшов О. Гіляров, який також мав відношення до викладання курсів з логіки, однак праць, які б стосувалися логіки не залишилося. Філософ був прихильником вчення про «синехологічний спіритуалізм», що передбачало дух як множинність, який перебуває у єдності з першоосновою.

У 1892 році, з приїздом до Києва Г. Челпанова, вектор викладання логіки дещо зміщується. Філософ пише свій «Підручник з логіки» і приділяє більше уваги самій логіці. Хоча психологія залишається його основною сферою дослідження. Спільно з О. Гіляровим у 1897 році він створює Психологічну семінарію, залучаючи до неї студентів і формуючи навколо себе нову філософсько-психологічну спільноту. Щодо філософської творчості, то вона була під впливом теорії пізнання.

Два останні викладачі логіки, які розглядалися у контексті дисертаційного дослідження, — П. Тихомиров та В. Зеньківський. У 1907 році до університету приходить П. Тихомиров, дослідники виділяють три аспекти у творчості філософа: 1) логіко-гносеологічний; 2) філософсько-релігійний; історико-філософський. Щодо В. Зеньковського, то він був одним з учнів у Психологічній семінарії Г. Челпанова, пізніше він буде критикувати свого викладача за гносеологізм у філософії. Самого В. Зеньковського більше цікавив релігійно-філософський вектор.

Окремо було здійснено аналіз навчальних програм з логіки, які затверджувалися у Російській імперії, та іноземної літератури, яку рекомендували викладачі Університету Св. Володимира своїм студентам. Таким чином, було виявлено, що програми з логіки були сформовані за класичними схемами, які зустрічаються у німецьких підручниках XVIII століття. Певні положення у програмах могли змінюватися, але незмінними залишалися такі теми: визначення

логіки, поняття, судження, логічні закони, умовивід, дедукція, індукція. Що стосується рекомендованої літератури, то найчастіше згадується підручник відомого на той час німецького філософа Х. Зігварта «Логіка». Окрім нього також згадуються: «Дедуктивна та індуктивна логіка» В. Мінто, «Основи логіки» Т. Ліпса, «Система логіки силогістичної та індуктивної» Дж. Мілля. Проаналізувавши вказані підручники, можемо зробити висновок, що вони відповідали основним поняттям затверджених навчальних програм з логіки.

У дисертаційній роботі показано, що викладачі Університету Св. Володимира не цікавилася новим напрямком у логіці. На це може бути декілька причин, з одного боку, строге слідування навчальним програмам, які не передбачали ознайомлення із новими тенденціями. З іншого боку, для більшості викладачів логіка не входила до сфери їхніх інтересів, що може пояснювати нейтральне ставлення до нових ідей. Також, не можна відкидати того, що ці ідеї могли не сприйматися викладачами серйозно, що наприклад помітно у іншого філософа, який захищав свою докторську дисертацію в Університеті Св. Володимира «До питання про реформу логіки» М. Грота. У своїй роботі філософ згадує про математичний метод, але вважає його несерйозним і таким, який ховає старі метафізичні ідеї за новою обкладинкою. М. Грот зараховував математичний метод до математики, не вважаючи його частиною філософії чи логіки.

5. Системне дослідження праць та архівних документів викладачів логіки в Університеті Св. Володимира показує, що можна виокремити декілька напрямків витлумачення логіки як наукової дисципліни, що вплинуло на формування курсу з логіки, який пропонувався студентам в Університеті Св. Володимира. На початку викладання логіки тяжіло до німецької традиції і витлумачення логіки зводилося до перекладу підручників німецьких логіків (О. Новицький), де логіка викладалася за структурою, яку запропонував Аристотель, а також пізніше піддавалася модифікаціям зі сторони німецької класичної філософії (І. Кант, Г. Гегель). Інші погляди, які хоч і не відступали від цієї традиції, але зводили логіку радше до частини філософії, а також, переймаючи традицію із КДА, пов'язували логіку із гносеологією (С. Гогоцький). Пізніше створюються самостійні підручники, логіка

відділяється від психології (Г. Челпанов) і починається критика гносеологізму в логіці (П. Тихомиров).

У дисертаційній роботі було розглянуто праці чотирьох викладачів логіки в Університеті Св. Володимира, які стосувалися логіки. Йдеться про «Керівництво з логіки» та «Керівництво до досвідної психології» О. Новицького; «Філософський лексикон» та «Філософський словник» С. Гогоцького, «Підручник з логіки» Г. Челпанова; «Логічний характер екзистенційних суджень» П. Тихомирова.

При аналізі праць «Керівництво з логіки» та «Керівництво до досвідної психології» першого викладача з логіки в Університеті Св. Володимира — О. Новицького було визначено, що «Керівництво з логіки» є перекладом «Підручника з логіки» німецького філософа Ф. Фішера. Цей підручник О. Новицький переклав для студентів та для підсилення своїх лекцій при викладанні логіки, про що вказує у вступі. Передусім вченого цікавила філософська проблематика, а логіка не входила до основного кола інтересів вченого.

О. Новицький стверджує, що у логіці панує два напрями розвитку, де перший слідує гегелівській традиції і направлений на збагачення логіки, а другий — прагне переробити логіку. О. Новицький притримується саме першого напрямку, відтак, підручник побудований за схемою, яка була притаманна логіці ХІХ століття у Німеччині.

При аналізі теми законів мислення також було підмічено особливе ставлення автора до закону виключення третього, який він називає «удаваним» та безкорисним. При аналізі теми судження, філософ критикує бачення І. Канта і пропонує розглядати судження у широкому та вузькому сенсах. Підручник закінчується методологією, яку автор також відносить до логіки, але логіки практичної, а не чистої. Відтак, чиста логіка аналізує мислення, а методологія збирає матеріал, спостерігає та аналізує. У цьому контексті згадуються математичний, систематичний, історичний підходи.

У дослідженні було проаналізовано статті із «Філософського лексикону» та «Філософського словника» С. Гогоцького, які пов'язані із логікою. С. Гогоцький у своїх наукових розвідках надавав перевагу психології та педагогіці, яким і

присвячено більшість праць. Про логіку, у розумінні С. Гогоцького, можна дізнатися більше із його енциклопедії та словника. У ході дослідження виявлено, що логіка для вченого виступає частиною філософії. Логіка не є ані окремою наукою, ані мистецтвом. Від мистецтва її відрізняє те, що вона досліджує мислення, незалежно від практичного впливу та застосування. Однак, логіка виступає частиною психології, хоч і відрізняється від неї тим, що у логіці мислення аналізується відсторонено, а психологія переймається усіма проявами душі.

Окремо було проаналізовано «Підручнику з логіки» Г. Челпанова. Здебільшого науковий доробок Г. Челпанова аналізують у розрізі його діяльності у напрямку психології та філософії. Г. Челпанов був одним із засновників Психологічної семінарії у Києві під час свого викладання філософських дисциплін в Університеті Св. Володимира. Серед курсів він викладав і логіку, що спонукало написати підручник, який би був допоміжною літературою для студентів. Його підручник складається з теоретичної та практичної частини, де у першій частині йдеться про основні проблеми логіки, а друга частина складається із завдань та вправ для кращого засвоєння матеріалу. Підручник Г. Челпанова нагадує сучасні підручники з традиційної логіки за своєю формою.

Незважаючи на тісний зв'язок із дослідженнями у сфері психології, Г. Челпанов не вносив логіку до складу психології, а навпаки був противником психологізму у логіці та філософії. Натомість логіку філософ визначає як науку про закони мислення. Задача логіки полягає у тому, щоб розрізнити правильні та неправильні умовиводи..

У дисертаційній роботі останньої аналізувалася стаття П. Тихомирова «Логічний характер екзистенційних суджень». У філософа немає окремих праць, підручників чи лекцій, які б безпосередньо стосувалися логіки, П. Тихомирова більше цікавила філософія. У своїй статті автор прагне проаналізувати екзистенційні судження з точки зору логіки, адже зазвичай їх більше аналізують з точки зору гносеології та психології. Щодо гносеології, то П. Тихомиров вважає, що філософія нею перенасичена і відкидає метафізичне дослідження на користь гносеологічного, з чим сам автор не погоджується.

Аналізуючи статтю П. Тихомирова можна побачити, що він був добре обізнаний з головними питаннями тогочасної логіки. У своїй праці автор часто згадує німецького філософа Г. Ліппса. Таким чином, можна припустити, що при викладанні курсу з логіки П. Тихомиров міг рекомендувати праці Г. Ліппса студентам або сам опирався на його матеріали при викладанні.

Насамкінець варто зазначити, що запропонована дисертаційна робота хоч і розв'язує низку завдань, але виступає радше фундаментом для подальших досліджень, а не завершеною побудовою. Архівні матеріали, які аналізувалися у дисертації потребують фахового перекладу та детальних коментарів і обговорень. Окрім цього, залишаються декілька рукописних лекцій з логіки, які або без авторства, або автор під сумнівом. Таким чином, окремий архівний матеріал може складати цілісне дослідження, яке буде доповнювати та вишліфовувати попередні напрацювання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк І.А. Силогістика: короткий англо-український термінологічний словник. 100 найуживаніших термінів і сталих словосполучень. – Київ: ТОВ «ВІСТКА», 2025. – 74 с
2. Андрусяк, І. "Логічна структура мислення в науковому дослідженні Степана Балея "Нарис Льогіки"". Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки», № 5, номер 906 (20), 2018, с. 10–14, science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-5-number-906-20-2018/logical-structure-thinking-scientific.
3. Апанасенко, Г. Б. Орест Новицький про сутність предмету філософії та проблему періодизації історико - філософського процесу. 2006. КНУТШ, дис. канд. філос. наук.
4. Аскольдов, С. А. Алексей Александрович Козлов. 1912.
5. Асмус, В. Ф. "Философия в Киевском университете в 1914—1920 годах (Из воспоминаний студента)". Вопросы философии, № 8, 1990.
6. Балея, С. Нарис льогіки. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1923.
7. Баталин, Н. Элементарный курсь логики. Москва, Типографія Э. Лисснера и Ю. Романа, Арбать, д. Платонова, 1888.
8. Бовуа, Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Перекладач З. Борисюк, Критика, 1998.
9. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. Перекладач З. Борисюк, Кальварія, 2007.
10. Валуев, П. Циркуляр министра внутренних дел П.А.Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г. 1863, [hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1863\(06\)30.Valuev.cirkulyar.php](http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1863(06)30.Valuev.cirkulyar.php).
11. Введения в науку логики. Конспект лекций. ІР НБУВ, Ф. 160, Спр.2638, 30 арк.
12. Введенській, А. И. Логика как часть теории познания. Складь у М. М. Стасюлевича, 1912.

13. Владимирский-Буданов, М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / по поручению Совета Ун-та Св. Владимира. Киев, Тип. Имп. ун-та Св. Владимира., 1884.
14. Владиславлев, М. Учебникъ логики. С.-Петербургъ, 1882.
15. Гегель, Г. Наука логіки. Енциклопедія філософський наук. Мала логіка. Ліра К, 2023.
16. Генеза філософських студій у Київському університеті: монографія / [Л. В. Губерський, А. Є. Конверський, І. В. Бичко та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф., акад. НАН України Губерського Л. В.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2-ге вид. – Київ: [Б. в.], 2010. – 491, [1] с.: іл., табл.
17. Гірц, К. Інтерпретація культур. Перекладач Н. Комарова, Дух і Літера, 2001.
18. Гогоцкий, С. С. Философский лексикон. Т. 1, Киев, Унив. тип.
19. Гогоцкий, С. С. Философский лексикон. Т. 2, Киев, Унив. тип.
20. Гогоцкий, С. С. Философский лексикон. Т. 3, Киев, Унив. тип.
21. Гогоцкий, С. С. Философский лексикон. Т. 4, Киев, Унив. тип.
22. Гогоцкий, С. С. Философский словарь. 1876.
23. Гончаренко, О. А. "Львівсько–Варшавська школа про цінність логічної освіти". "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць, № 127, 2017
24. Горський, В. С. Історія української філософії: Навчальний посібник. 4-те вид., Наукова думка, 2001.
25. Григоришин, С. В. "Порівняльний аналіз понять значущості та феномену в Германа Лотце і Едмунда Гусерля". Магістеріум, Вип. 30, 2008, с. 25–35.
26. Грицак, Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Yakaboo Publishing, 2022.
27. Грот, Н. Къ вопросу о реформъ логики. Типографія Ф. А. Брокгауза въ Лейпцигъ, 1882.
28. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла») / Михайло Грушевський // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1

29. Гусерль, Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Перекладач В. Кебуладзе, Фоліо. Бібліотека класичної світової наукової думки, 2020.
30. Давіденко, І. «Василь Лісовий про історію філософії України ХХ століття: матеріали до дискусії». *Sententiae*, вип. 42, вип. 2, Серпень 2023, с. 47-62, doi:10.31649/sent42.02.047.
31. Давіденко, І. «Філософія України ХХ століття: критика однієї моделі історизації». *Sententiae*, вип. 42, вип. 3, Листопад 2023, с. 22-46, doi:10.31649/sent42.03.022.
32. Давіденко, І. «Archivum Sententiarum: перші результати». *Sententiae*, вип. 43, вип. 3, Листопад 2024, с. 230-3, doi:10.31649/sent43.03.230.
33. Дело о возложении чтения логики и опытной психологии на профессоров богословия или законоучителей в высших учебных заведениях, 31 июля 1850 г. 1851. ДАК, Ф.16, Оп. 289, Спр.130, Арк. 1-40.
34. Дело о допущении бакалавра Киевской духовной академии Новицкого к преподаванию философии в Университете с жалованием адъюнкта. ДАК, Ф. 16, Оп. 276, Спр. 151.
35. Дело о составлении программы логики, психологии и пр. богословия для преподавания в высших учебных заведениях. ЦДІА України, Ф.711, Оп. 3, Од. зб. 396, Арк. 1-86.
36. Дело Совета Университета Св. Владимира об определении профессора Киевской духовной академии протоиерея Скворцова профессором Университета Св. Владимира, 12 июля 1834 г. ДАК, Ф.16, Оп. 276, Спр.83, Арк. 1-11.
37. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей : в 5 т. / під кер. Барбари Кассен; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія", Центр європ. гуман. дослідж. - Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Т. 1 . – 2009. – 576 с.
38. Заметки прочтения логики Зигварта. ІР НБУВ, Ф.301 352Л, Спр.17, 16 арк.
39. Зеньковський, В. В. Памяти проф. Г. И. Челпанова. 1936.

40. Иконников, В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884). Киев, В типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884.
41. Іштван, Рів. "Наскільки можна довіряти архівам?" *Re/visions*, 2025, revisionsjournal.com/page/trust-the-archive.
42. Карліна, О. М. "Волинська гімназія (Кременецький ліцей) першої третини ХІХ ст. як зародок майбутнього університету". *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, № 1, 2021, с. 18–25, [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(44\).2021.232402](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(44).2021.232402).
43. Карпов, В. Систематическое изложение логики. Санкт-Петербург, Вь типографіи Якова Трея, 1856.
44. Качмар, В., та Р. Тарнавський. "Філософський факультет Львівського університету в австрійський період (від відновлення до утравкізації навчального закладу)". *Краєзнавство*, № 1, 2013, с. 81–90.
45. Київська духовна академія (1819—1924) в іменах: енциклопедія: в 2 т. Відп. ред. В. С. Брюховецький, упоряд. і наук. ред. М. Л. Марина, т. 1, Видавничий дім «КМ-Академія», 2015.
46. Київська духовна академія (1819—1924) в іменах: енциклопедія: в 2 т. Відп. ред. В. С. Брюховецький, упоряд. і наук. ред. М. Л. Марина, т. 2, Видавничий дім «КМ-Академія», 2016.
47. "Київський період творчості В. В. Зеньковського". *Магістеріум. Історико-філософські студії*, № 1, 1998, с. 28–37, ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13729.
48. Козловский В. Логика. 1835-36 гг. ІР НБУВ, Ф. 160, Спр. 2338.
49. Козловский, Ф. "Символический анализ форм и процессов мысли, составляющий предмет формальной логики". *Киевские университетские ведомости*, № 1-2, 1882, с. 1–46.
50. Колотілова, Н., та Л. Комаха. "Особливості розвитку логіки початку ХХ та ХХІ ст". *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія*.

- Культурологія, т. 34, № 2, 2021, с. 14–19, <https://doi.org/10.18372/2412-2157.34.16307>.
51. Конверський, А. Є. Логіка. Підручник для студентів юридичних факультетів. 3-тє вид. перероб. та доп. Центр учбової літератури, 2012.
52. Кононенко, Т., і Я. Купчик. «Археографічний чинник у дослідженнях творів Григорія Сковороди». *Sententiae*, вип. 44, вип. 4, Грудень 2025, с. 77-96, doi:10.31649/sent44.04.077.
53. Кононенко, Т. ., і Я. . Соболевський. «ПОНЯТТЯ "ФІЗИЧНОГО ОБ'ЄКТА" В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ. ДОРЕЧНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, вип. 2, вип. 9, Квітень 2024, с. 25-29, doi:10.17721/2523-4064.2023/9-4/15.
54. Копач, І. Що то таке людське думанє? З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1906.
55. Короткий, В. А., та А. Г. Соломаха. Статути Київського університету 1833-2020 рр. ФОП Кандиба Т. П., 2020.
56. Костельник, Г. Три розправи про пізнання. Накладом Т-ва Св. Ап. Павла, 1925.
57. Костельник Г. *Ordolo gicus*. Львів, 1931.
58. Кудрявцев П. Авсєнев Петр Семенович (біографія та діяльність). ІР НБУВ, X, Спр.5344, 30 арк.
59. Кудрявцев, П. П. "Профессор Петр Иванович Линецкий (Некролог)". Труды Киевской духовной академии, т. 6, Киев, 1906, с. 737–75.
60. Курс систематической логики прочитанный в 1912-1913 учеб. году студентамъ II курса Киевской Императорской Духовной Акад. доцентомъ С. Г. Остроумовымъ. ІР НБУВ, Ф.160, Спр.1808, 216 арк.
61. Лекції по логикъ, читання в 1864-1865 акад. году. ІР НБУВ, ДА 352Л, Спр.16, 112арк.
62. Линецкий П. Логика. Лекции, читанные профессором Петром Ивановичем Линецким студентам XLV курса (1888-1892 гг.) Киевской духовной академии в 1889/1890 ак. г. Записаны студентом Петром Кудрявцевым. ІР НБУВ, Ф. 160, № 815.

63. Линецкий, П. Мышление научное и ненаучное. Харьков, Тип. Губ. Прав., 1894.
64. Линецкий, П. О формах и законах мышления. Харьков, Тип. Губ. Прав., 1895
65. Линецкий Петр профессор Киевской Духовной Академии. Записка по поводу пересмотра правил для учащихся. IP НБУВ, Ф. 160, Спр. 1650, 2 арк.
66. Линецкий П. Слова и речи на разные дни и случаи, как учебные работы студентов, лекции по логике, читанные профессором п.и.линецким в записи студента п.кудрявцева. IP НБУ, Київ, Ф.160, Спр. 815, 238 арк.
67. Липпс, Т. Основы логики. Перекладач Н. О. Лоссаго, Издательство О.Н.Поповой, 1902.
68. Лисяк-Рудницький, І. Історичні есе, в 2-х томах. Т. 1, Дух і Літера, 2019.
69. Логічна термінологія: проблема кодифікації / А. Баумейстер, А. Васильченко, В. Кебуладзе, А. Конверський, Н. Козаченко, А. Лактіонова, О. Маєвський, В. Навроцький, О. Остроушко, М. Попович, І. Хоменко, Я. Шрамко, О. Щербина // Філософська думка. – 2016. – № 3. – С. 6-29 (С. 26-29).
70. Лосский, Н. Логика проф. А. И. Введенского. Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнеревъ, 1912.
71. Львівсько-Варшавська логіко-філософська школа (ЛВШ) / А. Ф. Карась // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-59688>.
72. Ляйбніц, Г.. «МОНАДОЛОГІЯ». Sententiae, вип. 28, вип. 1, Червень 2013, с. 151-77, doi:10.22240/sent28.01.151.
73. Мандибур, Т. Логіка для VII класу гімназійного. Львів, 1902.
74. Марценюк, Р. «З «Волинських Афін» на Київські гори: вчителі Волинського ліцею в Університеті св. Володимира в Києві (1834 – 1839)». Студії і матеріали з історії Волині. Кременець: Кременецько-Почаївський історико-архітектурний заповідник, 2013, с. 129–41.

75. Менжулін, В. «Актуальні практики і дискусії в сучасній англомовній історіографії філософії». *Sententiae*, вип. 41, вип. 3, Листопад 2022, с. 43-55, doi:10.31649/sent41.03.43.
76. Минто, В. Дедуктивная и индуктивная логика. Перекладач С. А. Котляревский, Москва, Типографія Высочайше утвержденного Т-ва И.Д.Сытина, 1896.
77. Мироняк, В. "Георгій Челпанов: традиціоналіст чи психологіст у логіці?" *Actual Problems of Mind*, т. 25, № 1, груд. 2024, с. 74–90, <https://doi.org/10.55056/apm.7728>.
78. Мироняк, В. "Логіка у навчальній літературі XVII і XIX сторіччя". *Actual Problems of Mind*, № 24, груд. 2023, с. 61–74, <https://doi.org/10.31812/apm.7681>.
79. Мироняк, В. "Логічна проблематика у рукописах лекцій П. Ліницького". *Actual Problems of Mind*, т. 27, груд. 2025, с. 63–81, <https://doi.org/10.31812/apm27.dxz26816>.
80. Михневич, И. Г. Сочинения. Редактори Н. Г. Мозгова та А. Г. Волкова, НПУ ім. М. Драгоманова, 2014.
81. Михневич, И. Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики. Одесса, Вь городской типографіи, 1847.
82. Мозгова, Н. Г. Гносеологічна проблематика у творчості П. І. Ліницького. 1997. Київський університет імені Тараса Шевченка, дис. на здоб. наук. ступ. канд. філ. наук.
83. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія. 1819-1920. Філософський спадок. Книга, 2004.
84. Мозгова, Н. Г. Київська духовно-академічна філософія: аналіз логіко-гносеологічних тенденцій. 2006. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук.
85. Мозгова, Н. "Перший професор філософії Київської духовної академії: (Іван Михайлович Скворцов)". *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова.*, № 4, 2005, с. 127–36.

- 86.Мозгова, Н. Г. "Професори філософії університету св. Володимира як фундатори київської педагогічної освіти". Філософські обрії, № 21.
87. Нападиста, В. "Забуте ім'я: Назарій Антонович Фаворов". Сіверянський літопис, № 5, 1999, с. 140–47.
- 88.Нападиста, В. "З історії Університету Св. Володимира: Назарій Антонович Фаворов". Українські культурологічні студії., № 1, 2019, с. 57–61, nbuv.gov.ua/UJRN/ukrks_2019_1_13.
- 89.Новицкий, О. Краткое руководство к логикес предварительным очерком психологии. Киев, Университетская типография, 1844.
90. Новицкий, О. Руководство к логике, составленное ординарным проф. Универ. св. Владимира Орестом Новицким. Киев, Унив. тип., 1841.
91. "Об ограничении преподавания философии в Университетах и Ришельевском Лицее логикой и психологией, с возложением чтения оных на Профессоров богословия". Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, СПб, Тип. Императ. акад. наук, 1856, с. 1413–14.
- 92.Обозрение уроков по логике, читанных студентам XXI курса (Киевской духовной академии) в продолжении учебного курса 1859 - 60 и 61 годов. ЦДІА України, Ф. 711, Оп.3, Од.зб. 626, Арк. 2-3.
93. "Об учреждении в Киеве Университета с наименованием Императорским университетом Св. Владимира. 8 нояб-ря 1833 г". Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения., С.-Петербург, Отд. первое, 1864, с. 474–78.
94. Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини. Уклад., пер., комент М. Л. Ткачук, Академія, 1999.
95. Пастушенко Л.А. Історико-філософська концепція Петра Кудрявцева: європейський контекст. Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2018. Т.1. С.55-64.
96. Печеранський, І. П. "Категорія "розуму" у творчості Петра Лодія та київській академічній філософії (до питання про два типи просвітницької філософії в Україні в I пол. XIX ст.)". Схід, № 4 (111), 2011, с. 137–41.

97. Печеранський, І. П. П.В. Тихомиров як історик філософії. 2008. КНУТШ, автореф. дис. канд. філос. наук.
98. Пінчук, Ю. А. "Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І.Костомарова". Український історичний журнал, № 2, 2007, с. 78–88, nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/205732.
99. Плахтій, М. П. Логіка в Україні у другій половині 19 - на початку 20 століття: напрями розвитку. 2007. КНУТШ, дис. канд. філос. наук.
100. Плохій, С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Перекладач Р. Клочко, КСД, 2016.
101. Пода, В. М. Духовно-моральне виховання особистості в педагогічній спадщині В. В. Зеньковського. 218. Нац. ун-т "Чернігів. колегіум" ім. Т. Г. Шевченка, дис. канд.
102. Попичитель Киевского учебного округа Новицкому Оресту Марковичу. ІР НБУВ, Ф. 201, Спр.44, 1 арк.
103. Програма для занять профессорских стипендіатів по кафедре філософії. ІР НБУВ, VIII, Спр. 2829, 2 арк.
104. Продан, І. С. Учебник логіки для средне-учебных заведений и для самообразования. Типографія журналу "Мирный Трудь", 1909.
105. Проект Устава Университета Св. Владимира, прийнятий 25 декабря 1833 г. ДАК, Ф.16, Оп. 465.
106. Путро, О. І. "Нариси історії Київської духовної академії і семінарії в ХІХ ст". Труды Київської Духовної Академії, № 15, 2011, с. 127–41.
107. Савченко, Ф. "Висновки Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды з поправками Александра II". Заборона українства 1876 р., Харків-Київ, 1930, с. 381–83.
108. Самойленко, Л. О. "Аналіз підручників з логіки, виданих в ХІХ - на початку ХХ ст." Гуманітарні студії, Вип. 23, 2014, с. 89–97.
109. Самойленко Л.О. Концепції психологізму в українській логіці другої половини ХІХ ст. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2016. Вип.3. с.213-219.

110. Синиця, А. "Історія логічних досліджень у Львівському університеті (XVII - пер.пол. XX ст.)". Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія філософські науки, Вип. 14, 2011, с. 31–41.
111. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський, Афіша, 2001.
112. Соловьев, В. "О философских трудах П. Д. Юркевича (1874)". Соловьев, Владимир Сергеевич (1853-1900), Просвещение, 1911.
113. Сообщение ректору университета Св.Владимира... 1856 г. IP НБУВ, VIII, спр.2491, 2арк.
114. Струве, Г. Лекції по логикы, читанныя профессором Г. Струве в 1892/3 ак. г. 1893.
115. Тельвак, В. «Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції». Східноєвропейський історичний вісник, № 4, жовт. 2017, <https://doi.org/10.24919/2519-058x.4.111458>.
116. Тихомиров, П. В. "Логический характер экзистенциальных суждений". Вопросы философии и психологии, № 42, 1898, с. 109–32.
117. Тихомиров П. [Кудрявцеву] Петру Павловичу, письмо 8 июня 1910 г. из Нежина в [Киев]. IP НБУВ, Ф.139, Спр.49, арк.1-2.
118. Ткачук, М. Л. "Викладачі Київської духовної академії : матеріали до просопографічного портрета". Бібліографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії (1819-1924), Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2016, с. 4–55.
119. Ткачук М. Л. Гіляров Олексій Микитович / М. Л. Ткачук // Енциклопедія Сучасної України : в 30 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка. - Київ : [Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України], 2006. - Т. 5 : Вод–Гн. – С. 616.
120. Ткачук М. Л. "З історії академічної філософії в Україні: Університет Св. Володимира". Філософська думка, Київ, № 1-2, 1999, с. 213–41.

121. Ткачук, М. Л. "З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г. І. Челпанова". Наукові записки НаУКМА, т. 20 Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1., 2002, с. 82–87
122. Ткачук, М. Л. "З київських архівів: В. В. Зеньковський і Університет Св. Володимира". Магістеріум. Історико-філософські студії, № 1, 1998, с. 112–22, ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7bbc9191-6637-40fd-8668-dc33e4ac483e/content.
123. Ткачук, М. Л. Історія філософії в культурологічному вимірі (з досвіду київських істориків філософії XIX – початку XX ст.). Філософія та релігієзнавство, Національним університетом «Києво-Могилянська академія», 2002, с. 19–29. Т. 20 у Наукові записки НаУКМА.
124. Ткачук, М. Л. Київська академічна філософія XIX - початку XX ст. Київ, 2000.
125. Ткачук М. Л. "Київський період творчості В. В. Зеньковського". Магістеріум, № 1. Історико-філософські студії, 1998, с. 28–37.
126. Ткачук М. Л. "Орест Новицький як філософ та історик філософії". Наукові записки НаУКМА : Філософія та релігієзнавство, т. 1, 1996, с. 85–93, ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10100.
127. Ткачук М. Л. Проблеми філософської освіти у творчості київських духовно-академічних мислителів XIX — початку XX століття. Київська Академія, № 5, 2008, с. 58–56.
128. Ткачук, М. Л., та В. Горський, редактори. Київські обрії: історико-філософські нариси. Стилос, 1997.
129. Ткачук, М. Л., та ін. Філософська освіта в Україні: історія і сучасність. Національний університет "Києво-Могилянська академія, 2011.
130. Ткачук М. Л. Тихомиров Павло Васильович / М. Ткачук // Філософська думка в Україні : біобібліографічний словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. ; [редактор-упоряд. М. Л. Ткачук ; відп. ред. В. С. Горський]. - Київ : Пульсари, 2002. - С. 190–191.

131. Ткачук, М. Л. «Філософська проблематика в рукописних кандидатських творах студентів Київської духовної академії (1819–1924)». *Sententiae*, вип. 38, вип. 2, Грудень 2019, с. 19-36, doi:10.22240/sent38.02.019.
132. Ткачук М. Л. Челпанов Георгій Іванович / М. Ткачук // Філософська думка в Україні : біобібліографічний словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. ; [редактор-упоряд. М. Л. Ткачук ; відп. ред. В. С. Горський]. - Київ : Пульсари, 2002. - С. 210–212.
133. Ткачук М. Л. Як вивчали історію філософії в Університеті Св. Володимира". *Магістеріум. Історико-філософські студії*, т. 13, 2004, с. 65–74.
134. Троицкий, М. Учебник логики съ подробными указаниями на историю и современное состояние этой науки. Москва, 1888.
135. Философские лекции и записки П. Д. Юркевича. ІР НБУВ, Київ, ДА 352Л (Муз.818а), Спр.7-22, 70 арк.
136. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. — К., 2002. — С. 46-47 <http://litopys.org.ua/fdm/fdm84.htm>
137. Формулярный список о службе ординарного профессора Университета Св. Владимира Действительного Статского Советника Сильвестра Сильвестровича Гогоцкого. ДАК, Ф.16, Оп. 465, Спр. 4752.
138. Хижняковъ, В. Воспоминанія земского дьятеля. Библиотека мемуаровъ "Огни", 1916.
139. Хоменко, І. «З історії викладання логіки в Університеті Св. Володимира». *Філософія освіти. Philosophy of Education*, вип. 28, вип. 2, Лютий 2023, с. 89-101, doi:10.31874/2309-1606-2022-28-2-4.
140. Хоменко, І. Логіка: теорія та практика: Підручник. Центр учбової літератури, 2010.
141. Челпанов, Г. У Учебник логики. 1897.
142. Чижевський, Д. Нариси з історії філософії на Україні. Вид-во "Орій" при УКСП "Кобза", 1992.
143. Шпет, Г. Г. Сочинения. Правда, 1989.

144. Шульгин, В. Я. Історія Університета св. Володимира : сочиненіє. Санкт-Петербургъ, Типографія Рюмина и Комп. Торговая, 1860.
145. Ярошовець, В. Історія філософії. Словник. Знання України, 2012.
146. Arnauld A., Nicole P. *Logic or the Art of Thinking*. Cambridge:Cambridge University Press, 1996.
147. Boas, Franz. "The Limitations of the Comparative Method of Anthropology." *Science*, vol. 4, no. 103, 1896, pp. 901–08. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/1623004>.
148. Boole, George. *The Mathematical Analysis of Logic: Being an Essay Towards a Calculus of Deductive Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
149. Bosanquet, I. *Logic by Christoph Sigwart and Helen Dendy*. Oxford, Oxford University Press, 1895.
150. Brockhaus R. Realism and Psychologism in 19th Century Logic. *Philosophy and Phenomenological Research*. 1991. Vol.51. No.3.P.493–524.
151. Buroker J.V. The Port-Royal Semantics of Terms. *Netherlands: Synthese*, 1993. 96(3). P.455–475.
152. Copi, I.M., Cohen, C., & Rodych, V. (2018). *Introduction to Logic* (15th ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315144016>
153. Cook, R. "Frege's Logic", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/frege-logic/>
154. De Morgan, Augustus. *Formal Logic, or the Calculus of Inference, Necessary and Probable*. London, Taylor & Walton, 1847.
155. Drews, A. 1865-1935. *Lehrbuch Der Logik*. Berlin: G. Stilke, 1928.
156. Farber M. Naturalism and subjectivism. 1959. Retrieved from the Digital Public Library of America. URL: <http://catalog.hathitrust.org/Record/000855770>.
157. Finocchiaro M. *The Port-Royal Logic's Theory of Argument*.Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1997. 11(4). P.393–410.
158. Frege, G. *Begriffsschrift, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought*. Harvard University Press, 1967.

159. Hintikka, J. J., Spade, P. V. "history of logic". Encyclopedia Britannica, 17 Dec. 2020, <https://www.britannica.com/topic/history-of-logic>. Accessed 1 March 2026.
160. Honcharenko, Olha. „Kazimierz Twardowski’s Philosophy and Mykhailo Rudnytskyi’s Literary Criticism”. *Ruch Filozoficzny*, t. 77, nr 3, grudzień 2021, s. 63-79, doi:10.12775/RF.2021.026.
161. Kant I. *Lectures on Logic* / Young J.M., ed. Cambridge University Press, 1992.
162. Leibniz, G. W. *Dissertation on Combinatorial Art*. Trans. M. Mugnai, Oxford University Press, 2020.
163. Leibniz, G. W. *Theodicy Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. Translator E. Huggard, The Project Gutenberg EBook, 2005, homepages.uc.edu/~martinj/Philosophy%20and%20Religion/Problem_of_Evil,_Free_Will_and_Determinism/Leibniz%20-%20Theodicy.pdf.
164. Lipps, T. *Grundzüge der Logik*. Hamburg, Voss, 1893.
165. Ma, Lin, and Jaap van Brakel. *Fundamentals of Comparative and Intercultural Philosophy*. State University of New York Press, 2016. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/jj.18252138>.
166. Marušić J. Propositions and judgments in Locke and Arnauld: A monstrous and unholy union. *Journal of the History of Philosophy*. 2014. 52(2). P.255–280.
167. Mill, J. S. *A System Of Logic, Ratiocinative And Inductive*. The Project Gutenberg EBook, 2009, ia600606.us.archive.org/26/items/asystemoflogicra27942gut/27942-pdf.pdf.
168. Minto, W. *Logic, Inductive and Deductive*. New York, C. Scribner's sons, 1893.
169. Peckhaus V. 19th Century Logic between Philosophy and Mathematics. *Bulletin of Symbolic Logic*. 1999. Vol.5(4). P.433–450.
170. Peckhaus, V. "19th Century Logic Between Philosophy and Mathematics". *Mathematics and the Historian’s Craft*. CMS Books in Mathematics, 2005, c. 203–20, https://doi.org/10.1007/0-387-28272-6_9.
171. Pearce L.K. Arnauld’s verbal distinction between ideas and perceptions. *History and Philosophy of Logic*. 2016. 37(4). P.375–390.

172. Peirce, C. S. "Description of a Notation for the Logic of Relatives, Resulting from an Amplification of the Conceptions of Boole's Calculus of Logic." *Memoirs of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 9, no. 2, 1873, pp. 317–78. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/25058006>
173. Plato. *The Republic*. Translator B. Jowett, 1998, www.gutenberg.org/files/1497/1497-h/1497-h.htm.
174. Romand, D. Theodor Lipps. *Philosopher, Psychologist, Aesthetician, and Language Theorist*. Palgrave Macmillan Cham, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-87457-4>.
175. Russell, B., and A. Whitehead. *Principia Mathematica Vol. I*. Cambridge University Press, 1910.
176. Salek, M. *John Stuart Mill's Inductive Method*. 2025, <https://doi.org/DOI:10.13140/RG.2.2.31363.41762>.
177. Sigwart, C. *Logic*. Edited H. Dendy, *Philosophical Review*, 1895.
178. Varga, P. A. "The Impersonalien Controversy in Early Phenomenology. Sigwart and the School of Brentano". *Brentano Studien*, № 14, 2016, c. 227–78.
179. Walker, E. D., & Reck, E. H. *Frege's Begriffsschrift: On the Visual Basis of Logical Articulation and Understanding*. *History and Philosophy of Logic*, 45(4), 476–497. 2024. <https://doi.org/10.1080/01445340.2024.2405417>